

 Diputació
de València

L'ETNO

LES FOSSES DEL FRANQUISME

ARQUEOLOGIA,
ANTROPOLOGIA I MEMÒRIA

LES FOSSES DEL FRANQUISME.
ARQUEOLOGIA, ANTROPOLOGIA I MEMÒRIA
De juny 2023 a abril 2024

DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA

President

Antoni Francesc Gaspar Ramos

Diputat de l'Àrea de Cultura

Xavier Rius i Torres

Diputat de Memòria Històrica

Ramiro Rivera Gracia

DELEGACIÓ DE MEMÒRIA HISTÒRICA

Cap de la Delegació Memòria Històrica

Francisco Sanchis Moreno

Tècnica de Memòria Històrica

Eva García Barambio

Tècnica de l'arxiu gràfic

María Jesús Blasco Sales

MUSEU DE PREHISTÒRIA DE VALÈNCIA / L'ETNO

Directora del Museu de Prehistòria de València

María Jesús de Pedro Michó

**Cap Unitat de Difusió, Didàctica i Exposicions
del Museu de Prehistòria de València**

Santiago Grau Gadea

Director de L'ETNO. Museu Valencià d'Etnologia

Joan Seguí Seguí

Unitat de Producció d'Exposicions de L'ETNO.

Museu Valencià d'Etnologia

Jose María Candela Guillén i Tono Herrero Giménez

Gestió administrativa

Ana Beltrán Olmos i Manolo Bayona Gimeno

**Disseny imatge del projecte «Les fosses del franquisme.
Arqueologia, Antropologia i Memòria»**

La Mina Estudio

*Basat en l'obra artística de Dionisio Vacas de la Fossa 126 del
cementerí de Paterna*

Fotografia de l'obra artística

Chisco Ferrer

Restauració de materials

Laboratori de Restauració del Museu de Prehistòria de

València: Trinidad Pasíes, Ramón Canal Roca i Janire

Múgica Mestanza. Amb la col·laboració de: l'Institut

Universitari de Restauració del Patrimoni - Universitat

Politécnica de València: Mª Teresa Doménech Carbó, Jose

Antonio Madrid García, Pilar Bosch Roig, Sofia Vicente

Palomino, Mª Antonia Zalbidea Muñoz i del Departament

de Química Analítica - Universitat de València: Antonio

Doménech Carbó

Laboratori de Restauració de L'ETNO: Isabel Álvarez Pérez i Gemma Candel Rodríguez. Amb la col·laboració de: IVCR+i Institut Valencià de Conservació, Restauració i Investigació: Gemma Contreras Zamorano, Mercè Fernández i María José Cordón

Restauració tèxtil: Carolina Mai Cervoraz, Núria Gil Ortuño, Carlos Milla Mínguez i Albert Costa Ramon. Control biològic i conservació preventiva: l'Institut Universitari de Restauració del Patrimoni - Universitat Politècnica de València: Pilar Bosch Roig

Programa activitats complementàries

Begonya Soler Mayor, Yolanda Fons Grau, Tono Vizcaíno Estevan i Andrea Moreno Martín, Francesc Cabañés Martínez, Ana Sebastián Alberola, Amparo Pons Cortell, Albert Costa Ramon, Isabel Gadea Peiró, Mª José García Hernandorena, Francisco Sanchis Moreno, Eva García Barambio

Producció i instal·lació gràfica exterior

Simbols

Impressió del cartell i programa d'activitats

Impremta Diputació de València

PUBLICACIÓ

Autors i autores

Eloy Ariza Jiménez, Xurxo M. Ayán Vila, Zira Box Varela, Isabel Gadea Peiró, María José García Hernandorena, Baltasar Garzón Real, Lourdes Herrasti Erlogorri, Aitzpea Leizaola, María Laura Martín-Chiappe, Miguel Mezquida Fernández, Andrea Moreno Martín, Carmen Pérez González, Francisco Sanchis Moreno, Queralt Solé i Barjau, Mauricio Valiente Ots, Tono Vizcaíno Estevan

Coordinació científica

María José García Hernandorena, Isabel Gadea Peiró, Andrea Moreno Martín, Tono Vizcaíno Estevan, Francisco Sanchis Moreno

Coordinació tècnica

Eva Ferraz García

Disseny i maquetació

La Mina Estudio

Traducció i correcció valencià castellà

Joaquín Abarca Pérez i Sarrià Masià. Serveis Lingüístics

Imatges i fotografies

Eloy Ariza Jiménez-Associació Científica ArqueoAntro, Albert Costa Ramon. Col·lecció Memòria Democràtica L'ETNO, Isabel Gadea Peiró, María José García Hernandorena, Xurxo M. Ayán Vila,

Lourdes Herrasti Erlogorri, Sociedad de Ciencias Aranzadi, Aitzpea Leizaola, María Laura Martín-Chiappe, Matías Alonso, Bruno Rascão, Col·lecció particular València, Col·lecció Família Roig Tortosa, Família Pastor, Família Chofre, Família Gómez, Família Coscollà, Família Peiró, Família Pomares, Família Gomar, Família Llopis, Família Morató, Família Alemany, Família Miguel Cano i María Navarrete, Ministerio de Cultura y Deporte - Centro Documental de la Memoria Histórica, Agencia EFE, Biblioteca Nacional de España

Impressió de la publicació

Printer Brok 2010 SL

ISBN: 978-84-7795-066-0

Dipòsit Legal: V-1085-2023

© dels textos: l'autoria

© de les imatges: l'autoria, arxius i col·leccions

© de la present edició: Diputació de València, 2023

AGRAÏMENTS

A la Plataforma d'Associacions de Familiars de Víctimes del Franquisme de les Fosses Comunes de Paterna, a les Associacions de Familiars de les fosses 21, 22, 81-82, 91-92, 94, 95, 96, 100, 111, 112, 114, 115, 120, 126, 127, 128, els nínxols 43-44 i l'Agrupació de familiars de Víctimes del Franquisme de les Fosses Comunes del Quadre II del Cementeri Municipal de Paterna.

A Enrique Abad Aparicio, Llorenç Alapont, Dolores Albuixech Domingo, Montserrat Alemany, Vicente Alemany Morell, Magdalena Almiñana Solanes, Matías Alonso, Pedro Luís Alonso, Mercedes i Jaime Amorós Gómez, Maruja Badia, Amparo Belmonte Orts, Pepa Bonet, José Calafat Ché, Paz Calduch, Lola Celda Lluesma, Rosana Copoví, Amparo Cortelles Raga, Rosa Coscollá, Fernando Cotino, Celia Chofre Rico, Rocío Díaz, Francisco De Paula Rozalén Martínez, Mireia Doménech Alemany, Aure Escrivá Ferrer, Joaquín Esparza Morell, Fina Ferre, Nati Ferrero, María Frasset, Palmira Flores Carreres, Palmira Ros, Sara Ros i Geles Porta, Vicent Gabarda Cebellán, Daniel Galán Valero, Iker García, Vicent García Devís, José García Martínez, María Gómez, Salvador Gomar Pons, Carmen Gómez Sales, Carlos i Amparo Gregori Berenguer, Tina Guillem Cuesta, José Guirao Giner, Juan Guirao Ortuño, Josefina Guzmán Navarro, Vicenta Juan, Amèlia Hernández Monzó, Eva Mª Ibáñez Cano, Mª Rosa Iborra Gimeno, Charo Laporta Pastor, Gloria Lacruz León, José Ignacio Lorenzo, Concepción Llin García, Pilar Lloris Macián, Mercedes Llopis Escrivá, Paqui Llopis, Teresa Llopis Guixot, Ernesto Manzanedo Llorente, Aurora Máñez, Matilde Martí Avi,

Sonia Martínez, María Asunción Martínez, Carolina Martínez Murcia, José Ramón Melodio, Rafael Micó, Silvia Mirasol Fortea, Laura Mollá, Paco Monzó i Toni Monzó Ferrandis, Josep Joan Moral Armengou, María Morató Torres, María Morió Gómez, José Vicente Muñiz i Helena Aparicio, María Navarro Giménez, Miguel Navarro, Óskar Navarro Pechuán, Mª Ángeles Navarro Perucho, Vicente Olcina Ferrándiz, Roser Orero, Eduardo Ortuño Cuallado, David Pastor, Josefa Peiró, Pepita Peiró, Vicenta Pérez Martínez, Conchín Pia Navarro, Carmen Picó Monzó, Juan Luis Pomares Almiñana, Eduardo Ramos, Jordi Ramos, Raquel Ripoll Giménez, Verónica Roig Llorens, María José i Charo Romero Ortí, Andrea Rubio, Benjamín Ruiz Martí, Juan José Ruíz, Carmen Sanchis Bauset, Mercedes Sanchis Bonora, Mª Carmen Sancho Albiach, Pablo Sedeño Pacios, Núria Serentill i Julio Morellà, Laura Simón, Saro Soriano Llin, Pilar Taberner Balaguer, Laura Talens, Silvia Talens, Sergi Tarín Galán, Dionisio Vacas Cosmo, Progreso Vañó Puerto, Fernando Vegas.

AARFO-Associació de Represaliats/des pel Franquisme d'Oliva, Ateneu Republicà de Paterna, Museu de Ceràmica de Paterna, Associació Científica ArqueoAntro, ATICS, PaleoLab, Museu Virtual de Quart de Poblet, Cementeri Municipal de Paterna.

IN MEMORIAM DE TOTES LES VÍCTIMES DE LA REPRESSIÓ FRANQUISTA

MUSEU DE PREHISTÒRIA DE VALÈNCIA

Directora

María Jesús de Pedro Michó

Cap Unitat de Difusió, Didàctica i Exposicions

Santiago Grau Gadea

Exposició: Arqueologia de la memòria. Les fosses de Paterna

Comissariat

Andrea Moreno Martín, Tono Vizcaíno Estevan, Eloy Ariza Jiménez i Miguel Mezquida Fernández

Coordinació tècnica

Eva Ferraz García i Santiago Grau Gadea

Projecte museogràfic

Rosa Bou Soler i Kumi Furió Yamano. LimoEstudio

Assessorament científic

Associació Científica ArqueoAntro

Coordinació muntatge

Rosa Bou Soler, Kumi Furió Yamano, Eva Ferraz García, Laura Fortea Cervera i Isabel Carbó Dolz

Registre i muntatge d'objectes

Begonya Soler Mayor i Ramón Canal Roca

Programa didàctic

Arantxa Jansen, Laura Fortea Cervera i Eva Ripollés Adelantado

Difusió i xarxes socials

Begonya Soler Mayor, Lucrecia Centelles Fullana, Vanessa Extrem Medrano i Francisco Pavón Tudela

Reportatge i càpsula informativa

Gala Font de Mora Martí

Disseny imatge de l'exposició

Rosa Bou Soler i Kumi Furió Yamano. LimoEstudio

Traducció i correcció texts sala al valencià i castellà

Sarrià Masià. Serveis Lingüístics

Traducció texts sala a l'anglès

Michael Maudsley

Traducció texts sala a l'italià

Centro G. Leopardi

Traducció texts sala al francès

Christine Comiti

Famílies i institucions prestadores d'objectes exhumats i familiars

Col·lecció Memòria Democràtica - L'ETNO i les associacions de familiars de les fosses 2I, 22, 8I-82, 9I-92, 94, 96, 100, 11I, 112, 114, 115, 120, 126, 128, els nínxols 43-44 i la fossa 2 del segon quadrant.

Col·leccions particulars d'Enrique Abad Lahoz, Manuel Amorós Aracil i María Sánchez Gomariz, Manuel Bauset Tamarit, Juan Bautista Solanes, Miguel Cano i María Navarrete, Daniel Galán Valero, Regino García Culebras, Manuel Baltasar Hernández Sáez i Gracia Espí Roca, Pepita Iborra, Lacruz, Salvador Lloris Épila, Manuel Lluesma Masia, Gregori Migoya, Vicente Muñiz Campos, Mª Ángeles Navarro Perucho, José Orts Alberto i Asunción Granell Martí,

José Peiró Calabuig, Conchín Pía Navarro, César Sancho de la Pasió, Carlos Talens i de les famílies Carreres Duato, Ché Soler, Gómez Sales, Monzó Cruz, Morell Pérez, Murcia-Ródenas, Ortí-Fita, Picó Monzó, Roig Tortosa, Taberner Giner i Vañó Puerto.

Persones i institucions prestadores de fons documentals i fotogràfics

Archivo ABC; Archivo Vicaría de la Solidaridad. Museo de la Memoria y los Derechos Humanos, Chile; Arxiu General i Fotogràfic de la Diputació de València; Auschwitz- Birkenau Memorial; Agencia EFE; Biblioteca Historicomèdica «Vicent Peset Llorca» - Universitat de València; Biblioteca Nacional de España; Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu. Fons Finezas; Buchenwald Memorial Collection; Col·lecció particular Matías Alonso; Colección particular Rosario Martínez Bernal; CRAI Biblioteca Pavelló de la República - Universitat de Barcelona; Dachau Concentration Camp Memorial Site; Fundación Sancho el Sabio Fundazioa (Vitoria-Gasteiz). Fondo Sociedad de Amigos de Laguardia; Fundación Biblioteca Manuel Ruiz Luque. FBMRL; GrupoPaleolab® i UNDERBOX; Mauthausen Memorial; Ministerio de Cultura y Deporte. Centro Documental de la Memoria Histórica; Ministerio de Defensa. Archivo General e Histórico de Defensa; Museo Sitio de Memoria ESMA, Argentina; Museo Virtual de Quart de Poblet; US National Archives at College Park. National Archives and Records Administration.

Autors i autors del fons fotogràfic

Eloy Ariza Jiménez, Paco Grau, Paloma Brinkmann, J. Cabrelles Sigüenza, Santi Donaire, David Fernández, Maysun Visual Artist, Bernhard Mühleder, Ahmed Jallanzo, Hermes Pato, Joaquín Sanchis Serrano «Finezas», Pawel Sawicki i Nathalie Valanchon.

© Stefan Müller-Naumann, Peter Hansen, Gervasio Sánchez, Vicente Ballester, Wila, VEGAP. València. 2023

Autors i autors de les il·lustracions

Flavita Banana, Manel Fontdevila, Eneko las Heras Leizaola, Gema López «Kuroneko», José López «Lope», Ana Penyas, Bernardo Vergara i Frente Viñetista. Asociación de humoristas gráficos.

© Andrés Rábago «El Roto», VEGAP. València. 2023

Recursos audiovisuals

Genocidis i arqueologia forense (audiovisual)

Guió: Eloy Ariza Jiménez, Andrea Moreno Martín i Tono Vizcaíno Estevan

Edició i muntatge: Alicia Alcantud i Pablo Vigil

Paterna, la memòria de la repressió i dels crims de postguerra (audiovisual)

Guió: Eloy Ariza Jiménez, Andrea Moreno Martín i Tono Vizcaíno Estevan

Il·lustracions: Gema López «Kuroneko»

Fotografia i vídeo: Eloy Ariza Jiménez

Edició i muntatge: Alicia Alcantud i Pablo Vigil

Els sons d'una exhumació (paisatge sonor)

Guió: Eloy Ariza Jiménez, Andrea Moreno Martín

i Tono Vizcaíno Estevan

Gravacions: Eloy Ariza Jiménez

Edició i muntatge: Marcos Bodi

La veu de les famílies (àudio)

Guió, edició i muntatge: Santi Donaire

Resiliència a l'oblit (motion graphics)

Peça artística: Guillem Casasús Xercavins

i Gerard Mallandrich Miret

Motion: Àlex Palazzi Corella

Edició: Joan Campà San José

Execució producció i muntatge instal·lació

Rótulos Gallego & Burns S.L.

Fusteria paraments: Sergio Carrero Melián

Pintura paraments: Sebastián López

Pis tècnic: Pinazo Decoraciones

Emmarcament

Marc-Imatge

Transport

Tti International Art Services

Imatge i so

Sonoidea

Assegurances

Allianz

Organització i producció

Diputació de València - Museu de Prehistòria de València

L'ETNO-MUSEU VALENCIÀ D'ETNOLOGIA

Director

Joan Seguí Seguí

Unitat de Producció d'Exposicions

Jose María Candela Guillén i Tono Herrero Giménez

Exposició: 2.238 lloc de perpetració i memòria

Comissariat

Albert Costa Ramon, Isabel Gadea Peiró i María José García Hernandorena

Projecte museogràfic

Estudio Eusebio López

Coordinació muntatge

Jose María Candela Guillén, Albert Costa Ramon i Tono Herrero Giménez

Programa didàctic

Sarah Juchnowicz Perlin i Sílvia Prades Moliner (Exdukere S.L)

Difusió i xarxes socials

Francesc Cabañés Martínez, Ana Sebastián Alberola, Sandra Sancho Ruiz

Disseny imatge

Estudio Eusebio López

Traducció i correcció textos sala al valencià i castellà

Jose María Candela Guillén i Carles Peña-roja Martínez

Traducció texts sala a l'anglès

Robin Loxley

Fons exposats d'objectes exhumats i familiars, i institucions prestadores

Col·lecció Memòria Democràtica - L'ETNO, Família de Juan Ferrer Vázquez, Família de Miguel Galán Domingo, Família de Salvador Gomar Noguera, Família de Vicente Gómez Marí, Família de Blas Llopis Sendra, Família de Salvador Llopis Sendra, Família de Vicente Martí Ruiz, Família de Vicente Mollá Pascual, Família de José Morató Sendra, Família de José Orts Alberto, Família Peiró Roger, Família de Juan Luis Pomares Bernabeu, Família de Federico Rico Cabrera, Família de Germán Sanz Esteve, Família de Basilio Serrano Valero, Família de Mariana Torres Esquer, Família de Vicente Guna Carbonell, Família de Joaquín Revert Gilabert, Família de Daniel Simó Biosca, Família de Luis Ocaña Navarro, Família de Vicente Mollá Galiana

Audiovisuals

Dones Rapades

Guió: Isabel Gadea i Peiró, Mª José García Hernandorena

Fotografies: Arxiu Art al Quadrat, Arxiu Pura Peiró

Veu: Teresa Llopis

Edició i muntatge: Pau Monteagudo Aguilar

Homenatges polítics

Fotografia i vídeo: Arxiu Pep Pacheco, Arxiu Sergi Tarín i Óskar Navarro

Edició i muntatge: Pau Monteagudo Aguilar

Primeres exhumacions científicoforenses

Fragment Vídeo: "Dones de Novembre. Les fosses clandestines del franquisme"

Guió i direcció: Óskar Navarro, Sergi Tarín

Fotografia: Antonio Arnau Iborra, Esther Albert Navarro

Música: Jorge Agut Barreda

Moviment associatiu i nous rituals

Imatges: Raúl Pérez López

Edició i muntatge: Pau Monteagudo Aguilar

Creació sonora sons del cementiri de Paterna

Edu Comelles Allué

Col·laboracions artístiques Pati 3

Anaïs Florin, Judith Martínez Estrada

Elaboració taulells ceràmics

Aacerámicas (Almàssera)

Execució producció i muntatge instal·lació

Art i Clar, Sebastián López Valero

Suport tècnic

Unitat de Col·leccions i Restauració

Jorge Cruz Orozco, Miguel Hernández Oleaque

i Pilar Payá Ferrando

Assegurances

Allianz

Organització i producció

Diputació de València - L'ETNO

ARQUEOLOGIA

17

Més enllà de l'exhumació:
arqueologia i museus
per a construir memòria
democràtica

*Andrea Moreno Martín,
Tono Vizcaíno Estevan,
Eloy Ariza Jiménez
i Miguel Mezquida Fernández*

35

Arqueologia de la
repressió. L'arqueologia
forense en l'exhumació
de les fosses de la Guerra
Civil i la postguerra

Lourdes Herrasti Erlogorri

53

Història d'unes restes
bandejades

Queralt Solé i Barjau

69

Aquesta arqueologia serà
la tomba del feixisme, o
no serà. Sobre el paper
que pot i ha de jugar
l'arqueologia comunitària
en les fosses comunes del
franquisme

Xurxo M. Ayán Vila

ANTROPOLOGIA

91

On rau la memòria?

*Maria-José García Hernandorena
i Isabel Gadea i Peiró*

113

Objectes i memòries:
la dimensió material de
les fosses

Zira Box Varela

127

Passat, present i futur
dels objectes de les fosses
comunes

Aitzpea Leizaola

145

Mirar Paterna per
a revisitar el procés
d'exhumacions
contemporani:
possibilitats i tensions
en les lluites per la/les
memòria/ies

María Laura Martín-Chiappe

MEMÒRIA DEMOCRÀTICA

165

Fosses i memòria
democràtica

Francisco J. Sanchis Moreno

175

El dret a la veritat
davant les violacions dels
drets humans durant el
franquisme

Mauricio Valiente Ots

189

Primer, les víctimes.
Principi de Justícia

Baltasar Garzón Real

201

Dret internacional,
reparació i memòria
democràtica: el cas
d'Espanya

Carmen Pérez González

Toni Gaspar

PRESIDENT DE LA DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA

La història que no s'escriu prescriu. Pot semblar un simple eslògan publicitari, però crec que podem elevar la frase a la categoria d'intenció política, de principi col·lectiu d'un poble, d'una obligació moral de les societats lliures. Recuperar el que s'ha silenciado, parlar del que no es podia parlar i reconèixer el que no es va voler que es coneguera. Això és memòria històrica.

La Diputació de València té la satisfacció d'haver-se erigit durant els últims anys en un referent institucional en la recuperació de records, testimoniatges i cossos de persones perseguides i afusellades per les seues conviccions o simplement per no ser partícips d'un règim antidemocràtic i repressor.

S'han intervingut trenta-cinc fosses comunes, s'han exhumat més de mil dues-centes víctimes i s'han destinat més de huit milions d'euros en ajudes a col·lectius, associacions i ajuntaments en sis anys, en els quals la Delegació de Memòria Històrica de la Diputació de València ha permés, de manera exemplar, ajudar que no prescriga la memòria i la dignitat de centenars de famílies.

Aquest és el camí: aconseguir fer callar la ideologia de la desmemòria amb iniciatives i pressupostos, des d'institucions i associacions compromeses amb un treball tan necessari per a la justícia històrica d'un poble.

Agraïsc el treball de tots els professionals de diferents disciplines que ens han ajudat en aquesta tasca de recuperació i identificació de centenars de desapareguts durant la dictadura franquista. Gràcies també a les persones que, des de la Diputació de València, ho han fet possible. Seguirem en aquesta direcció tan digna, amb l'absoluta convicció que, per a viure la vida, cal mirar endavant, però per a entendre-la cal mirar endarrere.

ARQUEO

OLOGIA

- 17 **Més enllà de l'exhumació: arqueologia i museus per a construir memòria democràtica**
Andrea Moreno Martín, Tono Vizcaíno Estevan, Eloy Ariza Jiménez i Miguel Mezquida Fernández
- 35 **Arqueologia de la repressió. L'arqueologia forense en l'exhumació de les fosses de la Guerra Civil i la postguerra**
Lourdes Herrasti Erlogorri
- 53 **Història d'unes restes bandejades**
Queralt Solé i Barjau
- 69 **Aquesta arqueologia serà la tomba del feixisme, o no serà. Sobre el paper que pot i ha de jugar l'arqueologia comunitària en les fosses comunes del franquisme**
Xurxo M. Ayán Vila

A mi querida esposa
 e hija en las ultimas
 horas de mi vida solo
 os pido sepais libraros
 de los que an atentado
 cometer esta injusticia
 contra vuestra ser
 querido

Anteriormente calle de
 San Pedro N.º 53
 quien lo recoja que lo
 entregue a esta
 direccion
 Vicente Mollá Galiana

ONFEMENTE
 FOTO BLAYA
 JUN. 1938

Revers i anvers d'una fotografia amb comiat

Vicente Mollá Galiana, fossa 94. Paterna

Col·lecció família Mollá Galiana

Fotografia: Eloy Ariza-Associació Científica ArqueoAntro

Dòmino de fang
Salvador Lloris Épila, fossa 21, Paterna
Col·lecció família de Salvador Lloris Épila
Fotografia: Eloy Ariza-Associació Científica ArqueoAntro

Més enllà de l'exhumació: arqueologia i museus per a construir memòria democràtica

*Andrea Moreno Martín,
Tono Vizcaíno Estevan,
Eloy Ariza Jiménez
i Miguel Mezquida Fernández*

EQUIP DE COMISSARIAT DE L'EXPOSICIÓ «ARQUEOLOGIA DE LA MEMÒRIA. LES FOSSES DE PATERNA»

«Amb pols seré i la consciència molt tranquil·la, escric les meues últimes lletres perquè d'ací a unes hores hauré deixat d'existir. M'executaran».

Bautista Vañó Sirera, 15 de juliol de 1939.

El 15 de juliol de 1939, Bautista Vañó Sirera va ser afusellat al mur del Terror de Paterna. L'Estat franquista el va acusar d'adhesió a la rebel·lió i, mitjançant un judici sumaríssim on no va tindre cap tipus de defensa legal ni jurídica, un tribunal militar el va condemnar a mort. Bautista havia nascut l'any 1898 a Bocairent. Estava casat i era pare de quatre fills. Es guanyava la vida de teixidor. Pel que sabem a través dels seus descendents, va ser una persona compromesa amb la cultura i la política del seu poble i del seu temps: publicava –amb el pseudònim de «Progreso»– articles sobre qüestions socials i polítiques, participava en l'activitat de la Sociedad Amanecer i va formar part del Comité Executiu Popular de Bocairent durant la Guerra Civil espanyola. La seua filiació anarquista, vinculada a la CNT i la FAI, i la seua militància per un món i una societat més justos i més lliures van ser per a la dictadura arguments més que suficients per a assassinar-lo.

El cas de Bautista no és únic. Com ell, milers d'homes i dones van ser víctimes de la violència estructural i sistemàtica que va practicar el franquisme.¹ Només a Paterna, van afusellar almenys 2.237² persones entre 1939 i 1956. Els seus cossos es van llançar sense contemplacions a fosses comunes, que es compten per milers a l'Estat espanyol. Aquests assassinats pretenien l'aniquilació física de la dissidència i, més enllà de la mort, van imposar el terror i una política d'Estat per silenciar i esborrar les vides d'aquestes persones i els ideals que defensaven.

Molts d'aquests cossos encara estan, hui en dia, al subsol. La crua realitat és que bona part de les fosses del territori espanyol continuen a l'espera de ser localitzades i exhumades. Encara més, algunes mai no es podran excavar perquè s'han destruït o perquè s'hi ha construït damunt.

Obrir la terra es converteix, en la seua radicalitat i amb tot el seu potencial simbòlic, el desencadenant d'un procés complex però necessari, que recupera cossos i memòries, trenca silencis, afronta traumes, genera conflictes... però suposa, sobretot, una oportunitat de fer justícia i pensar escenaris de reparació individual i col·lectiva. En aquest procés, l'arqueologia té un paper primordial. No debades, és la metodologia arqueològica la que permet localitzar, exhumar, identificar, analitzar i interpretar amb rigor científic les restes materials que es conserven a les fosses.³

1

Les xifres a l'Estat espanyol, segons Francisco Espinosa (2021, p. 103-110), arriben a les 49.426 persones víctimes de la violència de la rereguarda i 140.159 de la violència franquista. Al País Valencià, Vicent Gabarda (2020, p. 20-21) en comptabilitza 6.415 i 6.386, respectivament.

2

Tot i que la xifra més difosa recentment és la de 2.238 persones afusellades, no hem pogut corroborar amb dades concloents la identitat d'una persona, que restaria pendent de confirmació com a víctima de la repressió de la postguerra. Per això, en aquest text optem per esmentar que almenys van ser assassinades 2.237 persones, de les quals sí es coneix el nom, cognoms i la data d'afusellament a partir dels estudis de Vicent Gabarda (2020).

3

Com a actuació arqueològica, està sotmesa als règims d'autoritacions de la Conselleria de Cultura i Patrimoni (Llei 4/1998 i Decret 107/2017) i emmarcada en la normativa de memòria democràtica (Llei 14/2017 i Decret 1/2023). Les exhumacions a l'Estat espanyol disposen del Protocol d'actuació en exhumacions de víctimes de la Guerra Civil i la dictadura (Ordre PRE/2568/2011).

Botella de vidre documentada al costat del cos de César Sancho de la Pasión durant l'exhumació de la fossa comuna (Fotografia: Eloy Ariza - Associació Científica ArqueoAntro, Fossa 120 del Cementeri Municipal de Paterna).

Les restes humanes de les persones represaliades conformen aquest registre arqueològic i tots els elements materials associats al moment de la mort: des dels objectes més personals (roba, sabates, botons, anells, llapis, ulleres, medalletes), passant per les proves materials dels crims (projectils, baines de fusell, cordes per a lligar les mans), fins a algunes evidències del record i el dol de les famílies (rams de flors, botelletes amb notes manuscrites, taulells amb les dades personals de la víctima com si foren memorials). Ara bé, més enllà dels objectes importa entendre on i com apareixen, amb el propòsit de reconstruir els esdeveniments i estudiar el valor (simbòlic, històric, científic, social, personal) que els envolta. Perquè la interpretació científica d'aquesta cultura material s'ha de basar, necessàriament, en el context espacial on es recupera.

Davant del que molta gent pot pensar, l'arqueologia no pretén buidar el subsol per recuperar objectes, sinó que, com a ciència social, estudia aquests objectes –i els seus contextos– per conèixer les persones que hi ha darrere, siguen de societats remotes o del passat recent. En el cas concret de les fosses comunes, al context espacial s'afeg una nova dimensió que resulta essencial: la forense. Com que es tracta de procediments que aspiren a la

localització, identificació i recuperació de persones desaparegudes de manera forçosa i víctimes de vulneració de drets humans, l'arqueologia incorpora protocols específics i equips interdisciplinaris procedents de l'antropologia –tant física com social i cultural–, la medicina forense, la història, la sociologia, la psicologia o el dret, entre d'altres. És l'anomenada arqueologia forense,⁴ mitjançant la qual no només es pretén aclarir els crims de lesa humanitat, sinó també entendre els processos de construcció de la memòria al voltant d'aquests fets, pensar els mecanismes per a afrontar el trauma i la gestió dels conflictes en l'esfera familiar i pública, i convidar a la generació d'espais de reflexió i debat. Si bé ni la tasca de l'arqueologia ni de qualsevol altra disciplina pot assegurar que no es tornen a repetir els crims, almenys sí que ofereix eines per a reflexionar, amb el propòsit de contribuir a la sensibilització i la conscienciació de la ciutadania.

4

Cal puntualitzar que l'arqueologia forense s'associa a àmbits pericials relacionats amb l'antropologia forense, la medicina legal i el dret humanitari i que, per tant, es diferencia de l'arqueologia funerària, la finalitat de la qual és l'estudi de la mort (rituals, enterraments, restes associades) per a analitzar aquestes pràctiques en les societats humanes des d'un punt de vista social i cultural.

Les famílies són un agent clau en el processos d'exhumació i sovint acompanyen els equips tècnics al peu de fossa. Pepita Peiró davant de la fossa on es trobava son pare (Fotografia: Eloy Ariza - Associació Científica ArqueoAntro, Fossa 112 del cementeri municipal de Paterna).

La finalitat de l'arqueologia és, doncs, construir i difondre el coneixement del passat –un passat que comença ahir–, però des d'un ferm compromís amb les realitats del present. Precisament, la temporalitat no limita la pràctica de l'arqueologia, que metodològicament i epistemològicament es pot aplicar a qualsevol context cronològic. Això suposa que, en cronologies contemporànies, la recerca arqueològica també té accés a fonts d'una altra naturalesa que resulten crucials, com ara els testimonis orals, la documentació històrica o els arxius personals.

És en el marc d'aquesta arqueologia de la contemporaneïtat on té sentit l'arqueologia forense. Malauradament, a l'Estat espanyol, encara és una subdisciplina incipient. Tot i que en les dues darreres dècades algunes administracions han treballat pel foment de les polítiques públiques de memòria –sobretot a través del finançament de les exhumacions– i que la memòria històrica ha assolit una certa presència mediàtica i pública, encara estem lluny d'aconseguir l'efectivitat i el compromís per la tríada «veritat, justícia i reparació». Si més no en un pla institucional, perquè la realitat és que les associacions ciutadanes que conformen el moviment memorialista fa dècades que reivindiquen aquests drets des de la militància. Encara més, les famílies no han deixat mai de tindre presents els familiars desapareguts, i han sigut des de l'inici les veritables impulsores d'aquests processos. Algunes, fins i tot, des del mateix moment de l'afusellament. Només així s'entén com, malgrat el control i la repressió franquista, la transmissió de les memòries en l'esfera privada ha permès que moltes de les vides i les històries de les persones represaliades hagen arribat fins l'actualitat.

Pepita Peiró sosté la fotografia dels seus familiars el dia de Tots Sants, mentre visitaven la fossa de son pare, José Peiró (Fotografia: Eloy Ariza, Fossa 112 del cementeri municipal de Paterna).

Pensem, de nou, en la història de Bautista Vañó Sirera. Unes hores abans de l'afusellament, i plenament conscient del crim que anava a cometre contra ell, escriu les seues últimes paraules en una carta de comiat. La missiva ho expressa amb contundència: «en unes hores hauré deixat d'existir». Aquell 15 de juliol de 1939, en efecte, li van arrabassar la vida. Però, tot i la pèrdua, en realitat mai no va deixar d'existir, perquè Magdalena Puerto Mora, la seua dona, va mantindre viu el seu record i va transmetre la seua memòria com a herència als seus fills, els quals encara la mantenen i transmeten.

Aquesta ha sigut la manera com normalment s'ha preservat, en l'àmbit familiar, la memòria de les persones afusellades i desaparegudes, on les dones sempre han representat el paper protagonista (Moreno, 2018; García i Gadea, 2021). Una pràctica de resistència –la de no oblidar, parlar i contar– que durant la dictadura va ser un mecanisme de supervivència en privat, i que en democràcia es va cronificar com a ritual íntim, resultat de l'estigmatització i la falta de reconeixement públic. Només recentment aquestes històries familiars han començat a ser escoltades amb atenció i a formar part de la dimensió pública de la memòria, que no pot ser més que una pluralitat de memòries. És el que s'ha denominat «memòria democràtica», entesa com una memòria construïda des de la coparticipació de les institucions, l'àmbit professional i la societat civil (Baldó, 2021). Perquè la memòria, segons com l'entendem, és un dret que ha de traspasar l'esfera privada i assumir significat per al conjunt de la ciutadania.

En aquesta reconceptualització semàntica, l'arqueologia té moltes coses a dir. Fugint, de nou, dels estereotips més arrelats, l'arqueologia no es limita a enunciar el temps pretèrit –siga recent o remot–, sinó que també es conjuga en present i futur, en entendre que amb el coneixement del passat i de la materialitat –el patrimoni– podem pensar i transformar la nostra realitat i la que està per vindre. Aquest és, almenys, el que es defensa des de corrents com l'arqueologia pública, que proposa un canvi de perspectiva amb implicacions ontològiques: situar les persones del present com a veritables protagonistes.

Aquesta manera d'entendre l'arqueologia, juntament amb el coneixement de la complexitat del treball a les fosses comunes del franquisme i la necessitat d'enriquir el debat públic sobre la memòria democràtica, conformen la pedra angular del projecte expositiu «Arqueologia de la memòria. Les fosses de Paterna».

La proposta parteix del treball d'investigació desenvolupat per l'Associació Científica ArqueoAntro al cementeri municipal de Paterna. Ja fa més d'una dècada que l'associació treballa per la

recuperació i identificació de víctimes de la guerra i la dictadura franquista en diferents punts de l'Estat espanyol, en especial al País Valencià (Díaz-Ramonedá, *et al.*, 2021; Mezquida, *et al.*, 2021; Moreno *et al.*, 2021). A Paterna, entre 2017 i 2023 han exhumat més d'una vintena de fosses. En paral·lel al treball de camp, ArqueoAntro ha dut a terme una tasca de difusió important mitjançant publicacions, conferències, cursos, visites comentades i exposicions. De fet, ja en 2018 va col·laborar en l'exposició «Prietas las filas. Vida quotidiana i franquisme» en l'ETNO, on van ser exposats per primera vegada alguns materials exhumats a Paterna (Moreno i Candela, 2018).

Amb aquests precedents, a finals de 2019 naix la proposta de l'actual projecte expositiu, que no és sinó la resposta a una necessitat: tractar de manera monogràfica la cultura material exhumada a les fosses del cementeri municipal de Paterna des d'una perspectiva arqueològica. I fer-ho amb un plantejament integral que explique i contextualitze el procés científic d'exhumació, i que presente la singularitat de Paterna en diversos àmbits: com a lloc de memòria des de la postguerra, com a espai de barbàrie i horror per la quantitat de víctimes i l'ús intensiu del cementeri com a camp de fosses, i com a cas excepcional en termes de conservació, amb exemples de saponificació⁵ que han preservat les restes de manera extraordinària.

Conscients dels múltiples reptes que plantejava el projecte, es va decidir conformar un equip interdisciplinari de comissariat, amb personal expert en processos d'exhumació, en gestió del patrimoni i polítiques públiques de memòria, com també en divulgació i museus. A més a més, s'ha disposat de la col·laboració d'altres especialistes procedents de l'àmbit del fotoperiodisme, l'art i el disseny. I, sobretot, s'ha de destacar la inestimable implicació de les famílies de les persones represaliades, que en un exercici d'enorme generositat i compromís han cedit temporalment alguns objectes que conserven a casa, en record dels familiars desapareguts (fotografies, cartes, objectes personals) i han donat el consentiment per a exposar objectes exhumats, i els han dotat de sentit i afectivitat amb els seus relats personals. Un procés que ha sigut possible gràcies a l'existència d'una complicitat prèvia entre l'equip tècnic i les famílies, arran dels anys de treball i trobada a peu de fossa. A totes elles reiterem el nostre més sincer agraïment.⁶

Donada la naturalesa arqueològica de la proposta, l'equip de comissariat va considerar que la institució idònia per a acollir l'exposició era el Museu de Prehistòria de la Diputació de València. Es tracta, en efecte, d'un centre de referència per a l'arqueologia valenciana i espanyola, i la proximitat geogràfica a Paterna enfortia el sentit de l'elecció. Tanmateix, el projecte plantejava un important repte per

5

La saponificació cadavèrica és un procés induït per un alt nivell d'humitat al subsòl que afavoreix la conservació del cos a partir d'un procés de canvi químic que afecta el greix corporal, que es transforma, a través de la hidròlisi, en un compost semblant a la cera o el sabó. A Paterna, la saponificació s'ha documentat en diverses fosses, a profunditats per davall dels quatre metres, i això ha permès la preservació excepcional tant de restes antropològiques com de la indumentària i un conjunt variat d'evidències materials (Moreno *et al.*, 2021).

6

Gràcies en particular a totes les persones, famílies i associacions que participen en aquest projecte expositiu i que ens han acompanyat, per la seua predisposició sempre entusiasta, per la cura i l'afecte amb què han teixit les històries al voltant dels seus objectes familiars i per la seua confiança en nosaltres a l'hora de compartir els records i memòries més íntims i personals i permetre'ns explicar-los.

al museu, ja que no hi ha pràcticament precedents expositius en el tractament integral del paper de l'arqueologia en la construcció de la memòria vinculada a les fosses comunes del franquisme, ni tampoc iniciatives on la cultura material exhumada siga el cor del discurs expositiu. Per això és important reconèixer el posicionament decidit del museu amb la proposta.⁷

Amb tot, la posada en marxa del projecte ha tingut en ment tres objectius principals. En primer lloc, pensar l'exposició com un homenatge i un reconeixement públic a les víctimes de la repressió franquista i a les seues famílies, com també als col·lectius i persones que, des de fa dècades, reivindiquen i lluiten per la seua memòria. En segon lloc, fer visible l'aportació de les disciplines científiques i els equips tècnics, que permeten que els processos d'exhumació de les fosses, d'identificació de les persones represaliades i de recuperació de les seues històries de vida es desenvolupen amb rigor científic, ètica i humanitat. I, en tercer lloc, establir un diàleg amb la ciutadania sobre la necessitat de les polítiques públiques de memòria, per tal d'abordar els traumes del passat, sensibilitzar l'opinió pública i posar sobre la taula els reptes de futur.

7 «Arqueologia de la memòria. Les fosses de Paterna» és possible gràcies a l'aposta valenta i el compromís de María Jesús de Pedro, directora del Museu de Prehistòria, i de Santiago Grau, cap de la Unitat de Difusió, Didàctica i Exposicions, com també a la implicació de conservadores i personal tècnic: Eva Ferraz, Begoña Soler, Ramon Canal, Trinidad Pasies i Janire Múgica. La seua tasca en l'àmbit de la gestió, la restauració i la museografia, i les enriquidores aportacions que sorgien en el marc de sessions de treball i converses informals, han estat fonamentals per al desenvolupament del projecte.

Carolina Martínez, neta de José Manuel Murcia Martínez (Fossa 94, cementiri municipal de Paterna) durant el procés de cessió d'objectes per a l'exposició (Fotografia: Eloy Ariza, Museu de Prehistòria de València).

Renderització de l'exposició «Arqueologia de la memòria. Les fosses de Paterna» del Museu de Prehistòria de València (Disseny: Rosa Bou i Kumi Furió).

L'exposició s'estructura en cinc grans espais, a través dels quals s'articula un viatge que transita, de manera intermitent, entre el present i el passat. El punt de partida és la reivindicació del paper de l'arqueologia en l'estudi de la contemporaneïtat, en particular en l'àmbit dels conflictes i els episodis traumàtics d'arreu del món durant els segles xx i xxi. Aquest marc ens permet situar el nostre cas d'estudi en el context internacional dels drets humans, i connectar amb els principis de l'arqueologia forense com a aportadora crucial de les proves pericials dels crims. Des d'ací,

iniciem un primer viatge al passat amb el propòsit de contextualitzar històricament la realitat ideològica, política i social de la postguerra en la qual van tindre lloc els crims del franquisme,⁸ i on es defineix clarament la dualitat entre els victimaris o perpetradors i les víctimes.

Seguidament, es presenta el cementeri municipal de Paterna i el mur del Terrorer com a conjunt singular d'aquesta repressió. L'explicació discorre en un sentit diacrònic, entenent aquest cementeri com un espai de violència en el passat, però també de memòria i resistència, que en el present encara es resignifica. En aquest fluir temporal, on s'insereixen les famílies de les persones desaparegudes, el moviment memorialista i les administracions públiques, també fan acte de presència els equips tècnics. S'aprofita llavors per a explicar els procediments científics i la multidisciplinarietat inherents a l'exhumació de les fosses comunes en l'actualitat.

8

La nostra proposta expositiva es circumscriu als crims de postguerra, és a dir, els que es perpetren a partir del final –retòric– de la guerra, l'1 d'abril de 1939. Tot i això, la repressió franquista s'allarga fins a la mort del dictador Francisco Franco el 1975, quan el règim arriba –si més no, oficialment– a la fi. Cal no oblidar que la violència i la repressió van més enllà de l'assassinat, i es van manifestar en moltes esferes de la vida quotidiana (Rodrigo, 2008).

Amb la recuperació de les restes humanes i els objectes associats viatgem, de nou, al passat, per tal de parlar de les persones que van ser assassinades i llançades a les fosses. Aquest espai constitueix el veritable cor de l'exposició. Es planteja com un vis-a-vis entre els objectes exhumats i els objectes familiars, els quals, en conjunt, ajuden a reconstruir el context sociopolític i els vincles que es teixien

Acte de la Plataforma d'Associacions de Familiars de Victimes del Franquisme de les Fosses Comunes de Paterna (Fotografia: Eloy Ariza, cementeri municipal de Paterna, 2018).

entre dins i fora de la presó, i entre dins i fora de la fossa. Els materials exhumats testimonien la precarietat de la vida a la presó i de la mort violenta, però també ens parlen de les identitats personals i de les estratègies de resistència. D'altra banda, els objectes familiars, acompanyats dels relats de les persones que els custodien, ajuden a posar nom i a reconstruir els projectes personals i polítics ensorrats per la dictadura. Els uns i els altres constitueixen els elements a partir dels quals s'articula la memòria.

Els relats familiars ens tornen, així, al present, per a connectar amb l'últim apartat de l'exposició, concebut com un espai obert per a la reflexió en clau individual i col·lectiva sobre els fets històrics i com es construeix la memòria. El recorregut es tanca amb un homenatge final, on es projecten els noms de totes les persones afusellades a Paterna entre 1939 i 1956.

A més de l'exposició a sala, la proposta inclou una xicoteta mostra al pati del museu, dedicada a la representació de les fosses del franquisme en vinyetes i il·lustracions. Es tracta d'un recurs complementari, pensat especialment per a les activitats didàctiques programades pel museu amb motiu de l'exposició.

En la concepció global del projecte, i entenent la funció comunicativa de l'exposició i del museu, també ens semblava important comptar en aquest volum amb les aportacions d'especialistes que treballen i militen, des de l'arqueologia, en l'àmbit de la memòria històrica en diferents punts de l'Estat espanyol. Queralt Solé, del Departament d'Història i Arqueologia de la Universitat de Barcelona, aborda en «Història d'unes restes bandejades» la contextualització històrica de la violència en la rereguarda republicana i la violència colpista en el marc de la guerra d'Espanya. Entendre els motius de la mort i el tractament dels morts durant la guerra i la immediata postguerra és indispensable per a comprendre les maneres en què apareixen les restes humanes en les exhumacions a l'Estat espanyol. Precisament, Lourdes Herrasti, del Departament d'Antropologia de la Societat de Ciències Aranzadi (País Basc), incideix en les metodologies i les eines de l'arqueologia forense en el text «Arqueologia de la memòria: l'arqueologia forense aplicada a les fosses de la Guerra Civil i la postguerra». Uns procediments que sempre tenen present documentar i obtenir tota la informació necessària per a restituir la identitat i la memòria de les persones assassinades. Parlar de memòria i identitat remet, inevitablement, a l'acció de les famílies dels desapareguts, i també a la necessitat de facilitar espais per a restituir la veritat dels crims i afrontar el trauma. Així, a partir del context gallec, Xurxo M. Ayán Vila, de l'Institut de Història Contemporànea de la Universidade Nova de Lisboa, defén la funció

teràpèutica, mnemotècnica, didàctica i política de l'arqueologia comunitària amb la seua contribució «Aquesta arqueologia serà la tomba del feixisme, o no serà. Sobre el paper que pot i ha de jugar l'arqueologia comunitària en les fosses del franquisme». Les veus de Xurxo, Lourdes i Queralt contribueixen, en aquesta publicació, a reflectir la pluralitat de maneres de pensar i la transversalitat a l'hora d'aplicar la mirada arqueològica en un tema d'estudi que resulta ben complex.

De fet, més amunt hem comentat que aquest projecte ha plantejat múltiples reptes. El més profund de tots és, sens dubte, el caràcter extremament sensible i colpidor de la temàtica i de la cultura material que l'acompanya. Els objectes exposats, tant els exhumats com els familiars, són sensibles en molts sentits. Són sensibles perquè constitueixen evidències forenses, a diferència d'altres materials conservats en un museu arqueològic. Són sensibles, sovint, per l'estat de conservació. Són sensibles també perquè apel·len a un passat incòmode. I sobretot són sensibles perquè encarnen un incalculable valor emocional per a les famílies de les víctimes.

Penjoll artesanal elaborat a la presó per Vicente Roig, afusellat a Paterna, per al seu fill (Fotografia: Eloy Ariza, Col·lecció Família Roig Tortosa).

El caràcter sensible d'aquests objectes i relats ha condicionat per complet l'enfocament museològic i museogràfic del projecte. Seguint els postulats de la museologia crítica, entenem el museu com un espai de negociació i conflicte, on s'ha de fomentar la reflexió i el diàleg en un sentit multidireccional, tot abandonant la idea d'una veritat única emanada des de la institució. En obrir-se i deixar-se travessar pel context, el museu pot convertir-se un espai segur on parlar de temes complexos, de conflictes i controvèrsies. Per això ha sigut tan important disposar de diferents veus procedents de l'àmbit professional, del moviment memorialista i de les famílies. I també per això hem volgut pensar l'exposició com un exercici d'experimentació sobre el potencial dels museus per a abordar la memòria del passat traumàtic d'una manera crítica i reflexiva (Arnold-de Simine, 2013).

Des d'aquests plantejaments, consideràvem indispensable establir una sèrie de línies roges a l'hora de concebre i dissenyar l'exposició.⁹ Tres grans línies roges que, amb les seues derivacions específiques, han acabat constituint una espècie de full de ruta que ens ha guiat al llarg de tot el procés.

Com a punt de partida, teníem la voluntat explícita de no caure ni en l'espectacularització ni en la banalització de l'objecte d'estudi, davant d'una una creixent demanda que comporta una clara sobreexplotació mediàtica i certes distorsions en el tractament d'aquest tema (Aguilar, 2008; Vinyes, 2011; Cadenas, 2019). Les restes exposades requereixen una contextualització científica i un tractament expositiu específics per tal d'evitar-ne la cosificació i fetitxització o, fins i tot, la sacralització. Cal harmonitzar la difusió en pro d'un ús social i públic amb el respecte als béns i als seus portadors. D'altra banda, des del primer moment vam descartar l'exhibició de restes humanes, una pràctica molt estesa en les exposicions arqueològiques sobre altres èpoques i cultures. Fins i tot en l'ús del material fotogràfic, on se n'ha limitat la representació als casos en què es feia necessària la presència explícita de les restes humanes a la fossa per a il·lustrar el procés científic d'exhumació, evidenciar la pràctica sistemàtica d'assassinats massius i mostrar la caracterització de les estremidores fosses pou de Paterna. No es tracta, en cap cas, d'edulcorar la duresa d'una realitat cruenta i traumàtica, sinó d'evitar la morbositat i garantir el respecte a les víctimes i les famílies, moltes de les quals travessen processos de dol encara oberts. Els cossos de les víctimes no es troben a l'exposició, però la seua presència és òbvia i consubstancial a través dels objectes i les seues històries de vida, ja per si suficientment colpidores; de la mateixa manera, la seua mort s'explica com a crim des de l'inici del discurs expositiu. El repte és aconseguir agitar sense pertorbar,

9

La materialització museogràfica d'aquests principis ha sigut possible gràcies al treball de Rosa Bou i Kumi Furió, les dissenyadores de l'exposició, que han respectat escrupolosament els nostres posicionaments i han donat resposta a les nostres inquietuds amb una professionalitat exquisida. També els volem mostrar el nostre agraïment.

commoure sense ser llagrimós, provocar la incomoditat –des del respecte– sense generar indisposició.

En segon lloc, i des del punt vista del relat, hem considerat oportú defugir de les quantificacions. És cert que les xifres i les estadístiques són necessàries en els estudis científics, ja que ajuden a reconstruir els fets amb dades empíriques. També en els mitjans de comunicació i en els discursos polítics és habitual recórrer als nombres i recomptes, perquè són punyents i fàcils d'entendre: tantes fosses exhumades, tantes persones identificades. La realitat, però, és que posar el focus en les xifres pot contribuir a deshumanitzar el relat, en invisibilitzar els noms i les històries de vida, amb el risc de convertir les persones afusellades en una massa homogènia de víctimes, en un simple número. En aquest mateix sentit, hem cenyit l'ús del concepte «víctima» al context jurídic, en entendre que és un terme que anonimitza, defineix la identitat de la persona pel moment final de la seua vida –una condició que, a més, no és triada, sinó imposada– i genera una certa condescendència social (Rodrigo, 2008). En contrast amb això, hem tractat d'utilitzar termes alternatius (el genèric «persones», acompanyat d'adjectius com «assassinades», «afusellades», «represaliades», etc.) i, sobretot, visibilitzar els noms

Antropòlogues analitzen l'amuntegament de cossos en una fossa comuna, prèviament a l'inici de l'exhumació (Fotografia: Eloy Ariza - Associació Científica ArqueoAntro, Fossa 112 del cementeri municipal de Paterna).

Consuelo Pérez Fenollar amb la foto de son pare, Rafael Pérez Fuentes, afusellat a Paterna (Fotografia: Eloy Ariza - Associació Científica ArqueoAntro, Fossa 22 del cementiri municipal de Paterna).

IO
Una peça artística de Guillem Casasús Xercavins i Gerard Mallandrich Miret, als quals volem agrair la seua implicació i participació en aquest projecte.

personals allà on fora possible. De fet, un dels metarelats que embasten el discurs de l'exposició és el trànsit de l'anonimat a la personalització: de les caixes de cartró per a albergar restes humanes i l'ús de termes científics com «individu» o «unitat forense», progressivament es defineix la identitat de les persones –a través de l'ADN, dels objectes personals, de les històries familiars– fins al punt de posar-los nom i cognoms. L'exposició, no debades, culmina amb el memorial efímer *Resiliència a l'oblit*¹⁰ i un llibre on es poden consultar les dades de totes les persones afusellades pel franquisme a Paterna, pensant en la possibilitat de desencadenar nous processos d'investigació per part de famílies que no disposen d'informació o desconeixen que tenen familiars desapareguts.

En tercer lloc, la necessitat d'humanitzar el relat ens ha portat també a repensar la manera d'exposar els objectes. Davant de l'habitual mostrar taxonòmic dels museus arqueològics, on els objectes solen classificar-se com si fora un inventari amb cartel·les descriptives centrades en aspectes tècnics, hem apostat per composicions més orgàniques i cartel·les interpretatives que incideixen en les persones que hi ha darrere dels objectes. Al final, el potencial discursiu de l'exposició s'ha centrat en els objectes i en la capacitat que tenen

d'activar l'empatia dels visitants amb les històries relatades, per això resulta imprescindible que els recursos museogràfics hi estiguen en consonància. Pensem que aquesta manera d'operar obri reflexions interessants sobre el potencial de l'arqueologia en la construcció de nous imaginaris al voltant de la memòria històrica.

És evident que qualsevol procés d'investigació comporta, a més dels reptes professionals esmentats, tota una sèrie d'implicacions personals i emocionals que no sempre es plasmen en el resultat final. En aquest cas, però, ens sembla necessari assenyalar-los. Perquè l'objecte

d'estudi ens ha travessat, a nivell personal, de manera particularment intensa des que vam fer els primers passos per definir el projecte fins al moment que escrivim aquestes darreres línies. Ningú es pot quedar indiferent després d'enfrontar-se a l'experiència colpidora d'obrir una fossa amb una amalgama de cossos amuntegats de manera inhumana. O ser participants de les angoixes, les inquietuds i els anhels continguts en les cartes que escrivia qui es trobava a la presó, però també qui patia des de casa. O sentir la indefinible olor de les caixes d'emmagatzematge on es depositen els materials que han experimentat processos de saponificació. O sostindre entre les mans el retall de roba que durant tants anys la família ha amagat en una còmoda com el tresor més valuós, perquè constitueix l'únic record material del familiar desaparegut. O escoltar els testimonis de persones que han viscut en silenci la pèrdua d'un pare o d'una mare que no han conegut o que van assassinar quan a penes tenien uns pocs anys; però també els de les noves veus de la «generació de la postmemòria» (Hirsch, 2015), que tot i que no van experimentar en primera persona aquells esdeveniments, han heretat les històries i reivindiquen que es faci justícia.

No podem ni volem ocultar que el procés de treball ha sigut dur i molt exigent a nivell personal i professional, també apassionant i emotiu, i que ens ha calgut ser fermes en la deontologia i autoexigir-nos com mai un rigor i una ètica molt acurats. La realitat, tanmateix, és que sempre no és fàcil tractar la diversitat de visions i,

Fragments de diari muntats sobre el document original. Es tracta d'una vinyeta del dibuixant Bluff (Carlos Gómez Carrera, afusellat també a Paterna) que es va exhumar a la Fossa 111 del cementeri municipal de Paterna, associada a l'individu 79 (Fotografia: Eloy Ariza - Associació Científica ArqueoAntro).

sobretot, d'interessos que entren en joc –i en joc– quan s'aborden temes tan delicats i conflictius. Malgrat tot, i a pesar dels riscos de la politització i l'oportunisme, per a nosaltres preval el compromís amb les famílies de les persones represaliades i amb la investigació científica, i la convicció que «Arqueologia de la memòria. Les fosses de Paterna» és un projecte necessari per a obrir, des d'una institució museística pública, la reflexió sobre el nostre passat recent més traumàtic i per a pensar els escenaris de convivència que, com a societat democràtica, ens agradaria construir per al futur.

«Em queden poques hores, ja no et veuré més ni a tu ni als nostres fills. Guarda aquesta carta com a record meu. El teu espòs
Bautista Vañó. Adeu per sempre».

Bibliografia

- Aguilar Fernández, P. (2008). *Políticas de la memoria y memorias de la política. El caso español en perspectiva comparada*. Alianza Editorial, Madrid.
- Arnold-de Simine, S. (2013). *Mediating memory in the museum: trauma, empathy, nostalgia*. Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- Baldó, M. (2021). «Memòria democràtica i política de memòria». En V. Gabarda (Dir.), *Violencia, conceptualización, memoria, represión, estudios, monumentalización, exhumaciones. Valencia 1936-2020* (p. 39-58). València.
- Cadenas Cañón, I. (2019). *Poética de la ausencia: formas subversivas de la memoria en la cultura visual contemporánea*. Cátedra, Madrid.
- Díaz-Ramoneda, E.; Vila, A.; Sancho, S.; Calpe, A.; Iglesias-Bexiga, J. i Mezquida, M. (2021). «Les fosses de Paterna, testimonis de la maquinària repressiva del règim franquista al País Valencià». *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 31, 239-258.
- Espinosa, F. (2021). «La investigación de la represión franquista 40 años después (1979-2020)». En V. Gabarda (Dir.), *Violencia, conceptualización, memoria, represión, estudios, monumentalización, exhumaciones. Valencia 1936-2020* (p. 91-114). València:.
- Gabarda, V. (2020). *El cost humà de la repressió al País Valencià (1936-1956)*. Universitat de València-Servei de Publicacions, València.
- García Hernandorena, M. J. i Gadea i Peiró, I. (2021). *Etnografía d'una exhumació. El cas de la fossa 100 del cementeri de Paterna*. Diputació de València-Delegació de Memòria, València.
- Hirsch, M. (2015). *La generación de la posmemoria: escritura y cultura visual después del Holocausto*. Carpe Noctem, Madrid.
- Mezquida, M.; Iglesias, J., Calpe, A. i Martínez, A. (2021). «Procesos de investigación, localización, excavación, exhumación e identificación de víctimas de la Guerra Civil y del Franquismo en el Levante peninsular». En V. Gabarda (Dir.), *Violencia, conceptualización, memoria, represión, estudios, monumentalización, exhumaciones. Valencia 1936-2020* (p. 295-314). València.
- Moreno, A.; Mezquida, M. i Ariza, E. (2021). «Cuerpos y objetos: la cultura material exhumada de las fosas del franquismo». *Saguntum-PLAV*, 53, 213 - 235.

- Moreno, A.; Mezquida, M. i Schwab, M. E. (2021). «Exhumaciones de fosas comunes en el País Valenciano: 10 años de intervenciones científicas». *Ebre 38: revista internacional de la Guerra Civil, 1936-1939*, 11, 125-152.
- Moreno, A. i Candela, J. M. (2018). *Prietas las filas. Vida cotidiana i franquisme*. Museu Valencià d'Etnologia-Diputació de València, València.
- Moreno, J. (2018). *El duelo revelado. La vida social de las fotografías familiares de las víctimas del franquismo*. CSIC, Madrid.
- Rodrigo, J. (2008). *Hasta la raíz: violencia durante la Guerra Civil y la dictadura franquista*. Alianza Editorial, Madrid.
- Vinyes, R. (2011). *Asalto a la memoria. Impunidades y reconciliaciones, símbolos y éticas*. Los Libros del Lince, Barcelona.

Arqueologia de la repressió. L'arqueologia forense en l'exhumació de les fosses de la Guerra Civil i la postguerra

Lourdes Herrasti Erlogorri

DEPARTAMENT D'ANTROPOLOGIA, SOCIETAT DE CIÈNCIES ARANZADI

A la fossa de Priaranza del Bierzo (Lleó), l'any 2000, es va aplicar per primera vegada la metodologia pròpia de l'arqueologia i de l'antropologia en l'exhumació i l'anàlisi d'enterraments clandestins de víctimes de la Guerra Civil. La intervenció professional d'arqueòlegs i antropòlegs en aquesta primera ocasió va donar inici a un procés de més de vint anys de desenvolupament que s'ha denominat «recuperació de la memòria històrica», en els quals els mètodes s'han anat perfeccionant, però sempre tenint com a objectiu la recuperació de les restes de les persones assassinades amb la major professionalitat i respecte, amb el propòsit de documentar i obtenir tota la informació necessària que permetia aconseguir els objectius prioritaris: restituir-los la identitat i la memòria.

Transcorreguts més de vint anys, cal fer un balanç del procés desenvolupat i conèixer l'aportació de l'arqueologia al coneixement històric de la repressió.

No hi ha res més eloqüent que la visió de les restes òssies humanes amuntegades en una fossa comuna per a adonar-nos de l'horror i de la injustícia.

Introducció

L'arqueologia forense és hereva de l'arqueologia de la mort, de la qual ha adoptat el mètode que possibilita recuperar restes òssies i d'una altra índole inhumades en enterraments individuals o col·lectius. No obstant això, quan es tracta de persones mortes no per mort natural, sinó per una causa violenta de caràcter homicida adquireix el qualificatiu de forense, en la perspectiva que la documentació generada pugui en un futur ser presentada en l'àmbit judicial.

En anglés se sol denominar antropologia forense. Sens dubte les dues disciplines són complementàries, en l'arqueologia preval el procés de recuperació de les restes i la documentació; l'antropologia estudia el perfil biològic dels inhumats, i a les ciències anteriors s'afeg la medicina legal que analitza la causa de mort. D'aquesta manera, l'arqueologia forense, que s'aplica a l'estudi, l'anàlisi i la recuperació de la memòria històrica, pot anomenar-se «arqueologia de la memòria»

Ja en el protocol d'actuació en exhumacions de víctimes de la Guerra Civil i la dictadura, del 26 de setembre de 2011, es recull que es tracta d'una activitat interdisciplinària, en la qual han d'intervindre: historiadors, arqueòlegs i especialistes forenses. Entre aquests últims hi havia antropòlegs i odontòlegs forenses, com també els especialistes en medicina legal.

El mètode arqueològic permet l'exposició de les restes a la fossa, l'alçament i la recollida ordenada de les restes articulades, que s'hi ha individualitzat. Prèviament, s'ha dut a terme la documentació amb els dibuixos de disposició dels individus, plànols, fotografia de conjunt, de cada individu i de cada element o particularitat ressenyable. Es tracta de documentar de manera exhaustiva tota la informació en les fitxes de cada individu i de les relacions espacials entre ells, per a procedir d'aquesta manera després a l'exhumació ordenada.

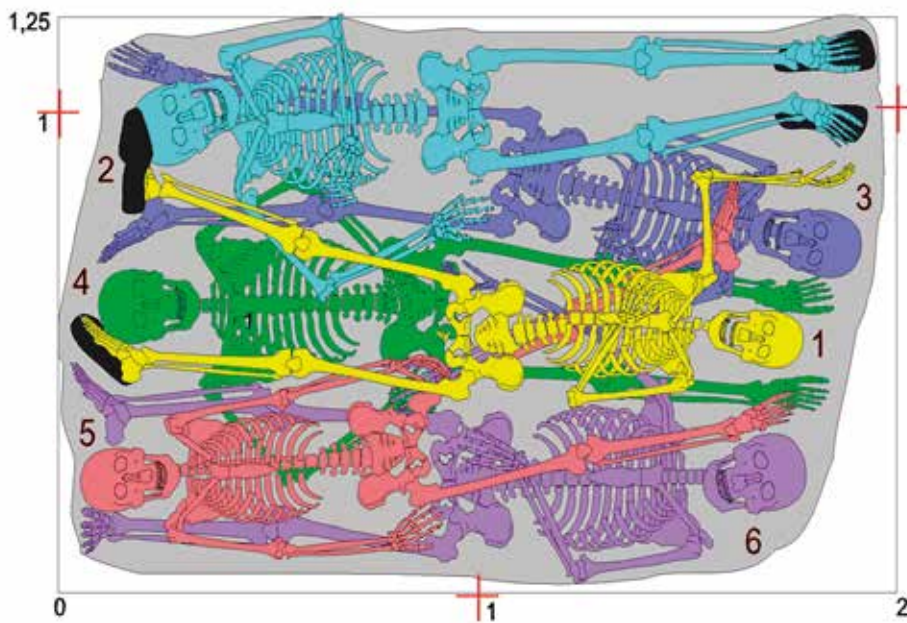
Els testimoniatges de les persones que van conèixer o a les quals van relatar els fets són molt importants perquè faciliten informació sobre el lloc on es troben les fosses. Sens dubte, al llarg de tots aquests anys ha sigut fonamental la informació aportada pels testimonis que van poder veure, quan eren xiquets, com van ocórrer els fets i van assistir des del seu amagatall, als assassinats i a l'enterrament clandestí dels cossos. Aquests testimonis oculars han sigut primordials, com en el cas de la fossa de Barcones (Sòria), que citarem com a model per a diversos aspectes.

Recollida de testimoniatges i informació als familiars davant de la fossa. La Andaya IV (Burgos).

Importància del testimoni ocular que ofereix el seu testimoniatge. Fossa de Barcones (Sòria).

El procediment de cerca, l'alçament i l'exhumació de restes humanes està recollit en l'article de Polo-Cerdà (2018). Es tracta d'exposar a l'excavació les restes òssies mitjançant la retirada de la terra que es troba per damunt i en la proximitat, de manera que les restes destaquen en relleu sobre el sòl, en el mètode pedestal. A vegades resulta pràctic no preservar les parets laterals de la fossa, perquè això facilita que es pugui a les restes en tot el perímetre de la fossa, fet que permet la visualització de l'interior amb més nitidesa. No obstant això, a les fosses en rasa o en trinxera és millor mantindre les parets de manera que hi destaque l'ús d'aquesta tècnica com a lloc d'enterrament improvisat.

Procés d'exhumació de la fossa de Barcones (Sòria).

Tipus de fossa

La majoria de les fosses comunes tenen en una forma rectangular, que deriva de la deposició d'un o diversos cossos allargats a terra. En general, es tendeix a la distribució quasi ordenada per tal que s'adapte a l'espai, independentment de qui es va encarregar d'enterrar-hi els cadàvers. Així, es poden disposar en posicions alternades cap-peus, un cos en cada cantó o alineats i solapats. A la fossa de Barcones (Sòria) els sis cossos es van col·locar en una posició molt constreta en alternança de cap i peus.

Un altres vegades les fosses es van obrir en rasa que resultava més fàcil de cavar i és més adequada en els casos d'urgència i por. Els cossos s'hi disposarien alineats, amb superposició o sense. Un exemple

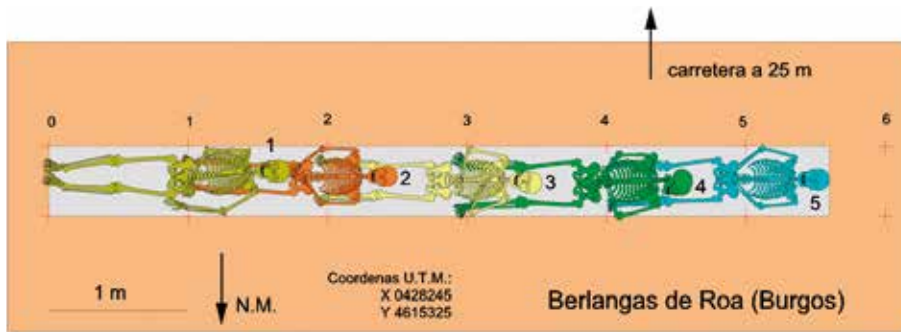

Fossa de Barcones (Sòria). Disposició dels individus a la fossa.

clar d'aquest tipus és el de Berlanga de Roa (Burgos), on se sap que el peó de camins, que possiblement coneixia les víctimes, va enterrar els cinc homes, entre ells un pare i un fill, solapats i ordenats amb cura i respecte. En altres casos, es cavava una rasa ampla que permetia la disposició dels cossos de manera transversal, com a La Pedraja (Burgos), on es van inhumar un total de 105 individus en deu fosses successives; o a Fregenal de la Sierra (Badajoz), amb 47 víctimes en set fosses, o a Villamayor de los Montes (Burgos), on es trobaven 45 homes en dues fosses. En altres exemples, cobrien l'espai de la fossa amb diversos cossos sobre els quals en llançaven uns altres superposats. Així va passar a les quatre fosses d'Estépar (Burgos), on es van recuperar un total de 96 persones de sexe masculí que van ser tretes de la Presó Central de Burgos.

D'altra banda, els victimaris o altres enterradors circumstancials van fer ús de pous, mines i avencs per a desfer-se dels cadàvers. N'hi ha molts exemples a Navarra, a Extremadura, a les illes Balears i a les illes Canàries. Hi caldria destacar l'avenc d'El Raso (Urbasa, Navarra),

Col·locació de les víctimes en rasa. Fossa de Berlangas de Roa (Burgos).

Fossa 2 d'Estépar
(Burgos).

on van llançar els cadàvers de deu persones en tres episodis diferents. Això pot significar que van ser els mateixos victimaris qui van assassinar aquestes persones a la boca de l'avenc i les van llançar a l'interior.

Però el més freqüent era procurar que els cadàvers foren traslladats al cementeri. Quan els cossos es trobaven en una cuneta i, si no s'enterraven prop, eren carregats en animals o en carros i traslladats al cementeri on el mateix enterrador, en companyia d'altres veïns, s'encarregava de cavar una fossa i enterrar-los en un espai marginal o en l'àrea del cementeri civil, per a no comprometre l'espai del cementeri dels veïns de la localitat.

Hi ha moltes fosses comunes d'assassinats extrajudicials als cementeris, morts que es van produir durant els primers mesos de la guerra de 1936, però, sobretot, hi ha molts enterraments i fosses de les execucions després de sentència judicial, de 1938 endavant. Van tindre un caràcter diferent els cementeris relacionats amb les presons i amb els camps de concentració que s'han exhumat, com el cementeri de la presó de Valdenoceda (Burgos), on es van recuperar un total de 114 enterraments d'altres tantes persones que van morir allí. En el cas de Castuera (Càceres) es tracta d'enterraments en fosses comunes de les persones mortes o assassinades procedents del camp de concentració. A La Tahona de Uclés (Conca) hi havia un gran cementeri, amb més de 430 inhumats, on compartien espai fosses de combatents del mateix hospital de guerra i altres de morts a la presó.

Un altre caràcter diferent tenen els cementeris d'hospitals de sang, de front de guerra. En aquests hospitals hi ha un espai posterior a l'edifici ocupat que s'utilitza com a cementeri per que hi moren. Són casos molt destacats els exhumats a Catalunya, com els de Soleràs (Lleida), o Pernafeites de Miravet i Mas de Santa Magdalena (Tarragona), amb més d'un centenar d'individus en cada un.

Objectes associats

Els objectes associats són els que acompanyen cada un dels individus, que portaven quan van ser assassinats, per això tenen un fort caràcter personal i fins i tot íntim. De la varietat d'objectes, hi destaca la vestimenta per la quantitat d'objectes relacionats. Així, hi ha botons de camisa, el cinturó i la sivella del cinturó, les travetes i els botons de la bragueta dels pantalons, fins i tot objectes més específics com ara cremalleres o lligacames. A pesar que aquests objectes són senzills i humils poden transformar-se en objecte de record. En un cas de lliurament de les restes d'una persona identificada, els familiars es van interessar per uns botons i les restes d'una sivella que hi havia fotografiats en l'informe. Un dels familiars va sol·licitar quedar-se amb un botó de nacre perquè «sé amb certesa que pertanyia al meu avi». Un modest botó convertit en relíquia per al record.

La varietat d'objectes recuperats es pot exemplificar en el cas de la fossa de la Mazorra (Burgos): elements de l'abillament com boines, cremallera o calçat; objectes personals com arracades, pinta, encenedor o un metre de fuster, i objectes relacionats amb la salut com ara un suspensori inguinal o una pròtesi dental.

També hi ha objectes més específics que, si no hagueren passat huitanta anys, haurien orientat la identificació del seu propietari. Objectes com ara anells, rellotges, botons de puny, que haurien servit per a relacionar-los amb una persona, perquè en origen era conegut que pertanyien a una de les víctimes. No obstant això, com que ha passat tant de temps, tots aquests records no són presents i aquesta informació s'ha perdut.

Altres vegades els objectes recuperats estan personalitzats. Per citar-ne un exemple, la sivella d'un cinturó de plata trobada a la fossa de Bóveda (Àlaba), que pertanyia a un indià que havia fet fortuna a Cuba i que tenia gravada la inicial del seu cognom. Les dades històriques orientaven realment al fet que es tractava d'ell. Les proves genètiques van confirmar aquesta proposta. Unes altres vegades es tracta d'un anell amb unes inicials i una data de matrimoni. A la fossa 3 d'Estépar es va localitzar un anell d'or amb dues sigles «P y E» i una data de matrimoni. Un membre de l'equip va trobar l'acta matrimonial amb la coincidència de les dues inicials, cosa que va permetre

Objectes recuperats relacionats amb la fossa de La Mazorra (Burgos). En el dibuix esquemàtic es pot observar com les tretze víctimes que hi havia a la fossa tenien les mans lligades quan van ser assassinades i enterrades. Es descriuen els objectes i la lesió començant per l'angle superior esquerre i en el sentit de les agulles del rellotge: gorra i pinta de dona, pròtesi dental, roba que vestia, cremallera de jersei, desmotxadura de l'entrada del projectil en la mandíbula, encededor de metxa, reforços dels extrems dels decímetres d'un metre de fusta de fuster, suspensori inguinal amb la localització sobre el coxal esquerre, boina, arracades i sabates.

plantejar la hipòtesi que es tractara d'un mestre anomenat Plácido que estava casat amb Emilia. A partir de la identificació genètica s'ha pogut conèixer el grup i les altres 26 víctimes que hi ha al costat d'ell a la fossa, totes assassinades el dia 9 de setembre de 1936, després de ser tretes de la Presó Central de Burgos.

Un cas excepcional és la troballa d'un document d'identificació preservat a l'interior d'una botella. Així va passar al cementeri de les botelles, on 131 persones que van morir a la presó de Sant Cristòfol d'Ezkaba, a Pamplona, van ser enterrades al cementeri específic de la presó. A totes els van disposar una botella entre les cames, en l'interior de la qual hi havia un document oficial amb capçalera de la mateixa presó, «Sanatorio Penitenciario de San Cristóbal Ezkaba», en el qual s'esmentava el nom del mort, la naturalesa, la filiació, el delicte i la condemna imposada, i també la causa de la defunció, en la majoria per anoxemia tuberculosa, mal endèmic a les presons i més una presó destinada a sanatori antituberculós. Es complia l'ordre dictada per Franco el gener de 1937, per la qual s'ordenava identificar els morts en combat i a les presons.

Botella col·locada entre les tíbies. Dins hi havia el document de filiació del difunt. Cementeri de les botelles. Ezkaba, Pamplona.

Perfil biològic dels individus exhumats

Les restes humanes de les diferents víctimes exposades a les fosses es recullen de manera individualitzada amb els respectius objectes associats, en caixes separades, per a ser traslladades al laboratori d'antropologia. En aquest es dugueren a terme les anàlisis amb una metodologia estandarditzada per a l'estimació del sexe, l'edat, els caràcters específics quant als aspectes de patologia, aspectes d'odontologia i les lesions relacionades amb la causa de la mort.

La gran majoria de les víctimes recuperades a les fosses de la Guerra Civil corresponen al sexe masculí. En l'anàlisi global dels resultats s'ha estimat que menys del 3% devien ser víctimes femenines.

Pràcticament la meitat dels individus homes, dels quals s'ha pogut fer una estimació, eren d'edat adulta jove, de 20 a 40 anys, mentre que prop del 30% devia estar compost per homes d'edat adulta madura de més de 40 anys. El tercer grup devia estar integrat pels que tenien una edat per damunt dels 50 anys, o d'edat adulta madura-senil. A aquests grups se n'hauria d'afegir un altre d'individus d'edat juvenil, de menys de 20 anys. No obstant això, la mala preservació de les restes òssies no ha permès, en moltes ocasions, fer-ne una estimació més precisa i s'inclouen en la categoria genèrica d'adults.

Fosses en funció del tipus de víctima

Es poden diferenciar les fosses d'acord amb les víctimes que s'hi han inhumat:

a) Fosses d'execucions extrajudicials. Durant els primers mesos de la guerra, particularment entre els mesos de juliol a novembre de 1936, en el període denominat del «terror calent», es van produir milers d'assassinats amb caràcter extrajudicial, producte d'una violència indiscriminada i incontrolada. Aquesta repressió va ser d'una violència extrema a les províncies on va triomfar el colp d'Estat i s'instaurava a mesura que es desplaçava la línia del front. Tal com remarca l'historiador Francisco Espinosa, les morts no van ser degudes a la guerra, sinó que van ser derivades exclusivament de la repressió. Així va passar a Castella i Lleó, Galícia, Navarra, o La Rioja i Càceres, entre altres llocs.

Les víctimes d'aquest període eren població civil, homes i dones que eren arrestats durant un període prolongat de temps, des d'on eren traslladats al lloc on havien de ser assassinats, que es coneix de manera eufemística com a «passejos». És important assenyalar que eren detinguts de manera il·legal, traslladats emmanillats i, moltes vegades, assassinats i enterrats amb les mans lligades. Per exemple, la fossa de La Mazorra (Burgos), on hi havia inhumats els cossos de tretze persones, dues d'elles dones, totes amb les mans lligades. Conten que els cossos van aparéixer abandonats a la cuneta del port, perquè van ser vistos des de l'autobús. Diversos veïns els van recollir i van optar per enterrar-los en un terreny pla, en una fossa rectangular, disposats amb un cert ordre i sense solapament, encara amb les mans lligades.

Aquest tipus de fosses constitueixen el grup més important i nombrós. Entre les quals cal citar: els cementeris d'El Carmen (Valladolid), amb més de 200 víctimes; Magallón (Saragossa) amb 81, La Carcavilla (Palència), amb 108; Porreres (Mallorca) amb 114... Les grans fosses com: La Pedraja (Villafranca Montes de Oca, Burgos), amb 136; quatre fosses de La Andaya (Quintanilla de la Mata, Burgos), amb 96, etc.

b) Fosses de repressió «legalitzada». A partir de 1937 van tractar de legalitzar les execucions mitjançant judicis sumaríssims en els quals la sentència i la condemna estaven predeterminades. Aquestes execucions ja es feien en llocs específics com les tàpies del cementeri. L'exemple més clar n'és el mur del cementeri de Paterna (València), on van traslladar 2.238 víctimes per ser executades, segons la documentació històrica recopilada per Vicent Gabarda. Quan la mort i l'assassinat es convertia en rutina, es repetia el mateix patró: quatre

demà, cinc a l'altre dia, set, quinze..., tots contra la paret per a ser assassinats. El capellà Gumersindo de Estella descriu que li va tocar assistir moltes d'aquestes víctimes que anaven a ser executades al cementeri de Torrero, a Saragossa, i en el seu llibre relata els últims moments d'aquestes persones que coneixien quin era el seu destí abans de ser assassinats. També en aquest cas la xifra supera els dos mil.

Al grup de víctimes d'execucions sumàries corresponen, sens dubte, les grans fosses de cementeris que s'estan exhumant en els últims anys i que són molt importants pel volum: Paterna (València); a Pico Reja del cementeri de Sant Ferran de Sevilla, el cementeri de Sant Rafael de Còrdova...

c) *Fosses de combatents*: Un tercer tipus de víctima és la dels morts en la mateixa guerra, combatents i no combatents. Es tracta, en la major part, d'enterraments individuals de cossos que van quedar abandonats en la zona del front, allí on van morir, i que no van ser degudament recollits i retirats d'aquesta posició, després la guerra o després de la retirada del front de guerra. Els veïns de la rodalia van recollir molts cadàvers, perquè d'aquesta manera eludien tindre problemes de tipus sanitari i al mateix temps evitaven que els gossos i les feristes es menjaren part d'aquests cossos. S'han exhumat fosses d'un nombre reduït de combatents de manera aïllada a la zona de la batalla de l'Ebre i al front Nord. També es van aprofitar les rases de les trinxeres del front de guerra per a enterrar-hi diversos cossos de manera ràpida i fàcil. Així va passar a El Rellán, a Grado (Astúries), on s'han trobat més de 30 persones, combatents i veïns de la comarca. A Alcaudete de la Jara (Toledo) es va inhumar un total de 41 víctimes de població civil, que va ser represaliada després de la guerra. A la muntanya Altun a Zeanuri (Biscaia), els veïns van enterrar cinc milicians del batalló comunista Perezagua, que van morir en la batalla el mateix dia. A partir de la documentació històrica, l'exhumació, la troballa de plaques d'identificació i les anàlisis genètiques de confirmació s'han pogut identificar i lliurar als familiars.

d) Finalment, *les víctimes mortes sota custòdia, en captivitat*, en centres penitenciaris o en camps de concentració, que van morir per les deplorables condicions de fam, fred, humitat, polls, desatenció i abandó a les quals es van veure sotmeses. A més, s'hi ha de sumar la rapidesa amb què es transmetien les malalties infectocontagioses, especialment les respiratòries, en llocs i espais amuntegats sense ventilació.

En l'exemple citat de la presó de Sant Cristòfol, convertida en sanatori penitenciari antituberculós, l'alt índex de mortalitat va obligar

les autoritats militars a construir un cementeri d'ús exclusiu per als presos morts al vessant nord, la zona menys visible de la muntanya.

e) Un altre tipus de víctima són *els guerrillers*. Durant el franquisme i en la postguerra es van conformar partides de lluita antifranquista composta per guerrillers, en la major part d'ideologia comunista, que es refugiaven a les zones muntanyoses per assetjar el règim franquista, utilitzant tàctiques de guerrilla. La repressió de la dictadura contra els guerrillers, denominats «maquis», va ser una lluita i repressió encomanada a la Guàrdia Civil, que va utilitzar la lluita armada, les detencions, els maltractaments i les tortures contra els familiars, els enllaços o els suports per obtenir informació, però així mateix es van infiltrar en les partides i van crear contraguerrilles. Els enfrontaments es van centrar a les zones de muntanya de Galícia i Lleó, el sistema Cantàbric, Astúries i Cantàbria, en el territori del sistema Ibèric de Conca, Llevant i Aragó, a Sierra Morena, Càceres i Toledo, i en el sistema Penibètic. Un exemple d'aquesta classe de fosses és el d'Albalat dels Tarongers (València), dels cossos de nou guerrillers que es van col·locar amb el cap als costats i les extremitats inferiors en la zona mitjana, oposats entre si. Es tracta d'una fossa de guerrillers paradigmàtica perquè conflueixen diversos elements que són: testimoni ocular de l'assassinat, documentació del Registre Civil, informes d'autòpsia, registre adequat durant l'exhumació i identificació genètica positiva de sis dels nou individus.

La identificació

L'objectiu principal de l'exhumació d'una fossa, a partir de la intervenció arqueològica i l'anàlisi antropològica posterior de les restes òssies, és possibilitar la identificació de les víctimes mitjançant la reconstrucció del relat històric previ que facilite una orientació sobre les persones recuperades a la fossa. No obstant això, hi ha limitacions importants que minven les possibilitats d'aconseguir aquest fi: la insuficient informació històrica i documentació prèvia, la deterioració tafonòmica de les restes òssies que impossibiliten l'obtenció d'un perfil genètic, la falta d'un candidat familiar adequat per a l'acarament genètic... Totes aquestes limitacions signifiquen una reducció en les possibilitats d'obtenció d'una identificació positiva.

Si s'aconsegueix, les restes identificades es poden lliurar a la família en un acte privat o públic, amb participació de les institucions polítiques o sense. En l'últim període, la major implicació de les comunitats autònomes ha promogut la promoció de cerimònies de lliurament com ara actes d'homenatge, amb més implicació social.

Evolució diacrònica de les exhumacions

L'exhumació de Priaranza del Bierzo de l'any 2000 és considerada la primera que s'ha fet amb una metodologia arqueològica i amb la participació d'arqueòlegs, antropòlegs i un metge forense. Els inicis de les exhumacions de fosses van ser tímids durant els anys 2001 i 2002. L'any següent es va incrementar a 42 fosses, moltes de les quals eren individuals. El nombre d'exhumacions de fosses es va mantenir entre 27 i 30 en els anys 2004 a 2006. L'any 2007, impulsat pel Govern socialista de José Luis Rodríguez Zapatero, es va promulgar la denominada Llei de memòria històrica,¹ que va estimular que hi haguera un ascens notable en el nombre de fosses exhumades i de víctimes recuperades amb més de 300. El període àlgid d'exhumacions va ser entre els anys 2008 i 2012, amb dades entre 60 i 90 fosses intervingudes i de 385 a 630 víctimes recuperades per any. L'any 2011 es va publicar el protocol d'exhumacions, que establia els requisits i la metodologia per a dur-les a terme. Aquest any es van intervindre 66 fosses i s'hi van recuperar les restes de més de 400 persones. Durant l'any 2012 es va incrementar a 500 en 65 fosses. El canvi en el govern es va traduir en la suspensió de les ajudes econòmiques per a dur a terme les exhumacions i això va suposar un descens dràstic a 14 fosses i 55 víctimes recuperades el 2013.

A partir del 2014, i particularment de l'any 2016, les comunitats autònomes van assumir el deure de la recuperació de la memòria històrica, amb l'increment en el nombre de fosses i un augment evident en el nombre de restes recuperades, que van superar les 600 en un any i van arribar a 1.000 el 2021. De fet, des de l'any 2020 s'ha renovat el pla de finançament des de la Secretaria d'Estat per a la Memòria Democràtica amb ajudes directes o a través de la Federació Espanyola de Municipis i Províncies (FEMP).

En aquest últim període també s'ha iniciat un procés intens d'exhumació en cementeris, on hi ha un nombre de víctimes molt alt, com a Paterna (València), amb més de 2.000; Pico Reja a Sevilla, amb l'exhumació de més de 5.000, 1.700 de les quals són víctimes de la repressió.

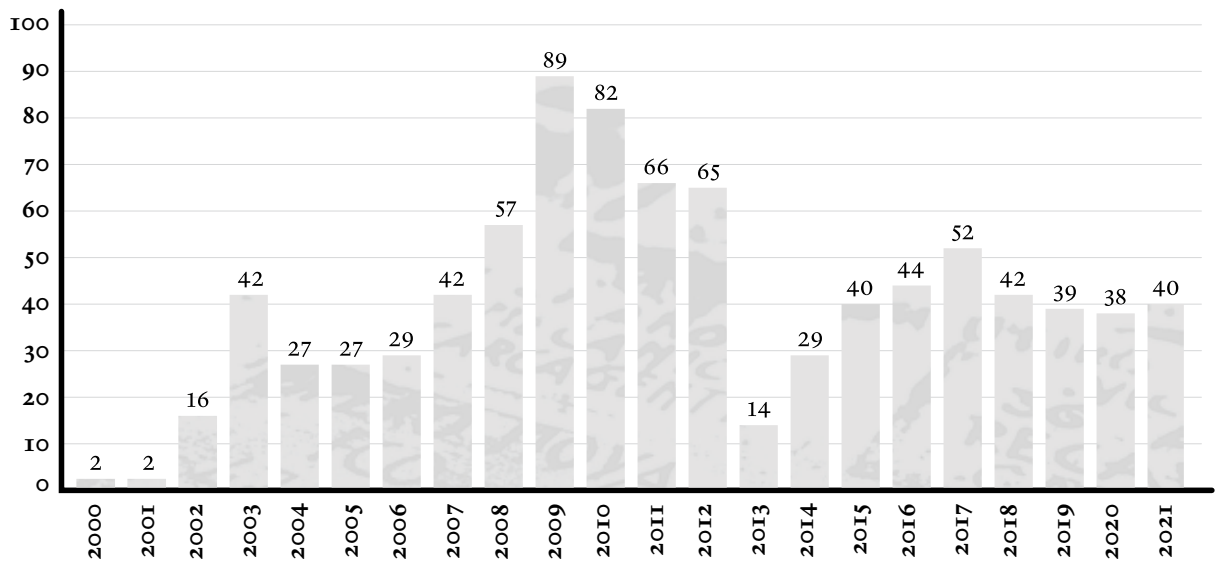
Des de l'any 2000 hi ha hagut molts els grups i equips d'arqueòlegs i antropòlegs que s'han encarregat de les exhumacions. Entre tots, fins a l'any 2021, s'han exhumat un total 850 fosses i s'han recuperat més de 11.500 víctimes.

Difusió i divulgació. Donar a conèixer

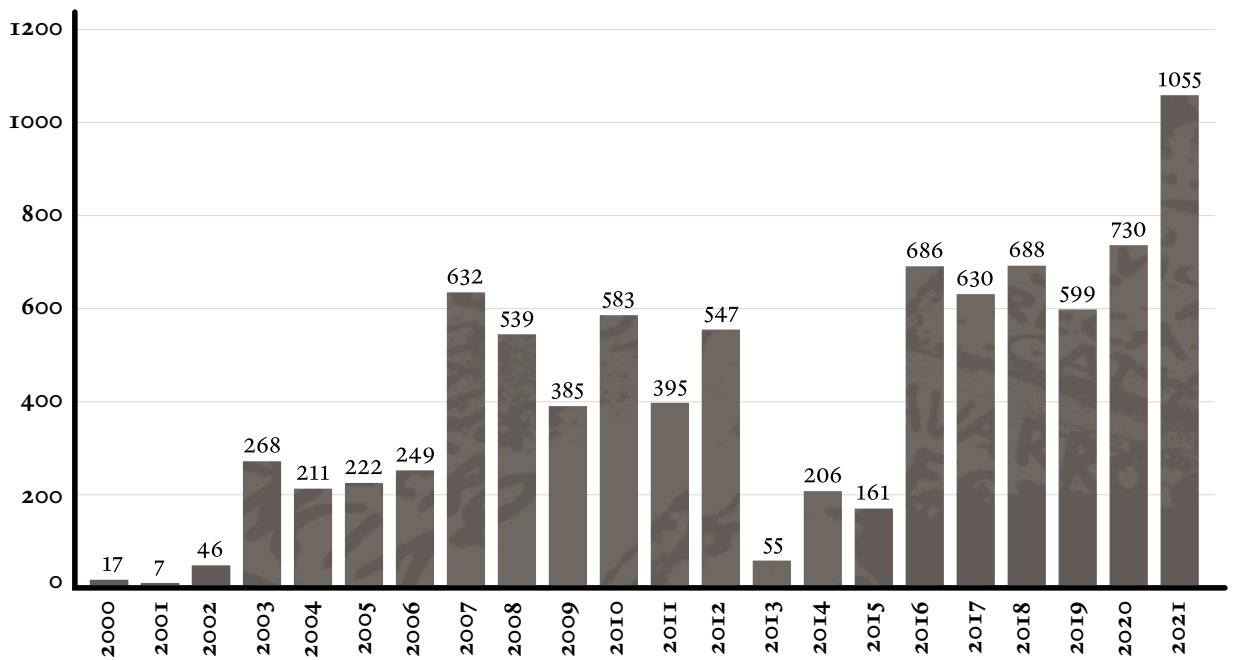
Durant les exhumacions s'ha estès la pràctica de donar a conèixer als familiars i als visitants els avanços de la intervenció en exposicions orals, de manera que se'ls fa partícips de la mateixa activitat.

¹ Ordre PRE/2568/2011, de 26 de setembre, per la qual es publica l'Acord del Consell de Ministres, de 23 de setembre de 2011, pel qual s'ordena la publicació en el *Butlletí Oficial de l'Estat* del Protocol d'actuació en exhumacions de víctimes de la Guerra Civil i la dictadura.

Fosses exhumades

Nombre de víctimes exhumades

Evolució diacrònica del nombre de fosses intervingudes i del nombre de víctimes recuperades.

A la fossa de La Pedraja (Burgos), en els anys 2010 i 2011, es va instaurar el ritual pel qual al final de la vesprada es donaven explicacions sobre l'exhumació. Cada dia s'hi congregava més gent interessada a escoltar. En les mateixes reunions es facilitava la participació del públic amb comentaris i aportacions. Van ser intercanvis d'informació molt vàlida i fructífera, però, sobretot, una manera de canalitzar i verbalitzar els sentiments per a fer-los col·lectius. El mateix tipus d'experiència es va repetir a Estépar (Burgos) o al cementeri de Porreres (Mallorca), on les explicacions es van donar a través de la televisió local i en directe. D'aquesta manera, se socialitzava el procés arqueològic.

El seguiment i l'atenció dels mitjans de comunicació pel que fa al desenvolupament de les exhumacions també ha augmentat. Així mateix, ha sigut molt important la presència en les exhumacions d'alumnes dels centres educatius de l'entorn. L'Institut Navarrés de la Memòria desenvolupa un programa d'Escoles de Memòria amb la finalitat d'involucrar de manera directa l'alumnat en les activitats per fomentar el coneixement històric, social i polític de la Guerra Civil i la dictadura.

Explicacions sobre el desenvolupament del procés d'exhumació davant del públic. Fossa de La Pedraja (Burgos) (2010).

Conclusions

Sens dubte, les exhumacions han suposat un gir en l'anàlisi històrica de la repressió contra la població civil exercida pel poder instaurat després del colp d'Estat de juliol de 1936.

La visió dels esquelets solapats i amuntegats a les fosses comunes il·lustra la vulneració del dret a la vida de les víctimes que van ser assassinades, com ho demostren les lesions per arma de foc.

A través del procés de recuperació de memòria històrica i de l'aplicació de l'arqueologia forense sí que s'han aconseguit altres objectius com ara la mataixa exhumació, la reducció del nombre d'enterraments clandestins, la restitució de les restes als familiars, i també la confirmació del relat dels fets relatius a la repressió, dels successos que van convertir molts ciutadans en detinguts desapareguts i una manera de recuperar una memòria silenciada i oculta.

Bibliografia

- Espinosa, F. (2006). «La memoria de la represión y la lucha por su reconocimiento». *Dossier: Generaciones y memoria de la represión franquista: un balance de los movimientos por la memoria. Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea*, 6.
- Espinosa, F. (2010). *Violencia roja y azul. España 1936-1950*. Ed. Crítica, Barcelona.
- Etxeberria, F. (2017). «Antropología y patología forense como elementos de prueba en las fosas de la Guerra Civil y dictadura franquista». *Actes de la II Jornada d'Arqueologia i Patrimoni de la Guerra Civil al Front de l'Ebre* (p. 79-107). Tortosa.
- Etxeberria, F. (coord.). (2020). *Las exhumaciones de la Guerra Civil y la dictadura franquista 2000-2019. Estado actual y recomendaciones de futuro*. Ministerio de Presidencia, Relaciones con las Cortes y Memoria Democrática, Madrid.
- Etxeberria, F. i Pla, K. (2014). *El Fuerte de San Cristóbal en la memoria: de prisión a sanatorio penitenciario. El cementerio de las botellas*. Ed. Pamiela, Pamplona.
- Etxeberria, F., Herrasti, L., Serrulla, F. i Márquez-Grant, N. (2015). «Contemporary exhumations in Spain: recovering the missing from the Spanish Civil War». En W. J. Groen, N. Márquez-Grant i R. C. Janaway (2015), *Forensic Archaeology. A Global Perspective* (p. 489-497). Ed. Wiley Blackwell.
- Etxeberria, F., Serrulla, F. i Herrasti, L. (2014). «Simas, cavernas y pozos para ocultar cadáveres en la Guerra Civil española (1936-1939). Aportaciones desde la Antropología Forense». *Munibe (Antropología-Arkeología)*, 65, 269-288.
- Ferrándiz, F. (2013). «Exhuming the Defeated: Civil War mass graves in 21st-century Spain». *American Ethnologist*, 40(1), 38-54.
- Ferrándiz, F. (2015). «Exhumar la derrota». En A. Jerez i E. Silva (Ed.), *Políticas de memoria y construcción de ciudadanía* (p. 255-263). Postmetrópolis Editorial, Madrid.
- Herrasti, L. i Etxeberria, F. (2014). «Exhumación y análisis de los restos del cementerio del Sanatorio penitenciario de San Cristóbal en el monte Ezkaba (Ansoain, Navarra)». En F. Etxeberria i K. Pla (2015), *El Fuerte de San Cristóbal en la memoria: de prisión a sanatorio penitenciario. El cementerio de las botellas* (p. 113-152). Ed. Pamiela, Pamplona.

- Herrasti, L. i Jiménez, J. (2012). «Excavación Arqueológica de los enterramientos colectivos de la Guerra Civil». *Boletín Galego de Medicina Legal e Forense*, 18, 29-45.
- Moreno Gómez, F. (2016). *Los desaparecidos de Franco. Un estudio factual y teórico en el contexto de los crímenes internacionales y las comisiones de la verdad* (p. 375). Ed. Alpuerto, Madrid.
- Polo-Cerdá, M. *et al.* (2018). «Protocolo de búsqueda, levantamiento y exhumación de restos humanos». *Revista Internacional de Antropología y Odontología Forense*, 7-23.

Història d'unes restes bandejades

Queralt Solé i Barjau

DEPARTAMENT D'HISTÒRIA I ARQUEOLOGIA, UNIVERSITAT DE BARCELONA

En fracassar el cop d'Estat el juliol de 1936 i esclatar la Guerra Civil espanyola, de seguida es va prendre consciència que hi hauria morts, tot i que possiblement poques persones en van poder preveure la xifra i les característiques.

La idea generalitzada inicial era que les baixes es produïen al front, entre els soldats i milicians, i pocs pensaven que n'hi hauria tantes a la rereguarda, a conseqüència dels combats, els bombardeigs, la fam, les malalties o per la repressió perpetrada. En acabar la guerra, ja tothom era molt conscient que havien mort desenes de milers d'homes (i algunes dones) al front, i unes altres desenes de milers eren civils morts a les rereguardes respectives. La forma de morir entre republicans i rebels no va divergir molt, el que va ser molt diferent va ser la política practicada pel que fa a les morts i el seu tractament, la manera en què van ser enterrats i exhumats, i per tant la forma de preservar la seva dignitat i el record en les seves famílies.

Per a comprendre el perquè i el com de les exhumacions de morts de la Guerra Civil en ple segle XXI cal conèixer com van caure i com van ser tractats en el moment de morir, tant durant la mateixa guerra com durant la dictadura. Uns morts que van començar a ser exhumats molt aviat amb un tractament ben diferenciat entre l'exèrcit republicà i l'exèrcit insurrecte, o entre el govern republicà i el rebel. Aquestes diferències devien ser més evidents amb l'establiment de la dictadura i la voluntat d'accentuar la divisió entre vencedors i vençuts. Per a fer-ho, un element important va ser, justament, com es tractaven els morts i les víctimes a les rereguardes respectives durant el conflicte armat i després.

El soldat mort en el front

El 17 de juliol de 1936, les tropes del protectorat del Marroc es van aixecar contra el Govern de la República. Hi havia comandants rebels, però també soldats de lleva que es van veure involucrats en el cop d'Estat sense pretendre-ho. Els qui van intentar oposar-s'hi, tant al nord d'Àfrica com a la Península a partir del 19 de juliol, van ser morts sense contemplació (Villarroya, 2009). El govern republicà, per intentar desequilibrar un exèrcit que es demostrava en gran part enemic, va ordenar dissoldre les unitats faccioses i com a exèrcit de la República no es va reestructurar de nou fins a l'octubre, quan es van crear les Brigades Mixtes, a les quals, cercant de tornar a disposar d'una estructura militar, es van sumar les milícies de voluntaris que havien aparegut des de juliol. Després de gairebé tres mesos de guerra, ja es preveia que aquesta no devia ser curta, i la República va considerar que necessitava un exèrcit professional.

→
Pàgina interior de la revista *LIFE*, de 12 de juliol de 1937, amb un reportatge de la guerra civil espanyola. Col·lecció particular, València.

SPANISH WAR BY HEMINGWAY (continued)

Page 22

"THE LOUD-SPEAKER OPENS THE PROGRAM WITH THE REPUBLICAN NATIONAL ANTHEM, GREETED WITH SHOTS FROM REBELS, FOLLOWED BY DANCE MUSIC."

"THEN COMES A SPEECH. IF THIS IS LISTENED TO IN SILENCE BY THE REBELS THERE WILL PROBABLY BE MORE DESERTIONS THAT NIGHT."

"THE VILLAGERS OF FUENTEDUENA ON THE MAIN MADRID-VALENCIA HIGHWAY IRRIGATE THEIR LANDS TO GROW FOOD & WINE FOR THE SOLDIERS."

"GRAPE PLANTING AT FUENTEDUENA. PEASANTS SCRATCH OUT IRRIGATION DITCHES THAT THEIR FUGITIVE LANDLORDS HAD FAILED TO PROVIDE." ED.

"THIS IS A MAN WHO HAD NOTHING TO DO WITH THE WAR - A BOOK-KEEPER ON HIS WAY TO HIS OFFICE AT EIGHT O'CLOCK IN THE MORNING."

"THE FAMILY IS DEAD. HIGH IN THE SKY AND SHINING SILVER, DEATH CAME TO ALL WHO HAD NO PLACE TO RUN, NO PLACE TO HIDE."

Als rebels, no els va caldre refer ni reestructurar cap dels cossos militars, van mantenir els organigrames clàssics quan es va assegurar la fidelitat de la majoria dels militars amb graduació i comandament directe.

De seguida hi van haver morts. Al protectorat espanyol del Marroc, on es va iniciar el cop d'Estat, no ha estat fins fa ben poc que s'han estudiat les fosses dels represaliats, militars i civils (Ramos i Feria, 2017). A la Península, els primers morts també van ser militars i civils que van enfrontar-se en l'alçament. A les ciutats espanyoles on hi van haver combats per preservar el poder o fer-se amb el control, els morts quedaren inicialment estesos al carrer, i després dels primers dies, els morts civils a la rereguarda encara estaven estesos en paratges ben diversos: enemics ideològics, de classe, religiosos o nacionals a qui s'optava per assassinar. Al cap d'un temps, com es veurà, la República va investigar i perseguir aquests fets criminals en algunes zones que mantenia sota control, mentre que paral·lelament l'estructura que pretenia ser governamental que s'anava articulant al costat rebel (l'anomenat «Govern de Burgos») no solament no els perseguia, sinó que els atiava.

Al front van començar a produir-se les primeres baixes i morts, tot i que les notícies de les baixes pròpies no es coneixen a la rereguarda. De fet, fins i tot es van intentar amagar. A Catalunya, per exemple, el Comitè Central de Milícies Antifeixistes va establir en la reunió del 10 de setembre de 1936 que no podia haver-hi cap trasllat a la rereguarda dels caiguts en combat al front: «Enviar una ordre a les columnes i organitzacions que formen el Comitè, perquè els companys morts, sigui quina sigui llur categoria i condició, s'enterren en el mateix front i per cap pretext no s'han de traslladar a altres llocs sense que ho acordi el Comitè Central expressament». ¹ L'ordre no devia ser atesa, si més no pel que fa a la miliciana Lina Ódena, ja que el dia 25 del mateix mes en una altra reunió s'advertia que les seves restes no havien d'arribar a Barcelona: «Comunicar al creuer *Libertad* que, segons la premsa porta a Barcelona les despulles de l'heroica miliciana Lina Ódena, l'acord que prengué el Comitè que els companys morts siguin enterrats en el mateix front i que no poden ser traslladats sense l'acord exprés del Comitè, i advertir-lo de que en cas que el vaixell ja hagi emprès la ruta de Barcelona es realitzi l'arribada i l'enterrament sense manifestació pública». ² Avui dia encara no està clar on va ser enterrada la miliciana, ³ que de seguida va ser mitificada com a figura heroica, símbol de mobilització del poble espanyol contra el feixisme. A part d'aquesta ordre emesa per part del Comitè de Milícies Antifeixistes, no s'ha trobat fins ara cap altra ordre que

1

«Comitè Central de les Milícies Antifeixistes de Catalunya. Acords presos en la reunió del dia 10 de setembre de 1936». GC-35_E001_D011 Arxiu Montserrat Tarradellas Macià (Monestir de Poblet).

2

«Comitè Central de les Milícies Antifeixistes de Catalunya. Acords de la reunió del 25 de setembre del 1936». GC-35_E001_D018 Arxiu Montserrat Tarradellas Macià (Monestir de Poblet).

3

José Miguel Hernández López explica en l'article «Lina Ódena, comunista y miliciana», que no consta la seva inhumació ni al cementiri de Montjuïc de Barcelona, on presumptament va ser enterrada, ni es pot saber del cementiri de Granada, ja que els arxius del registre entre 1936 i 1939 van ser destruïts. *El inconformista digital, Periódico independiente desde el subsuelo*, 25 de setembre de 2021. <https://www.elinconformistadigital.com/2021/09/26/lina-odena-comunista-y-miliciana-jose-miguel-hernandez/> [consulta agost de 2022. Si no es diu el contrari, aquesta és la data de consulta de totes les pàgines webs citades]

indiqui com s'havien d'inhumar els milicians o els soldats republicans morts al front.

Ni els diaris ni els records dels qui van participar en enterraments de companys en l'Exèrcit Popular no sembla que remeten a cap tipus d'ordre, tot i que sí que s'han recollit testimonis colpidors de la convivència amb la mort. Un soldat de l'anomenada lleva del biberó (en ser cridats al servei, l'any 1938, tenien entre 17 i 18 anys) recordava la quantitat de caiguts després d'un combat al front del Segre. «Eren les deu del vespre quan ens van donar l'ordre de retirada. Horrorós, monstruós. En cinc hores, de 700 homes —més o menys grans— en restaven 120. No ho enteníem. Entre morts, ferits, presoners i desapareguts havíem perdut 580 combatents. Aquella operació fou pitjor, molt pitjor que la batalla de l'Ebre per als components de la 224a Brigada Mixta!» (Portella i Massamunt, 2001).

Fins que no es van començar a exhumar fosses de soldats republicans ja en el segle XXI es desconeixia com els havien enterrat. Els testimonis traslladaven en els dietaris o memòries vivències que transmetien desordre i adequació a les circumstàncies, com les sepultures que va cavar Pere Tarrés, aleshores un jove metge: «Els hem enterrat en un camp, en un esglaó de la barrancada. El capità i el sanitari i un soldat de la quinta del 24. Els tenia els tres allí, estesos. La lluna els il·luminava el rostre amb una claror pàl·lida, que els feia encara més pàl·lids i blancs. Els he fet una fossa per a cada un, ben fonda. Cap a les dotze de la nit, els hem enterrat. D'un a un els hem col·locat a la fossa, ben dignament. La lluna els ha fet la darrera besada. Era nit de lluna plena. I seguidament els han tirat la terra a sobre, a palades. Que impressionant!» (Tarrés, 2004).

Les exhumacions de soldats republicans que han tingut lloc al llarg de tot l'Estat des de l'any 2000 han permès corroborar aquestes circumstàncies on no sembla que hi ha cap ordre d'inhumació concreta i s'observa que els enterraments s'adeqüen als condicionants del mateix front i al terreny, i sovint s'han exhumat soldats que no van ser inhumats expressament, sinó que van quedar sepultats al mateix lloc on havien caigut morts. Aquest tipus de fosses s'han obert en llocs on hi havia combats, com al País Basc, a Astúries, a Extremadura, a Catalunya a la zona de la batalla de l'Ebre o al llarg de la línia XYZ de València, per citar-ne alguns exemples (Muñoz-Encinar, 2016; Herrasti, 2020; Ramos i Busquets, 2021).

Els soldats no només morien al front, també morien en hospitals militars, molts dels quals habilitats en edificis com ara escoles,

Cartell 2.ª Conferencia Nacional de Mujeres Antifascistas. 29-30 i 31 d'octubre de 1937. Autor: Luis. Font: España. Ministerio de Cultura y Deporte, Centro Documental de la Memoria Histórica PS-CARTELES, 351.

4
Exhumaciones de la Guerra Civil en Euskadi. Edita Gogora, Departamento de Igualdad, justicia y políticas sociales y Sociedad de Ciencias Aranzadi, s/d. https://www.gogora.euskadi.eus/contenidos/informacion/gogora_dokumentuak/es_def/Exhumaciones-de-la-Guerra-Civil-en-Euskadi.pdf

balnearis, convents... per a cobrir les necessitats del conflicte. Als cementiris de les poblacions on eren aquests hospitals, ja fossin més efímers o més estables, també s'enterraren soldats i, en el cas republicà, continuem sense trobar cap ordre que indiqui com calia que fossin enterrats els morts. Les fosses nascudes d'hospitals militars que s'han exhumat indiquen que es va actuar igual que al front: adequant-se a les circumstàncies. A Uclés (Cuenca), a Pernafeites o al Mas de Santa Magdalena (Tarragona) i al Soleràs (Lleida) s'ha comprovat com els soldats republicans eren sepultats en fosses col·lectives, de dos, tres o quatre soldats i de desenes, de forma apilada, a diferència de com els franquistes sepultaven els seus ferits i morts.

De la majoria de fosses de soldats republicans que s'han exhumat no se n'ha pogut saber la identitat. Alguna vegada s'han trobat elements identificadors, com les polseres amb uns números identificatius que es van localitzar en diverses fosses de soldats al País Basc i que les investigacions històriques van permetre saber la identitat de les restes;⁴ o d'algunes fosses d'hospitals militars s'han conservat documents dels metges que havien atès els soldats moribunds o bé llistes de soldats enterrats que algú havia anat apuntant i que durant anys s'han conservat en ajuntaments, com al de Pradell de la Teixeta (Tarragona) (Hervàs, 2014). Una identitat i un lloc d'inhumació dels soldats republicans desconegut per les famílies que no va passar amb els soldats franquistes.

Les tropes franquistes per enterrar els seus morts van seguir l'ordre del 22 de gener de 1937 que es va emetre des del mateix quarter del general Franco. «A fi que els enterraments de personal mort en acció de guerra o accident es practiquin seguint les mateixes normes en tots els fronts, que en facilitin la deguda identificació, acreditin el respecte que és degut als caiguts en la lluita i permetin l'adopció de mesures higièniques necessàries, s'hauran de tenir en compte les prescripcions següents». I s'establia durant tota una pàgina les directrius que s'havien de seguir per a enterrar els soldats: «L'enterrament tindrà lloc en el cementeri pròxim de l'esdeveniment, si aquest no estigués molt allunyat del camp de batalla o lloc de l'accident. En cas que sigui difícil de transportar a aquest lloc perquè és allunyat o pel nombre de morts, la inhumació es farà habilitant en terrenys fluixos i amb algun pendent, per a cada cent cadàvers, una parcel·la de 15 x 24 metres, dividida en cent fosses numerades correlativament d'esquerra a dreta i de dalt a baix, i se'n conservarà un croquis per a assenyalar les fitxes i arxivar-les. En aquestes fosses, que seran individuals i en les quals quedarà el cadàver cobert almenys per una capa de 0,5 metres de terra piconada,

es col·locarà una creu de fusta, una vegada practicat l'enterrament, en cada capçalera amb el pal vertical clavat a 0,5 m de la terra piconada i que sobresurti 0,3 m, on es marcarà, amb pintura negra, el número de la fossa, i en la cara anterior de l'horitzontal, el nom i cognoms, i en la part posterior, l'ocupació, cos o qualitat del causant. El cadàver s'enterrarà amb la part superior de la medalla d'identitat reglamentària i si no en tingués, es col·locarà una ampolla tapada entre les cames, dins de la qual anirà la filiació *suscinta* [sic] de l'inhumat».⁵

En general, l'ordre es va seguir: quan les fosses de soldats franquistes van començar a ser exhumades l'any 1958 per a traslladar-les a la Valle de los Caídos els cossos estaven alineats, ben col·locats, amb ampolles entre les cames o al costat dels cranis amb un paper que recollia la filiació del soldat mort. Tot i que el règim va menystenir els seus combatents, mantenint-los inhumats en cementiris habilitats per tota la geografia espanyola i posteriorment traslladant-los com a mercaderies a pes cap al monument de Cuelgamuros, les famílies van rebre la comunicació oficial del lloc on havien mort els seus parents pròxims i aquests en general podien es podien haver identificat en ser exhumats. Cal precisar, però, que també s'han obert fosses de soldats franquistes en què les restes estaven ben col·locades però no estaven identificades, com a Figuerola d'Orcau (Lleida) (Armentano *et al.*, 2020) o la d'Abánades (Guadalajara), on estaven tan sols sepultats, sense ordre i sense cap mena d'identificació (Martínez i Alonso, 2014).

Caixes amb restes exhumades i traslladades al Valle de los Caídos, prop de la localitat madrilenya de San Lorenzo del Escorial, des de diferents províncies espanyoles, per ser enterrades allà. En primer pla, restes procedents de Castelló de la Plana, Àvila i Aldeaseca, 1959. Font: Agència EFE

⁵ Arxiu General Militar d'Àvila, L8 R122 C100. Document també referenciat i reproduït en el llibre d'Etxeberria *et al.* (2011).

La mort dels civils

No es podia preveure la quantitat de morts a la rereguarda que provocaria la guerra. Tampoc no era previsible el grau de violència que es va desfermar en fracassar el cop d'Estat el juliol de 1936 i una vegada el conflicte militar va haver finalitzat. Els civils van morir per bombardejos, de fam, fugint del front o executats, amb consell de guerra o sense que els condemnés. Els uns, però, en acabar la guerra van ser vetllats, honorats i recordats permanentment. Havien guanyat i calia demostrar-ho a tothora, també a través de la presència contínua del record dels morts, tractats d'herois i màrtirs. Els altres, els que havien perdut, van haver de patir l'obligat oblit dels seus morts, dels qui sovint desconeixien on eren enterrats o, si ho sabien, no podien homenatjar-los i portar dol lliurement. El culte als seus morts per part dels vencedors i el conseqüent menyspreu cap a tots els altres va ser un element essencial per a configurar la nova identitat franquista.

La major part de les víctimes de la rereguarda republicana van ser enterrades en fosses comunes, aleshores denominades «cementiris clandestins». Va ser una violència que els estudis fets arreu de l'Estat quantifiquen amb un total de 49.272 persones mortes (Ledesma, 2010). El paper crucial dels sindicats obrers per a vèncer les tropes rebels en moltes ciutats espanyoles va fer que es fessin amb el control de l'ordre públic i que molts veiessin en aquells moments de descontrol i violència la possibilitat de fer revolució l'anhelada. Per a canviar el món calia fer *taula rasa* amb el passat i eliminar l'enemic de classe. Cremar documents notariais significava participar en l'abolició de la propietat, registrada oficialment en aquells papers; cremar esglésies i mobiliari eclesiàstic era participar en l'eliminació d'un organisme, l'Església, que es veia com la gran aliada de l'enemic de classe, la benestant i als ulls dels revolucionaris l'explotadora, i que alhora a través de les creences religioses exercia un fort control sobre la societat. Matar religiosos i religioses, propietaris i benestants per a alguns formava part de la guerra que calia lliurar perquè la revolució triomfés. La província on més morts a la rereguarda es van registrar va ser a Madrid, amb unes 10.000 víctimes, tot i que les xifres encara no són definitives (Payne, 2012), seguida de Barcelona, amb 4.713 (Solé i Villarroya, 1989). Al País Valencià, ha estat Vicent Gabarda (2007) qui ha estudiat les morts perpetrades a la rereguarda, que quantifica amb un total de 5.996 víctimes.

Ja abans que s'acabés la guerra les autoritats republicanes, en el moment que van recuperar el control de l'ordre públic, van perseguir i judicialitzar aquests crims que s'havien comès a la rereguarda. A Catalunya es va crear un jutjat especial per a investigar

Cartell *Bolchevismo, injusticia social, politicastros, masones, separatismo, F.A.I.* Anònim espanyol. Ca. 1938. Font: Biblioteca Nacional de España

els cementiris clandestins, es van exhumar més de 2.000 restes i es van encausar 200 persones (Dueñas i Solé, 2014). Finalment, per l'evolució de la mateixa guerra i per enfrontaments polítics no es va jutjar ningú, però les tasques d'exhumació i de reconeixement d'aquestes víctimes per part dels seus familiars es va fer enmig del conflicte, que cercava canviar la visió que el franquisme havia donat de la República, com si fos un govern descontrolat que permetia assassinats. Així, per a la República era important mostrar la seva integritat i volia demostrar que la justícia era independent de qualsevol poder polític, evidenciant fermesa en la persecució dels crims dels primers mesos de la guerra de cara la comunitat internacional.

En acabar la guerra, les autoritats franquistes van promoure que s'exhumessin totes les víctimes de la rereguarda republicana, de manera que, paradoxalment, avui no es pot conèixer a través d'exhumacions les formes de matar i enterrar que van practicar els grups revolucionaris més extrems els primers mesos del conflicte armat. El règim va controlar les fosses que s'obrien arreu d'Espanya a partir de 1939, i a partir de l'abril de 1940, a través de l'anomenada «Causa General», que sempre remarcava la diferència entre vencedors i vençuts. Els segons no tenien cap dret sobre els seus morts, els primers els tenien tots i, si els vençuts eren desapareguts, no els podien ni inscriure al Registre Civil, tal com recollia el BOE del 10 d'agost de 1939, quan especificava que les inscripcions de desapareguts es podien fer «sempre que es refereixin a persones afectes al Gloriós Moviment Nacional». Per a la dictadura no era suficient la desaparició física de l'enemic: el fet de no permetre la inscripció de la mort al Registre Civil era com deixar la vida d'aquella persona en una nebulosa de dubte sobre la mateixa existència. Cal puntualitzar però, que el règim dictava aquesta ordre i facilitava un instrument repressiu als vencedors que el volguessin utilitzar, però alhora moltes famílies sí que van poder inscriure els seus morts als registres, cosa que fins i tot era imprescindible malgrat les directrius del règim, ja que altrament moltes situacions relacionades amb herències o situacions d'orfandat o viudetat no s'haurien pogut resoldre. Curiosament, els historiadors troben inscripcions de soldats republicans morts durant la guerra en registres de defunció de l'any 1939, i alhora els tornen a trobar a partir de l'any 1976, quan els qui no ho havien fet abans, van atrevir-se o finalment van poder inscriure els seus desapareguts al registre sense cap por.

El control del règim pel que fa a la gestió dels morts va ser tan gran que, el 4 d'abril de 1940 (BOE 5 d'abril), es va publicar una altra ordre que en aquest cas convertia les fosses dels «caiguts per Déu i per Espanya» en llocs sagrats, concretament especificava que «els ajuntaments adoptin mesures que garanteixen el respecte als llocs on són enterrades les víctimes de la revolució marxista» (Saqqa, 2022). El règim va controlar quines fosses s'obrien, qui les obria, els informes que se'n feien i va promoure que cada ajuntament fes un homenatge a aquestes víctimes i que fossin novament enterrades de forma col·lectiva al cementiri, sota un monument que materialitzés la memòria de la violència revolucionària, mentre que paral·lelament col·locava a totes les façanes de les esglésies d'Espanya plaques amb els noms dels morts que per a la dictadura mereixien ser recordats, els dels vencedors.

Se'n glorificava uns i es menyspreava i pretenia l'oblit dels altres. A la rereguarda franquista es van seguir les ordres de practicar la violència extrema des del principi. El general Mola, un dels colpistes, va emetre una Instrucció reservada (número 1, 25 d'abril de 1936) en què s'especificava tot el que calia fer per a instaurar una dictadura: «Base 1a. La conquesta del poder s'ha d'efectuar aprofitant el primer moment favorable i han de contribuir-hi les Forces Armades, conjuntament amb les aportacions que en homes i elements de totes classes faciliten els grups polítics, societats i individus aïllats que no pertanguen a partits, sectes i sindicats que reben inspiracions de l'estranger: socialistes, maçons, anarquistes, comunistes, etc. Base 2a. [...] Es tindrà en compte que l'acció ha de ser en extrem violenta per a reduir l'enemic al més aviat possible, que és fort i ben organitzat. Per descomptat, seran empresonats tots els directius dels partits polítics, societats o sindicats no afectes al moviment, i se'ls aplicaran els càstigs exemplars a aquests individus per a ofegar els moviments de rebel·lia o les vagues. Conquerit el poder, s'instaurarà una dictadura militar que tingui per missió immediata restablir l'ordre públic, imposar l'imperi de la llei i reforçar convenientment l'exèrcit, per a consolidar la situació de fet que passarà a ser de dret».

Però l'aplicació de la violència extrema no només es va dur a terme durant la guerra, va continuar en la postguerra. Ja no hi havia rereguardes i tot estava sota el domini de la dictadura. Un règim totalitari que ho volia controlar tot, també qui havia de viure i qui havia

Seguici fúnebre per a traslladar les persones assassinades a Paracuellos del Jarama el novembre de 1936. L'homenatge es va acompanyar d'honors pòstums i desfilada militar. Febrer de 1940. Font: Agència EFE / Foto: Hermes Pato.

Fotografies de la plaça de bous de València com a centre de classificació de soldats republicans, després de l'ocupació de la ciutat de València per les tropes sublevades franquistes l'abril de 1939. Font: Biblioteca Nacional de España

de morir i com. Amb la guerra acabada, a partir de l'1 d'abril de 1939, hi van haver pocs assassinats i la majoria de les morts es van fer passar per la via de la justícia militar o amb d'aplicació de la llei de fugues (Fernández, 2021). Mentre els vencedors exhumaven fosses comunes i lloaven els seus morts amb homenatges efímers i monuments permanents, els perdedors no podien saber on eren els seus morts i a més encara patien una «acció en extrem violenta», ja que a partir dels judicis sumaríssims es condemnaven homes i dones a anys de presó

o a la pena de mort. I en moltes ocasions el càstig continuava sent no poder anar a plorar el familiar afusellat.

A totes les capitals de província d'Espanya es van executar condemnats a la pena màxima, i a tot arreu el funcionament va ser semblant: judicis amb múltiples acusats que duraven just unes hores i en què es condemnava a anys de presó o a pena màxima sense cap garantia jurídica. De fet, tergiversant el principi jurídic de presumpció d'innocència, l'acusat era culpable d'entrada i, si de cas, havia de demostrar la seva innocència. Els condemnats a mort esperaven l'«*enterrado*» del dictador i quan arribava s'establia un dia per a l'execució. No s'avisava les famílies, ni de quan era afusellat el seu familiar ni d'on era enterrat. Normalment les víctimes eren inhumades als cementiris de la capital de província, tot i que no sempre, com va passar amb el cementiri de Paterna, i s'inhumaven en fosses col·lectives on era impossible individualitzar el mort. Per als familiars de les víctimes, el càstig era múltiple: la incertesa de la situació, abans no sabien que havien estat afusellats; el desconeixement d'on eren enterrats i, una vegada sabien a quin cementiri els havien traslladat, la impossibilitat d'individualitzar un lloc per al dol. La dictadura va voler controlar la vida, la mort, el record i el dolor dels vençuts i, malauradament, no ha estat fins al segle XXI quan no s'ha pogut començar a trencar aquesta herència imposada.

Bibliografia

- Armentano, N., Ramos, J. i Busquets, C. (2020). «Excavació de la fossa comuna de la Guerra Civil espanyola situada fora del cementiri de Figuerola d'Orcau (Isona i Conca Dellà, Lleida)». *Segones Jornades d'Arqueologia i Paleontologia del Pirineu i Aran, Generalitat de Catalunya*. Consell Comarcal del Pallars Jussà; Institut Català de Paleontologia; Institut de Recerca de Cultures medievals, Lleida.
- Aróstegui, J. (1996). *La Guerra Civil, 1936-1939*. Historia de España, 27, Historia 16, Madrid.
- Dueñas, O. i Solé, Q. (2014). «El juez Josep Maria Bertran de Quintana (1884-1960): compromiso político y cementerios clandestinos». *Hispania: Revista española de historia*, 74(246), 151-176.
- Etxeberria, F., Herrasti, L. i Bandres, A. (2011). *El cementerio de las botellas: enterramientos de presos republicanos en el monte Ezkaba (1942-1945): exhumación y análisis de los restos*. Societat de Ciències Aranzadi, Sant Sebastià.
- Feria, P. i Ramos, F. (2017). «Camino hacia la tierra olvidada. Guerra Civil y represión en el Protectorado Español de Marruecos, 1936-1945». Foro por la Memoria Histórica de Andalucía, Sevilla.

- Fernández, A. (2021). «La “ley de fugas” durante la lucha antiguerrillera en España (1936-1952) el exterminio por encima de la imagen internacional». *Historia social*, 101, 125-143.
- Gabarda, V. (2007). *Els afusellaments al País Valencià (1938 – 1956)*. Publicacions de la Universitat de València, València.
- Herrasti, L. (2020). *Arqueología de la memoria: el método arqueológico aplicado a la investigación de la historia reciente*. [Tesi doctoral inèdita, Universitat del País Basc]. Directores: Francisco Ferrándiz Martín i Álvaro Arrizabalaga Valbuena.
- Hervás, C. (2014). *La xarxa hospitalària a Catalunya durant la Guerra Civil (1936-1939)*. Arxiu Històric de les Ciències de la Salut, Manresa.
- Ledesma, J. L. (2010). «Una retaguardia al rojo. Las violencias en la zona republicana». En F. Espinosa (2010), *Violencia roja y azul*. España, 1936 – 1950. Ed. Crítica, Barcelona.
- Martínez, C. i Alonso, A. L. (2014). «Excavaciones arqueológicas en los restos de la Guerra Civil en Abánades (Guadalajara). Campaña de 2012. Informe Antropológico». <https://digital.csic.es/handle/10261/95915>
- Muñoz-Encinar, L. (2016). *De la exhumación de cuerpos al conocimiento histórico: Análisis de la represión irregular franquista a partir de la excavación de fosas comunes en Extremadura (1936-1948)*. [Tesi doctoral inèdita, Universidad de Extremadura]. Director Julián Chaves Palacios.
- Payne, S. G. (2012). *The Spanish Civil War*. Cambridge.
- Portella i Vilanova, S. i Massamunt i Marqués, J. (2001). *Els biberons. Els seus escrits, vivències, trobades i ofrenes florals*. (1938-2000). Editorial de Ponent, Lleida.
- Saqa, M. (2022). *Cuerpos nación. Las exhumaciones de los «Mártires y Caídos por Dios y por España» (1936-1951)*. [Tesi doctoral inèdita, Universidad Complutense de Madrid]. Directores: Francisco Ferrándiz Martín y Jesús Antonio Martínez Martín.
- Ramos i Busquets, J. i Busquets, C. (2021). «Les fosses dels camps de batalla de la Guerra Civil de 1936-1939. Una aproximació arqueològica a les exhumacions de soldats al front de l'Ebre». *Revista Arqueologia Ponent*, 31, 143-161.
- Solé i Sabaté, J. M. i Villarroja i Font, J. (1989). *La Repressió a la reraguarda de Catalunya: 1936-1939*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.
- Tarrés, P. (2004). *El meu diari de guerra*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.
- Villarroja, J. (2009). «Militars contra el cop d'estat de juliol de 1936». *Segle XX. Revista catalana d'història*, 2, 83-106.
<https://revistes.ub.edu/index.php/segleXX/article/view/9827/12643>

Aquesta arqueologia serà
la tomba del feixisme, o no
serà. Sobre el paper que pot
i ha de jugar l'arqueologia
comunitària en les fosses
comunes del franquisme

Xurxo M. Ayán Vila

INSTITUTO DE HISTÓRIA CONTEMPORÂNEA, UNIVERSIDADE NOVA DE LISBOA

«Els cementeris constitueixen la millor manera de destruir proves. Enterrar al cementeri garanteix que els morts acabaran tapats per altres morts; els represaliats, mesclats amb indigents i suïcides; les fosses, desfetes o desfigurades. Els qui excaven hui aquestes fosses endimoniades ho saben bé.

Les cunetes són memòria de la violència política en la guerra. Però per a entendre la vertadera naturalesa de la repressió franquista, també cal buscar en els cementeris».

Alfredo González-Ruibal (2022)

Les exhumacions als cementeris de Paterna, Màlaga o Sevilla són la prova palpable de dos trets definitoris de la repressió franquista al centre-sud peninsular: una eliminació de l'oponent polític que es du a terme a escala pràcticament industrial, que fomenten aquelles aproximacions historiogràfiques que defensen la idea d'un vertader extermini i, en segon lloc, la seua projecció al llarg de la postguerra, que cooperen a defensar la idea de la continuació d'una guerra irregular fins a començaments de la dècada dels cinquanta. D'altra banda, aquestes fosses endimoniades dels grans cementeris urbans, a Andalusia i a la Comunitat Valenciana, obeeixen a un context sociopolític determinat que facilita aquests treballs, amb governs autonòmics abocats a la tasca, amb grans associacions memorialistes i amb equips de professionals acostumats durant anys a l'exhumació de represaliats del franquisme.

Quan les organitzadores d'aquesta exposició em van proposar escriure aquest text, amb la intenció de reflexionar sobre el vessant comunitari d'aquesta arqueologia duta a terme en cementeris, vaig decidir abordar-lo a partir de la nostra experiència en un altre context molt allunyat d'aquesta realitat, com és el de la Galícia interior. És cert que podia valorar el treball fet pel nostre equip a cementeris associats a camps de concentració com ara Castuera (Badajoz), o en els fronts de guerra de La Alcarria o l'Ebre, però crec que la investigació desenvolupada a xicoteta escala, en un marc rural com el gallec, de fosses menudes en cementeris de comunitats llauradores, ens permet exhumar totes aquelles variables que condicionen dur a terme una arqueologia comunitària als llocs de memòria de la violència política instigada pel feixisme. Una arqueologia més necessària que mai, en el nostre cas, davant de l'absència d'una política pública de memòria per part del govern autonòmic gallec des de l'any 2009.

L'any 2007 vaig començar a investigar el combat que va tindre lloc a Repil, al costat del meu poble matern (Cereixa, A Pobra do Brollón, Lugo) el 20 d'abril de 1949, entre la Guàrdia Civil i un

destacament guerriller. Alguns veïns i veïnes de Cereixa, enllaços de la guerrilla, van ser jutjats i van patir penes de presó. Temps després, quan vam començar les excavacions arqueològiques a Repil, el 2016, només llavors, vaig començar a conèixer l'abast de la repressió franquista en el paisatge de la meua infància. Jo, historiador, vaig haver de complir els quaranta anys d'edat per a adonar-me que als cementeris de totes les parròquies confrontants amb Cereixa (Fornelas, Abrence, Castroncelos, Saá) hi havia republicans enterrats com a feristes en fosses comunes. L'estratègia de tornar-los invisibles i la pedagogia de la sang del feixisme, aparentment, havien triomfat. Aquestes fosses no es veien, i aquests morts, deshumanitzats, no existien. Però sí que en perdurava el record en la memòria traumàtica d'aquestes comunitats rurals. Amb quaranta anys d'edat em vaig adonar que m'havia criat enmig d'un paisatge absent de naturalesa política, marcat per comunitats de morts deixats intencionalment al marge de les comunitats de vius. Un paisatge que, tot i això, podia ser exhumat des de l'arqueologia.

Només un metre més

Els germans José i Ricardo García Moral residien a la parròquia de Montefurado (Quiroga, Lugo) quan van ser detinguts per pistolers feixistes el 6 de setembre de 1936. Després d'un interrogatori a la caserna de la Falange, els dos germans van ser introduïts al tren mixt que, des de l'estació de Montefurado, es dirigia a Monforte de Lemos. Els falangistes van obligar els presos a baixar a l'estació d'A Pobra do Brollón. Després, els van cosir a tirs. José va rebre tres impactes de bala; Ricardo, quatre. Els dos cadàvers van aparèixer a la carretera cap a Quiroga, davant de la casa d'un tal Bernardino. Al paratge d'A Chá de Castroncelos va tindre lloc la inspecció ocular per part del jutge i del metge. No deixa de ser curiós que això, almenys, passara en els inicis del franquisme i siga una cosa impossible en l'Espanya de hui. Cap jutge o jutgessa es persona en una fossa comuna de víctimes del franquisme. D'ací, els cadàvers van ser portats en un carro de bous (la gran icona de la repressió a Galícia) a l'atri de l'església de Santiago de Castroncelos. Allí van ser enterrats els dos junts, com es descriu en el procediment militar, «al costat nord-oest de l'església en una fossa oberta, al costat del mur d'aquesta església (i a quatre metres de distància del cantó) per aquest costat nord-oest, la sepultura del qual devia tindre metre i mig de fons i dos de llarg, junts sense taüt i amb els caps cap al costat nord-oest ».

Al juliol de 2018, Pepe Ogando, net d'una de les víctimes, va sol·licitar ajuda a l'Associació per a la Recuperació de la Memòria

Històrica (ARMH) per tal d'exhumar les restes dels seus éssers estimats. Pepe li ho havia promés a sa mare i la seua àvia. Segons testimoniatges orals, els dos germans es troben sota l'altar de l'església. Com és possible això? Doncs perquè dècades després un capellà rector va decidir tombar l'església antiga i construir-ne una nova, en un estil entre *kitsch* i *gore*, i a més, mal orientada, de nord a sud i no d'est a oest. Aquesta obra demencial va canviar la fisonomia del lloc i va llevar validesa a les indicacions subministrades en el document anterior.

Pepe Ogando ens mostra, durant l'exhumació de Castroncelos, una foto familiar en la seua tauleta tàctil. Les dones van ser les que van mantindre la memòria de la repressió a la casa de la seua àvia, a Montefurado.

Aquest intent per recuperar els cossos d'aquests represaliats no va partir dels veïns de Castroncelos. Cap exhumació recent ha sorgit de la mateixa comunitat local. Sempre l'han promocionada entitats al·lòctones, associacions memorialistes i l'han secundada ciutadans compromesos políticament amb aquesta causa. La brutal repressió, la propaganda franquista, la imposició del paisatge dels vencedors de la guerra, l'emigració per motius polítics, el control caciquil per part de la nova elit que va usurpar el poder local són factors que ajuden a explicar per què les comunitats rurals van assumir el silenci i la inacció com a estratègies de supervivència. A pesar d'això, la cultura de la mort al camp gallec té el pes suficient dins de l'economia moral llauradora perquè hi haja una necessitat col·lectiva de reparació a aquestes víctimes. Les fosses són cicatrius obertes en l'*ethos* comunitari. Encara que la dreta gallega oficialment obvia la Llei de memòria de 2007, des de llavors, els mitjans de comunicació afins, per contra, han fet seguiment les exhumacions que s'han fet des de llavors i les han divulgades amb respecte. Però només això. Aquesta exhumació de Castroncelos exemplifica perfectament com es desenvolupa una arqueologia activista en aquest peculiar context

sociopolític, ja que no s'havia pogut dur a terme sense un ciutadà com Rafael Castillo, secretari de l'ajuntament d'A Pobra do Brollón, net de l'alcalde republicà afusellat el 1938. La seua implicació és fonamental perquè aquesta investigació es faça. Tampoc no devia ser el mateix sense el suport simbòlic del govern municipal, en aquest cas del Bloc Nacionalista Gallec, que fa anys que impulsa accions per a dignificar les víctimes del franquisme.

De la mateixa manera que els nostres col·legues valencians d'ArqueoAntro van arribar a organitzar festes amb bandes-tribut *heavy* per atendre les anàlisis d'ADN per a identificar els combatents de la Guerra Civil exhumats a les serres de Castelló, en el nostre cas vam vendre vi i samarretes del projecte arqueològic del castre de San Lourenzo per les fires per poder pagar la pala mecànica. D'altra banda, l'equip de l'ARMH que participa en aquesta investigació es nodreix també de voluntaris estrangers. Un alumne californià de la Duke University va vindre ací a fer el treball que no fan les universitats espanyoles. *Significar-se* a Espanya no augura res bo en el *cursus honorum* d'un aspirant a acadèmic. Mentre la televisió pública gallega no ha cobert cap exhumació fins ara, a Castroncelos va arribar l'equip de la productora espanyola Newtral amb Ana Pastor al capdavant per gravar una peça sobre la recuperació de la memòria històrica. A més, van acudir a la cita dos professionals més de l'audiovisual que treballen per a la cadena estatunidenca HBO. Estaven gravant, d'altra banda, un documental sobre els crims del franquisme. A pesar que sabien que aquesta exhumació no era gens *agraïda*, que era molt complexa i amb poc marge d'èxit, aquests i aquestes professionals van reconèixer el que hem defensat des del nostre equip de treball: els processos que s'activen quan excavem són més importants i interessants que els mateixos resultats de la investigació.

Pel que fa als veïns, ens trobem una comunitat dividida. La gent major que va voler col·laborar-hi, més que res per relacions de parentiu, i que guardava la memòria dels fets, no va voler parlar en públic ni personar-se al lloc. Vam haver d'anar a les seues cases a recaptar aquesta informació. Ací disposem del capital simbòlic i l'ajuda inestimable de la veïna i escriptora Olga Novo (Premi Nacional de Poesia). Va contactar amb les dones majors que manen al temple i als voltants, va aconseguir la clau de l'església perquè hi accediren els periodistes, va convèncer els ancians del lloc perquè aportaren el seu testimoni i va comminar el capellà rector perquè continuara els treballs en el futur. Una altra dona, Carmen García-Rodeja (ARMH) va acudir-hi també al rescat. Atendre els familiars de les víctimes durant l'exhumació és fonamental. Allò és un carrusel d'emocions, de

frustracions i d'esperances que se succeeixen després de cada palada de terra. Després vam experimentar la indiferència de la majoria i d'un sector que no estava d'acord amb això d'*anar remoyent els morts*. Fins i tot n'hi havia alguns que es queixaven i atribuïen a les nostres rases valoratives la suposada aparició de clevills en una de les parets de l'església. Els preocupaven més les velles cicatrius dels murs que les fosses que xafaven cada diumenge.

L'absència de l'Estat es va cobrir a Castroncelos amb la col·laboració de veïnes, voluntàries i arqueòlogues militants de la memòria. Molts col·legues defensen la idea que la societat no ha de marcar l'agenda arqueològica. En aquestes situacions tot és diferent. Pepe Ogando ens va demanar que intentàrem obrir de nou més àrea en la zona sondejada fa dos anys. Quan vam considerar que no n'hi havia més, vam indicar al palista, el *Pulga*, que ho deixara. En aquest moment, amb els ulls vidriosos, Pepe es va acostar i ens va demanar que, per favor, obrírem mig metre més, «només mig metre més, per favor». Ens va caure l'ànima als peus. Una vegada més, la tradició oral s'havia confirmat. El canvi d'orientació de la planta de l'església en la postguerra va fer que els cossos dels germans García Moral es quedaren (si és que estan) en un racó prop de l'altar major, dins del temple nou. És molt dur quedar-se a uns centímetres de la veritat.

Obertura de rasa valorativa a l'atri de l'església de Castroncelos, al peu del monòlit en record als germans García Moral. Al peu de sondatge: familiars, periodistes, voluntaris i arqueòlegs.

Al peu de la famosa paret *clevillada*, el 2016 es va col·locar una placa commemorativa en homenatge als germans García Moral per a preservar la seua memòria. Fins ara no l'han destrossada. Ací, en aquest lloc de memòria, l'escriptora Olga Novo, va portar en hora lectiva l'alumnat de l'institut públic A Pinguela de Monforte de Lemos. Contra la pedagogia del terror, pedagogia de l'amor. Una activitat didàctica capdavantera a Galícia, una cosa excepcional que, per si sola, assenyalava l'anormalitat democràtica instal·lada al nostre país.

Classe impartida a l'atri de l'església de Castroncelos per la professora i escriptora Olga Novo a l'alumnat de l'IES d'A Pinguela (Monforte de Lemos).

L'estiu que van matar l'Hivern

De Castroncelos ens traslladem en aquest mateix mes de juliol de 2018 a la parròquia veïna de Saá per intentar exhumar les restes de Jesús Casas, àlies *O'Inverno*, veí d'Eirexalba. La seua neta Isabel, resident a Nova York, fa anys que deixa flors en el paratge on va ser assassinat el seu avi el 6 d'agost de 1936, prop del tossal de Santa Llúcia. Després de trucar a moltes portes, sense èxit, Isabel va sol·licitar ajuda a l'ARMH per a trobar-lo. Tant Saá com Eirexalba són llocs amb un passat traumàtic que condiciona el present. A Saá diverses famílies van tindre un paper destacat en la Falange local i a Eirexalba es va formar el principal grup de pistolers que va sembrar el terror a la comarca, l'autodenominada Esquadra Negra d'Eirexalba. Encara el 1944, en un periòdic local de Sarria, davant de la implantació de la guerrilla antifranquista, es recordava a la població civil: «Avís a navegants.

Compte amb l'Esquadra Negra!». La seua crueltat extrema i els seus continus atropellaments van portar fins i tot les autoritats colpistes a condemnar els seus líders a pena de mort (Ermida, 2017).

Per a desembarcar en aquest context tan delicat, vam decidir organitzar amb el secretari de l'ajuntament una reunió prèvia amb els veïns al local social per recaptar informació i explicar el projecte. La convocatòria no va tindre molt d'èxit i, com en el cas de Castroncelos, van disposar de la col·laboració de familiars de gent major que ens van obrir la porta de sa casa. Durant l'exhumació a penes vam rebre visites. Una de molt especial va ser la del capellà rector que es va desplaçar *ex professo* per conèixer en persona el director de l'exhumació (o siga jo). El permís per escrit del bisbat de Lugo autoritzava els treballs sempre que es mantinguera «la bona sintonia» amb els veïns i «no afectara la convivència» dins de la parròquia. Com podem apreciar, aquesta exhumació trencava el silenci imposat durant dècades i irritava un determinat sector de la comunitat local que ens acusava, de nou, d'alterar el descans dels morts i de remoure les ferides del passat.

Com que havíem tingut en compte la tradició oral i la documentació disponible, teníem tres possibles ubicacions de la fossa d'O'Inverno. Una d'elles es trobava al cementeri vell. Aquest espai, delimitat per un mur de maçoneria d'esquist, està ocupat per un

Els assassins de Jesús Casas: l'Esquadra Negra d'Eirexalba (Ermida, 2017).

abocador il·legal. Somiers, olles, matalassos, sabates i runes omplien l'interior, sobretot, la part més pròxima al camí, des d'on es descarrega fem amb facilitat. Els que bramaven pel poble, dient que els arqueòlegs no deixem descansar els morts en pau, són els mateixos que omplien de merda el cementeri on reposen els seus avantpassats.

O'Inverno estava afiliat a la CNT. Va tornar de Cuba amb idees progressistes i estava especialment dotat per a l'oratoría. Amb la victòria del Front Popular va destacar pels mítings que feia per terres d'O Incio i per oposar-se a la privatització de la muntanya comunal de la seua parròquia. Segons la justícia feixista «a través del terror obligava la majoria dels veïns de la parròquia a compartir les seues idees destructores». Quan els militars es revoltaren el 18 de juliol de 1936, els republicans d'O Incio i d'A Pobra do Brollón s'organitzen per tallar carreteres, requisar armes i parar l'avanç de les tropes revoltades. Quan la situació es fa desesperada, *O'Inverno* fugí, s'escapa a la muntanya i es refugia a la casa d'uns parents al llogaret de Covadelas. Algú el delata, i el 6 d'agost de 1936, l'Esquadra Negra del seu poble, Eirexalba, arriba a Saá a les cinc de la vesprada.

La gent major recorda perfectament el que va passar, que certifica la documentació oficial. Així ens ho va explicar *O'Cachete*, veí nonagenari de Saá, ja mort: «Van vindre uns homes desconeguts, deien que de la part de Sarria, falangistes. Van arribar a Covadelas i *O'Inverno* estava desdejunant amb els amos de la casa: “Anem-nos-en, que aquest ja ha menjat i begut prou!”. I el van portar a Saá, cruixint-lo a bastonades pel camí. Un deia: “Mira quines potes més grosses té aquest conill”, i el colpejaven amb els mosquetons a les canelles. Portava uns pantalons curts, feia molta calor. Anava tot ensangonat i queia a cada passa, amb les mans lligades. Els falangistes no el van portar per la carretera, sinó que van trencar pel poble [Pousa] a la vista de tots. En aquella pedra una veïna els va demanar que no li pegaren, que li volia donar un got d'aigua: “No senyora, aquest ja ha begut prou; ja beurà allà dalt”. Van agafar el camí al tossal de Santa Llúcia, i en arribar a O Poste, a l'altura de la pineda d'O'Xexo li van donar a triar com volia morir, si de cul o de cara, i ell va triar de cul, mirant cap al nord, cap a on estava el seu llogaret d'Eirexalba. El van *aperrillar* allí mateix. El cadàver es va quedar al camí cap per avall. Van avisar el jutge pedani i dos homes van anar a l'església a agafar les andes de la Verge, i així el van portar. L'endemà va arribar la seua viuda amb dues xiquetes menudes, dues de les filles d'*O'Inverno*».

El relat del martiri d'aquest home es va anar modelant en l'imaginari col·lectiu, prenent com a referència el suplici de Crist. La narració popular, tan descriptiva a l'hora d'abordar el destí

A l'esquerra, Carlos, el nostre picapedrer. A la dreta, Carlos, miner jubilat, voluntari de l'ARMH. Tots dos són nets de represaliats. Posen en una de les possibles ubicacions de la fossa d'*O'Inverno*, que finalment va ser desestimada després de l'excavació.

tràgic del nostre home, no arriba a concretar el lloc on està enterat. La tradició situa la fossa d'*O'Inverno* just a l'entrada de l'atri, a l'esquerra de l'escalinata, en un racó quadrangular apegat al mur. Durant dècades es va utilitzar aquest espai per a llançar els coets el dia de la festa, precisament el mes d'agost. Fins i tot alguns entrevistats ens conten que apareixien rams de flors en aquest mateix lloc. El sondeig practicat ací va donar resultats negatius, igual que la rasa practicada al cementeri vell. Finalment, vam comprovar que la ubicació original de la fossa es corresponia al que havia anotat la diligència municipal: «Acte continu i al cementeri de la parròquia de Saá es va donar sepultura al cadàver amb l'autòpsia feta en una fossa oberta en el mateix cementeri vora la paret del costat sud i a sis metres de distància de la del costat oest. En done fe». En aquest mateix punt, nínxols recents han destruït les restes situades al

subsol. En altres llocs ha quedat el record de les víctimes, i la tradició prohibia enterrar o reformar aquests espais. En aquest cas no va anar així. Fins al punt que *O'Inverno* descansava davall del nínxol de famílies de falangistes. I ací es tanca el cercle dramàtic d'un home que va morir per les seues idees. La seua neta Isabel encara rep amenaces anònimes a Eirexalba per voler saber què va ser del seu avi.

Nínxols recents a l'atri de l'església de Saá que van destruir la fossa d'*O'Inverno*.

El temps es va parar al Decimal

L'amor en els temps de la còlera. Tot i la por, de la guerra i dels esquadrans de la mort, la joventut (i llenya verda tot és fum) intentava gaudir dels últims dies d'aquell estiu tràgic. El xic va eixir perfumat de Piño, sobre la vall del riu Teixugo, en direcció a Fornelas. En la festa del poble, un mes abans, havia ballat amb ella. Des de llavors, la pretenia. Com es diu per aquestes contrades, «anava a festejar a Fornelas». Aquella nit de setembre, el pretendent es va trobar una cosa sorprenent. Una camioneta amb els fars encesos i el motor en marxa, vibrava, quieta, sobre la cuneta de la carretera. Se sentien crits i insults que procedien de la part de darrere. El pretendent, espantat, es va amagar darrere d'uns arbustos, a pocs metres de l'escena. Aquesta parcel·la es coneix de sempre amb el nom *A Bernarda*, però la modernitat va instaurar un nou concepte: el punt quilomètric. El PK que els paisans van rebatejar com a *O'Decimal*. Ara les carreteres formaven part de tota una cartografia del terror.

El temps es va parar al Decimal. El pretendent ho va veure tot. Uns tipus armats, amb braçalet de la Falange, obligaven a baixar de la camioneta dos senyors amb les mans lligades a l'esquena. Un d'ells, fornit i més major, va aconseguir soltar-se d'un dels falangistes, i fins i tot va arribar a desarmar-lo. Davant de la reacció del presoner, el conductor de la camioneta se li va acostar per l'esquena i li va propinar un colp al cap amb la manovella per a arrancar el motor. Després van arribar els trets. El pretendent no en donava crèdit. Es mossegava els llavis ofegant els crits que s'amuntegaven a la gola. Uns minuts després, la camioneta bramava per la costera de la carretera a Nadela. Després..., el silenci.

Aquest és el relat transmès de generació en generació a la parròquia de Fornelas sobre el que va passar el 7 de setembre de 1936, quan els feixistes van assassinar el socialista Gervasio González i un desconegut. La neta de Gervasio, María José, va acudir a l'ARMH i va sol·licitar ajuda per a intentar trobar la fossa del seu avi al cementeri de Fornelas. A diferència dels casos pròxims de Saá i Castroncelos, i malgrat la crisi de la pandèmia de la COVID-19, la comunitat local es va abocar en l'exhumació duta a terme l'agost de 2020. En aquelles parròquies veïnes, els assassins eren persones que venien d'altres ajuntaments, si bé en el cas de Fornelas es donava un tret diferencial: un veí va participar directament en l'execució. Una persona conflictiva que, més endavant, va matar un altre home en una discussió de fites amb un colp d'aixada precís al cap. Paradoxalment, aquest col·laborador dels pistolers feixistes va acabar reclòs en una presó franquista. Aquesta

circumstància, que un membre de la comunitat estiguera implicat en aquest esdeveniment tan abjecte, era sentit com una taca col·lectiva, un deute en la història recent de Fornelas. La necessitat de curar aquesta ferida crec que ajuda a explicar el paper que han jugat els veïns i les veïnes d'aquesta localitat en l'exhumació.

Veïns de Fornelas aporten informació a la neta de Gervasio, María José, en l'exhumació al cementeri parroquial.

A l'excavació vam comprovar que la fossa de Gervasio havia sigut destruïda per enterraments posteriors, sobretot, per un nínxol construït per un emigrant retornat de Cuba. Mentre Gervasio va quedar durant dècades soteerrat com una feristela, el metge feixista de Fornelas i alcalde franquista d'A Pobra de Brollón reposa en el mausoleu més gran del cementeri. El veí que va col·laborar en el seu assassinat descansa dignament en un nínxol lateral. L'excavació arqueològica va evidenciar de manera gràfica tota aquesta història traumàtica, va servir de teràpia col·lectiva i de recurs didàctic per a les noves generacions. Això sí, el suport unànim de la gent de Fornelas va passar també per ometre el nom del veí col·laboracionista. Els seus descendents formen part del poble i no tenen per què fer-se càrrec de les culpes de l'avi. La nostra magnífica relació amb Fornelas arran d'aquesta exhumació ens va portar a plantejar, aquest estiu de 2022, un projecte en un jaciment prehistòric conegut com A Muradella. La jornada de portes obertes del 30 de juliol de 2022 va tindre

el seu gran colofó a l'interior de l'església parroquial, on les nostres antropòlogues forenses, Mária Hattóri i Candela Martínez, van explicar els detalls de l'exhumació de 2020 i la investigació posterior. No cabia ni una ànima al temple. Huitanta veïns, tota la parròquia, es retrobaven amb el seu passat i curaven les cicatrius d'aquella ferida de 1936.

Jornades de portes obertes a l'església de Fornelas (30 de juliol de 2022). Les antropòlogues Mária i Candela expliquen a la parròquia l'exhumació de 2020.

Coda

Tal com va assenyalar Alfredo González en la cita introductòria d'aquest text, els cementeris són ens vius que creixen i fan desaparèixer definitivament els desapareguts i les desaparegudes del franquisme. El temps juga a favor d'un feixisme que va planificar amb determinació tant l'eliminació física de l'oponent polític (això es veu molt bé a Paterna) com la progressiva desmaterialització d'aquestes fosses i aquests cossos. En aquest sentit, les tres exhumacions que abordem en aquest text comparteixen tres grans trets comuns. En totes, els mitjans de comunicació van regalar titulars d'aquest estil: «exhumacions fallides, els arqueòlegs fracassen, acaben els treballs sense èxit». És cert que no vam poder trobar a José, a Ricardo, a Jesús ni a Gervasio, però els seus noms han tornat a l'espai públic, els seus nets (Pepe, Isabel, María José) s'han sentit emparats i hem contribuït des d'aquesta arqueologia activista i heroica a intentar reparar-los. En segon lloc, són intervencions pròpies d'una etnoarqueologia d'urgència, d'una pràctica científica que ha arribat tard, però amb prou de temps per a registrar el testimoni d'homes i dones octogenaris i nonagenaris que, com *O'Cache* de Saá, o Ramón d'A Severa, de Piñeiros (Castroncelos), ens han deixat en aquests últims tres anys. Recollir aquesta memòria oral és fonamental per a revertir el procés d'invisibilitat i trencar el silenci imposat sobre les tombes del feixisme. I, en tercer lloc, aquestes tres exhumacions mostren la necessitat de perseverar en una arqueologia comunitària, encara que es desenvolupe en contextos incòmodes i parcialment hostils. Excavar la veritat és una arma poderosa, ja que desmunta el relat hegemònic dels vencedors de la guerra i posa a disposició de les comunitats la materialitat, les proves dels crims del franquisme. Una altra cosa ben diferent és que es vulguen reconèixer aquests vestigis. El procés d'obertura i divulgació d'aquestes fosses endimoniades, hi apareguen els represaliats o no, interpel·la directament aquestes xicotetes poblacions rurals del present sobre el seu passat recent. Al meu parer, aquesta arqueologia comunitària, valenta i sempre oberta a la polèmica, no fracassa mai, ja que aconsegueix valuoses victòries simbòliques, com ara la fita monumental en record als germans García Moral al cementeri de Castroncelos, l'impacte mediàtic que va significar la recuperació de la figura d'*O'Inverno* i la identificació dels seus assassins, o la catàrtica jornada de memòria a Fornelas amb l'assistència de la comunitat al complet. Gràcies a l'esforç de voluntàries, veïnes i professionals de les ciències socials i les humanitats José, Ricardo, Jesús i Gervasio han tornat de la seua comunitat de morts a la comunitat dels vius. Els nostres col·legues valencians lluitaran perquè passe el

mateix amb els milers de compatriotes xafats a les quadrícules del cementeri de Paterna.

Aquesta exposició és una fita més en aquest camí que, en molts llocs, s'ha obert fins fa ben poc sense cap ajuda de l'Estat.

Restitució del terra original després dels treballs d'exhumació. Voluntàries del camp de treball del castre de San Lourenzo (2020) escampen llavors per regenerar la gespa al cementeri de Fornelas. Llavors de futur.

Bibliografía

- Ermida Meilán, X. R. (2017). «Para nós o matar é unha honra. As escuadras negras de Falanxe». En X. R. Ermida Meilán, Fernández Fernández, E., X. C. Garrido Couceiro i D. Pereira González (Coords.), *Os nomes do terror. Galiza 1936: os verdugos que nunca existiron* (p. 63-80). Sermos Galiza.
- González Ruibal, A. (11 de setembro de 2022). «Las grandes fosas de la Guerra Civil no están en las cunetas». *Público*. <https://blogs.publico.es/dominiopublico/47529/las-grandes-fosas-de-la-guerra-civil-no-estan-en-las-cunetas/>

ANTROP

JORNALERO
ALEXIA

POLOGIA

- 91 **On rau la memòria?**
Maria-José García Hernandorena i Isabel Gadea i Peiró
- 113 **Objectes i memòries: la dimensió material de les fosses**
Zira Box Varela
- 127 **Passat, present i futur dels objectes de les fosses comunes**
Aitzpea Leizaola
- 145 **Mirar Paterna per a revisitar el procés d'exhumacions contemporani: possibilitats i tensions en les lluites per la/les memòria/ies**
María Laura Martín-Chiappe

Targetes postals enviades per Francisco Sanz Herráez
des de la presó als familiars
Fossa 127. Paterna
Col·lecció Memòria Democràtica. L'ETNO
Fotografia: Albert Costa. L'ETNO

Ulleres, llapis i segells

Individu 124, fossa 115; individu 99, fossa 127. Paterna

Col·lecció Memòria Democràtica. L'ETNO

Fotografia: Albert Costa. L'ETNO

Jersei de punt, amb corbatí del mateix teixit,
de Francisco Peiró Roger
Fossa 111. Paterna. Donació de la Família Peiró
Col·lecció Memòria Democràtica. L'ETNO
Fotografia: Albert Costa. L'ETNO

On rau la memòria?

*Maria-José García Hernandorena
i Isabel Gadea i Peiró*

COMISSÀRIES DE L'EXPOSICIÓ «2.238. EL CEMENTERI DE PATERNA:
LLOC DE PERPETRACIÓ I MEMÒRIA»

On rau la memòria? O més concretament: on està i ha estat la memòria de la repressió franquista? Aquestes qüestions son l'eix que guia el discurs de l'exposició «2.238. El cementeri de Paterna: lloc de perpetració i memòria». A partir d'una investigació etnogràfica i prenent com a estudi de cas el cementeri de Paterna i les més de 100 fosses comunes que s'hi han localitzat, aquest espai se'ns presenta com a exemplar i paradigmàtic per a respondre a aquests interrogants.¹

Dins d'aquest marc, la proposta expositiva se'ns ofereix com una eina fonamental per a comprendre el perquè de l'eclosió d'una sèrie de reclamacions contemporànies d'una part de la societat valenciana, les d'aquelles persones que ho perderen tot una vegada acabada la contesa espanyola a causa de la repressió per les seues idees polítiques. Ho perderen tot, però el que no van perdre mai va ser la memòria. A pesar dels esforços de la dictadura per enterrar, físicament i simbòlicament, tot allò que desafiava seua la legitimitat, un fil, enfortit amb cada generació, ha mantingut la memòria i li ha donat continuïtat a través del temps.

Hi ha tres espais on podem trobar la memòria de la repressió franquista associada al cementeri de Paterna: el mateix recinte del cementeri, les fosses comunes i les cases dels represaliats. Però a més d'aquestes marques territorials, la cultura material associada a la repressió, els objectes, esdevenen agents mobilitzadors de diversos processos memorístics, amb veus capaces d'incidir en la realitat individual i social (Bustamante, 2014). Així, i seguint amb aquesta autora, mentre que als llocs de memòria aquests processos es trobarien en aquests llocs, els objectes serien activadors i a través dels quals s'activarien les accions i les pràctiques.

L'exposició és un recorregut diacrònic de veus, interessos, polítiques i maneres d'estar i sentir la repressió expressada en una confrontació d'espais. D'una banda, els llocs íntims, tancats, claustrofòbics: una fossa comuna, els calaixos d'una còmoda o un armari de la casa d'una persona represaliada que guarda i transmet un dot i un dol inconclús. D'altra banda, un espai obert i públic, el cementeri de Paterna. A més dels espais, ens crida l'atenció tot el que contenen i/o han contingut, fent un joc d'espills i recorreguts diversos que expliquen per què una part de la societat civil valenciana sent que encara hi ha un deute amb ella. Un deute que passa per la recuperació dels cossos dels qui estimen, però també pel reconeixement públic, per la reparació de les injustícies, per les compensacions econòmiques i morals, entre d'altres.

Acostar-se a hores d'ara a l'exhumació d'una fossa comuna i l'impacte en la societat actual també és l'objecte d'aquesta

I

Aquest text s'acompanya d'imatges que se superposen al llarg del relat i formen part del discurs. S'ha produït en diferents contextos i amb diferents finalitats, per això tenen formats i qualitats diferents. Totes les imatges han format part del procés d'investigació necessari per a dur a terme l'exposició

exposició. Ampliem la mirada més enllà del clot profund que és una fossa, cap a les vides de les persones que acabaren allí i a les seues famílies, als objectes i als llocs que aquestes han transitat al llarg del temps i que son testimonis, portadors i transmissors de les seues memòries.

Aquestes dinàmiques no s'entenen sense una mirada de gènere: mentre que les fosses de Paterna són un lloc principalment masculí,² el cementeri i els llocs on s'han custodiat i transmés les memòries de la repressió són paratges principalment femenins. Una herència que s'ha produït a gràcies en part als objectes conservats als domicilis de les víctimes, custodiats i amagats per les famílies, una materialitat evocadora dels cossos dels quals no disposaven per a tancar el dol i transmutats en «altars profans» (López i Pizarro, 2011).

Fer una lectura del cementeri i de les fosses de Paterna des de l'etnografia i l'antropologia de la memòria, amb clau de gènere, ens permet posar al centre les emocions, els sentiments, les vivències i la subjectivitat dels relats i tractar de respondre a aquells que encara hui es qüestionen la pertinència d'aquestes reivindicacions.

El cementeri

Tradicionalment, ha sigut dins dels llocs i els espais on s'han dut a terme les pràctiques reparatives i commemoratives de víctimes d'esdeveniments traumàtics i de passats conflictius, amb l'objectiu de reivindicar, reparar, homenatjar i recordar-les, tal com ja hem assenyalat més amunt. En el cas del País Valencià, el cementeri de Paterna, les fosses comunes que hi ha i l'entorn (el mur d'afusellament, el camí de la Sang) s'ha convertit un d'aquests llocs paradigmàtics i simbòlics de gran potència per a observar i analitzar aquests processos de rememoració i homenatge de totes aquelles persones que van ser afusellades per la dictadura franquista entre 1939 i 1956.

A més, un cementeri és més que un lloc on descansen els nostres morts. És l'espai marcat on es situen una sèrie de rituals, entesos com a actes col·lectius que permeten la cohesió i l'equilibri d'una comunitat, on es produeixen una sèrie de relacions socials i accions al llarg del temps que són reflex de la societat que els envolta. En el cas d'un cementeri com el de Paterna, on hi ha més de 100 fosses comunes originades per la repressió de la dictadura franquista una vegada acabada la guerra, aquestes relacions, interaccions i accions cobren encara més interès, si és possible. Ens interroguem no només com a ciutadanes i ciutadans que volem i esperem viure en una democràcia plena, sinó també com a

2

Cal recordar que entre 1939 i 1956, van ser afusellades 2.238 persones a Paterna: 2.219 eren homes i només 19 dones. La majoria d'aquestes dones van ser assassinades per participar activament durant la II República i/o en el transcurs de la Guerra Civil. Moltes eren mestres i milicianes que van ocupar l'espai públic, tradicionalment assignat als homes, i aquesta implicació política els va costar la vida. A més d'elles, moltes més dones patiren la repressió social, econòmica i sexual que el règim reservava a les roges. En aquest segon cas, sovint es tractava d'aquelles dones que, tot i que no havien transgredit l'àmbit domèstic que el gènere els assignava, van ser vexades, rapades i humiliades pel parentiu que els unia a un roig. Eren les mares, germanes i companyes dels assassinats, totes dones de la primera generació, les que van del cementeri un lloc femení.

investigadores socials implicades en temes de memòria democràtica i drets humans.

Així mateix, és el lloc on de manera sistemàtica s'obrin els processos d'exhumació de les més de cent fosses comunes, seguint uns protocols científicoforenses i arqueològics que busquen reparar les famílies dels represaliats, tornant-los les restes exhumades de les persones estimades. A partir de l'any 2016,³ i en resposta a les demandes d'algunes famílies, va començar al cementeri d'aquesta localitat de l'Horta un moviment, finançat amb diners públics mitjançant una política de subvencions, que promou les exhumacions d'aquestes fosses. L'objectiu de les exhumacions és identificar i tornar als familiars que així ho demanen les restes dels 2.238 afusellats i perquè les depositen i honren allà on vulguen.

En aquest mateix volum, l'antropòloga María Laura Martín-Chiappe, de la UAM, proposa, a partir del cas del cementeri de Paterna «revisitar el procés d'exhumacions contemporànies de represaliats/ades pel franquisme, que exposen algunes de les capes que vinculen etapes memorials i les mateixes pràctiques de cada una, però també les possibilitats i les limitacions, continuïtats i tensions, que hi tenen lloc».

El paper de les dones al cementeri esdevé fonamental, i encara hui poc reconegut.⁴ En el cas concret d'aquest lloc, una de les principals particularitats que el distingeixen d'altres llocs de perpetració és el fet de que és un lloc de memòria des del mateix moment dels afusellaments, gràcies a les dones i a les seues pràctiques vinculades al dol obert que han heretat les successives generacions.⁵ Per això sostenim, tal com hem assenyalat més amunt, que mentre que les fosses comunes són un espai masculinitzat, el cementeri és un espai feminitzat.

Per tal d'analitzar la biografia d'aquest lloc de memòria, hem catalogat les presències, lluites i resistències que s'han desencadenat al voltant de les fosses comunes durant tots aquests anys. Pel que fa a la presència femenina, hi ha una genealogia de gènere vinculada al cementeri que arrela amb l'assistència de les dones des de l'any 1939, quan es van originar les primeres fosses. L'aparició de rams de flors durant els processos d'exhumació contemporanis constaten la petjada de les dones de la primera generació, de les mares, companyes i germanes dels assassinats, moltes de les quals acudiren al cementeri en assabentar-se del fatal final dels seus familiars, amb la intenció d'endur-se'ls i donar-los una sepultura digna.⁶ Des d'aleshores, mai van deixar de visitar-los

3

Seguint l'exemple d'un moviment més ampli iniciat a l'Estat espanyol l'any 2000 per Emilio Silva, que va reclamar l'exhumació i la identificació del seu avi i de 12 persones més, assassinades per falangistes i llançades a una fossa d'una cuneta a Priaranza del Bierzo (Lleó), l'any 1936.

4

Hi ha pocs llocs a l'Estat espanyol on es reconega aquest paper de transmissores i custòdies de la memòria de la repressió franquista. El més destacat és el Memorial de la Barranca, a La Rioja.

5

L'anàlisi de la custòdia i la transmissió de la memòria ens ha permès diferenciar tres generacions de dones diferents. Sobre aquesta qüestió hem aprofundit en l'anàlisi de la vida familiar de la nostra investigació etnogràfica (García i Gadea, 2021), així com en el text on reconstruïm la genealogia femenina al voltant de les fosses comunes del cementeri de Paterna (Gadea i García, 2022).

6

Tan sols una minoria va aconseguir dur-los als pobles respectius o enterrar-los de manera individualitzada en algun nínxol del mateix cementeri.

Rams de flors silvestres depositats dins de la fossa. Fossa 111. Paterna. Col·lecció Memòria Democràtica. L'ETNO. Fotografia: Albert Costa. L'ETNO.

Fossa 115. Viudes, fills i filles d'afusellats al cementeri de Paterna. Sense data. Fotografia cedida per la família Pastor.

Fossa 135. Viuda i netes d'un afusellat al cementeri de Paterna. Any 1959. Fotografia cedida per la família Chofre.

Fossa 112. Viudes, fills i filles d'afusellats al cementeri de Paterna. Sense data. Fotografia cedida per la família Gómez.

La repressió d'aquestes famílies es feia extensible a la manifestació del dol que tenien prohibit. Per això la presència d'aquestes dones endolades que omplien de flors les fosses cada 1 de novembre esdevenia un acte de resistència al franquisme, una lluita contra l'oblit. Així ho interpretaven també les autoritats feixistes, que tractaven de fer-les fora, fet que es guarda en el record de la memòria col·lectiva del cementeri de Paterna. A més, elles van fer el possible per fer seues les fosses, omplir-les de dignitat i traure els seus homes de l'anonimat d'un clot farcit de terra i calç. Malgrat la precarietat de les economies familiars de les represaliades del franquisme, moltes d'elles es van encarregar de posar els primers memorials, fets a base d'humils taulells de ceràmica. La violència contra els rojos també s'exercia contra els memorials, que els guàrdies del règim trencaven intencionadament. No obstant això, les dones no defallien i els reposaven una i altra vegada.

El dol inacabat i els rituals associats els va heretar la generació de les filles. Moltes d'aquestes dones d'aquesta generació traçaren noves reivindicacions al voltant de les fosses, com és el cas de la lluita perquè es declararen exemptes de pagament i la constància per a dignificar i mantindre aquest lloc de memòria. Aquestes dones que van anar a Paterna al llarg de la seua vida, van veure com, amb la mort de Franco, els partits polítics i els sindicats es van unir per homenatjar les víctimes del franquisme, instal·lant memorials o celebrant diferents actes. Així, a més de l'1 de novembre, es van incorporar noves dates al calendari memorialista, com és el 14 d'abril i l'1 de maig.

També les netes i besnetes han pres el relleu de la tradició de visitar el cementeri aquests dies. A més, com a promotores de les pràctiques reparatives contemporànies, han encetat diversos procediments que tenen un impacte directe sobre el cementeri de Paterna. Tal com ja hem esmentat, els processos d'exhumació són les pràctiques reparatives amb més protagonisme i, en aquests casos, les conseqüències directes sobre el cementeri són l'obertura de les fosses i els múltiples efectes que aquest moviment implica, tant a nivell familiar, associatiu, científic, polític, mediàtic, social o cultural (García i Gadea, 2021). Sovint, però, l'objectiu que persegueixen aquestes pràctiques, centrades a recuperar i identificar els que van acabar dins de les fosses, provoca que es pose l'accent en el vessant del cementeri com a lloc de perpetració (la que van patir majoritàriament homes) i no tant com a lloc de memòria (la que van mantindre majoritàriament dones).

Per això, des de la nostra perspectiva, resultava imprescindible traçar la biografia del cementeri (Gadea i García, 2022), un espai que

s'explica a partir dels actes dels vius. En l'exposició de l'ETNO hem comptat amb diferents materials que testimonien la història del cementeri com a lloc de lluites i resistències, de memòries familiars, però també col·lectives, associatives i polítiques.

Fossa 100. Netes i besnetes de represaliats.
Fotografia de les autores.

Les fosses comunes i els objectes que dolen

Calç

Terra

Ossos

1 projectil esfèric de posta (10 mm)

1 projectil 7 mm Mauser

32 botons de fusta

7 botons d'os

33 botons de metall

16 botons de baquelita

9 botons de nacre

1 cabdell de filferro

2 soles d'espardenyes

1 encenedor de butxaca

1 cullereta de plata

2 navalles

4 sivella de pantaló

2 cinturó amb sivella

2 peces per a penjar i aguantar roba

4 mines de llapis

3 Peces dentals d'or

Fragments d'un braguer

Fragments de cremallera

Fragments de soles d'espardenyes

Fragments de roba

Fragments d'una caixeta de pastilles

Fragments d'una cartera

Aquesta llista d'objectes és només un exemple del tipus de materials que apareixen associats a les restes òssies quan s'exhuma una fossa de Paterna. En aquest cas, són les restes de vint-i-un homes afusellats per un escamot una vegada acabada la guerra, un 2 de novembre de 1939, i colgats en un clot, la fossa 100, situat al quadrant primer esquerre del cementeri.

La Diputació de València, i més en concret l'ETNO, comença a interessar-se per aquest aspecte de les exhumacions de la fossa 128 a instàncies de l'equip arqueològic i científicoforens responsable (Moreno, Mezquida i Ariza, 2021). Així, comença un procés de recollició d'aquest tipus de materials, que s'acosta a les famílies, als equips arqueològics d'exhumació de fosses i a les administracions que, donades les circumstàncies legals dels moments, en tenen la custòdia. És interessant conèixer aquest procés en què es passa de saber ben bé què fer amb aquests materials, per les condicions de conservació i la incomoditat que provoquen, a posar-los en el centre i museïtzar-los.

En aquest volum trobem el text de l'antropòloga de la UPV/EHU, Aitzpea Leizaola que s'ocupa d'aquest tema des d'altres llocs de l'Estat espanyol i des de la seua experiència en la Societat de Ciències Aranzadi. En el seus paraules, «el caràcter d'aquests objectes, l'estatus, així com el seu futur destí són l'eix central d'aquest text per a indagar la dimensió material de la memòria, la necessitat d'un marc patrimonial per tal d'encarar la qüestió de la transmissió en el context de les exhumacions».

Els objectes exhumats ens colpegen directament com a testimonis de l'horror del passat. Ens permeten dialogar sobre temes tan diversos com les condicions a la presó de les persones condemnades a mort pel franquisme, les seues esperances, la vida quotidiana a la presó (salut, higiene, maneres de vestir i calçar, escriure, ocupar el temps d'espera). Humanitzen les víctimes i ens les presenten no com a éssers aliens i diferents a nosaltres, ni com a l'orda roja amb la qual no tenim res amb comú, sinó com a persones normals i corrents, que menjaven, es llavaven, escrivien, llegien o

jugaven i patien pels seus. Són materials difícils de conservar, d'exposar, d'explicar. Son la presència més pròxima i directa dels cosos dels represaliats pel franquisme i el testimoni més directe de la violència patida i d'un horror que ens colpeja de ple.

Cessió familiar dels objectes d'una fossa al Museu Valencià d'Etnologia. Fotografia d'Albert Costa.

Recollida de materials associats a les fosses del cementeri de Paterna per part del Museu Valencià d'Etnologia. Fotografia d'Albert Costa.

Caixes on s'emmagatzemen els objectes exhumats de les fosses de Paterna. Magatzem de la Diputació de València, Bétera. Fotografia d'Albert Costa.

Safates on se classifiquen i es guarden els objectes exhumats de les fosses de Paterna. Magatzem de la Diputació de València, Bétera. Fotografia d'Albert Costa.

Les cases i els objectes del dol

Llàgrimes

Besos

Silencis

16 fotografies dels assassinats

6 fotografies de la família

3 fotografies del matrimoni

3 fotografies de fills i filles

1 fotografia grupal d'una assemblea

1 medalló amb la fotografia d'un assassinat

6 certificats de naixement

6 certificats de defunció

10 expedients penitenciaris

5 judicis sumaríssims

8 actes municipals dels respectius pobles

1 full de diari

2 carnets d'afiliació política

1 cordó d'espart amb cinc nucs (un per cada filla)

1 espadnyes d'espart de talla de xiquet fetes a la presó

1 mocador brodat a la presó

3 caixes de fusta fetes a la presó

1 encenedor

1 pipa de cigarret

1 paper amb un tauler d'escacs dibuixat fet a la presó

1 ploma estilogràfica

Etiquetes de fusta amb un nom

2 mantes

1 pastilla de sabó

1 diari personal de carabiner

46 cartes i targetes postals des de la presó

11 cartes de comiat

5 retalls de la roba amb què van ser assassinats

1 bala

Aquesta llista recull els objectes vinculats als vint-i-un homes que foren assassinats el 2 de novembre de 1939 i llançats a la fossa 100 del cementeri de Paterna, i que han atresorat les famílies des d'aleshores. Tan sols és una mostra dels objectes del dol, aquells que han estat amagats en caixes de llau-na i de cartró, en armaris i còmodes, entre llençols de fil, silencis i plors.

Tal com es pot comprovar, molts d'aquests objectes són els mateixos que apareixen exhumats juntament amb les restes òssies, la calç i la terra que els ha sepultat durant més de huitanta anys. La diferència entre els objectes que dolen i els objectes del dol té a veure amb els rituals i les pràctiques que han acompanyat els uns i els altres durant aquests anys i que, des de disciplines com l'antropologia social, tractem d'explicar. Així doncs, mentre que els objectes que dolen representen els cossos dels assassinats i l'impacte que suposa l'obertura contemporània d'unes fosses originades fa més de dècades, els objectes del dol materialitzen i atrapen el dol obert que ha anat transmetent-se cada generació per línia femenina durant tot aquest temps.

Per a comprendre la importància i la funció d'aquests objectes, cal acostar-se, per una banda, a les particularitats del dol perenne al qual van sotmetre les famílies represaliades i, per l'altra, al model de socialització de gènere pel qual aquest dol obert recau especialment sobre les dones. En primer lloc, són les dones les que històricament, i d'acord amb el sistema sexe-gènere prototípic de la cultura patriarcal, han assumit el manteniment material i simbòlic de la família. Juntament al treball domèstic i de cures de l'àmbit (re)productiu, les pràctiques del record i la custòdia de la memòria són part dels sabers que s'han pressuposat femenins. És a dir, la reproducció biològica, cultural i simbòlica es considera responsabilitat de les dones (Troncoso i Piper, 2015).⁷ Part del sosteniment simbòlic de la família inclou mantindre el record dels morts i fer-se càrrec dels rituals i pràctiques associades, d'ací el lligam entre el gènere i el dol.

En segon lloc, i a partir d'aquesta darrera qüestió, l'assassinat dels represaliats del franquisme va suposar una alteració en el ritual de la mort que se celebrava en l'època. Així doncs, les famílies no es van poder preparar per a la mort dels familiars (fase preliminar que inclou pràctiques prèvies a la defunció, així com la prevenció), ni preparar-los per a una sepultura digna (fase liminar que inclou defunció, vetlatori i enterrament). A més, la cultura del perpetrador prohibia també la manifestació del dol i el culte als rojos que forma part de la fase postliminar del dol. La impossibilitat de transitar les diferents fases que garantien una «bona mort» va provocar dols oberts com a símptoma de la «mala mort».

Elles, les mares, companyes i germanes dels assassinats, que van ser represaliades socialment, econòmica i sexualment pel vincle parentiu amb els familiars, van desobeir la prohibició de mostrar el dol i honrar els familiars, en la mesura que eren les úniques pràctiques del ritual mortuori al qual podien aferrar-se. Així doncs, van convertir els seus rituals postliminars en pràctiques de resistència al règim, el seu dol inconclús en un dol subversiu subtil, íntim i quotidià.

7

«Per això, juntament amb la figura de l'àngel de la casa», ha funcionat la del «guàrdia de la memòria», encarregada de la custòdia dels records, les històries, els objectes, les fotografies i tot el que comporta una càrrega memorialista.» (Gadea i García, 2022, p. 218).

D'entre les resistències a l'oblit destaquem, d'una banda, el fet que es reclogueren a l'espai íntim de la casa i es negaren a participar en qualsevol acte social; el silenci i la tristesa que van convertir en la seua marca d'identitat, així com el fet que vestien de dol fins al final dels seus dies. Si bé aquests actes tenen que veure amb rituals que formen part de la cultura de la mort que se celebrava en l'època, d'altra banda, trobem els rituals que van adquirir més significat en el context de «mala mort». En aquest cas destaquen les pràctiques que es duïen a terme al voltant dels objectes.

Peces com les que hi ha en la llista d'objectes del dol van acabar component xicotetes altars profans⁸ (López García i Pizarro, 2011) que per als familiars eren sagrats, perquè condensaven la memòria del mort (fig. pàg. 108). Així, les dones de la primera generació (mares, companyes i germanes), en la intimitat de la seua habitació treien aquests objectes dels seus amagatalls i els acaronaven entre resos i plors, un ritual que els servia per a buidar-se del silenci imposat. Com assenyala Cate-Arries, «la importància dels objectes de la memòria en una cultura de la por, en què els testimonis muts del passat aconseguïen conservar la memòria del difunt quan al familiar que el plora “li fa por parlar”» (2016, p. 140). El fet que aquests amulets familiars estigueren amagats, remet a la repressió i la por que van patir aquestes dones silencioses, que van ocultar aquests xicotets tresors com a part de l'estratègia del silenci que utilitzaven per a sobreviure i per a protegir els seus descendents.

D'entre les peces d'aquests altars domèstics destaquen, d'una banda, les fotografies, imatges que adquireixen un gran valor en tant que substitueixen el cos de l'absent. Moltes d'aquestes fotografies que conserven encara hui en dia les famílies són fruit de fotomuntatges i ampliacions fotogràfiques (Moreno, 2020). Així, mitjançant la tècnica del bromoli, algunes fotografies reunien tots els membres de la família tot i l'absència del difunt. De la mateixa manera, aquests muntatges permeteren vestir i amortallar, almenys en les fotografies, els cossos d'aquells que no tingueren oportunitat de tindre una sepultura digna.

D'altra banda, també trobem documents que constaten el destí fatal dels seus familiars, com ara les actes de defunció, els expedients penitenciaris, els judicis sumaríssims o la Causa General. Cal dir que aquests documents s'incorporen com a peces dels objectes de la memòria de la mà de la tercera generació de familiars. És a dir, aquests papers no formaven part dels altars domèstics de les seues àvies i mares. Buscar en els arxius i sol·licitar aquests tipus de material forma part dels procediments i tràmits necessaris per a dur a terme les exhumacions que protagonitzen les netes i besnetes en l'actualitat, ja que es

8

«De vegades, aquests objectes primis i fràgils es converteixen en un dels elements que, juntament amb les últimes pertinències dels familiars (cartes, mocadors, paquets de tabac, etc.), configuren una espècie d'altar profà on es conservava i condensava la memòria d'aquells homes» (López García, 2011, p. 580).

Blas Llopis i Trinidad Sanchis amb el seu fill, Blas. Dibuix a partir d'una fotografia. Cedida per la família Llopis. Fotografia d'Albert Costa.

Vicent Coscollá en un fotomuntatge amb la dona, Leonor Ferrer. Cedida per la família Coscollá.

consideren proves que certifiquen que els seus avis van ser sepultats a les fosses.

Aquests documents formen part de la cultura del perpetrador i, per això, cal situar-los en el seu context. En ocasions, llegir aquest tipus de documents sense tindre en compte el marc de referència pot generar angoixa i desassossec en els familiars. En aquest sentit, considerem que l'èxit de la imposició de la cultura del perpetrador com a única i la falta de pedagogia democràtica pel que fa a la repressió franquista provoca aquests sentiments quan es considera aquesta informació verídica i fiable.

Pel que fa als documents que acrediten la militància i la participació política dels familiars, els objectes, a més, ens parlen de la valentia i el valor de les dones que els guardaren, ja que en el context de repressió conservar aquest tipus de documents era perillós.

Davant de la fredor d'aquests documents, trobem el caliu que condensen els objectes que els assassinats van fer de manera artesanal

Carnet de filiació al Partit Comunista de Juan Luis Pomares. 1938. Cedit per la família Pomares.

per a les seues companyes i per als seus fills i filles des de la presó. Jun-
tament amb aquests objectes d'artesanía carcerària, els objectes quoti-
dians i comuns que feien servir durant cada dia a la presó, com pot ser
una pastilla de sabó o un encenedor, adquireixen un valor incalculable
per a les famílies a partir de la seua mort.

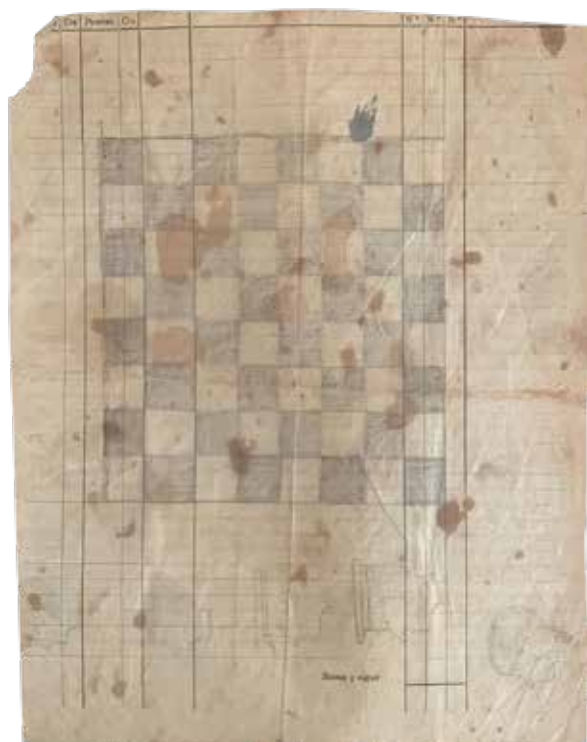
Mocador brodat a la presó
per Salvador Gomar. Cedit
per la família Gomar.

Espardenyes infantils fetes per Salvador Gomar a la presó per al seu fill. Cedides per la família Gomar.

Detall de caixa de fusta tallada a la presó per Blas Llopis. Cedit per la família Llopis.

Tauler d'escacs dibuixat en un full de paper per Blas Llopis a la presó. Cedit per la família Llopis.

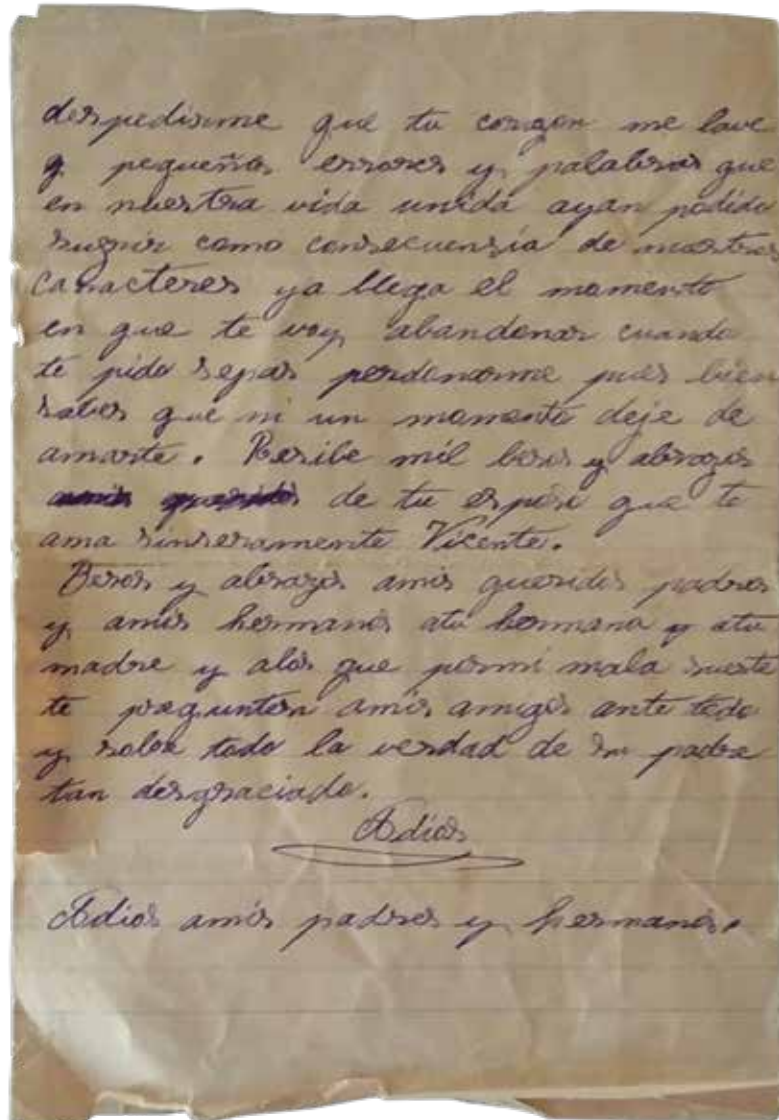
Meix una menció especial la correspondència que intercanviaven els represaliats amb les seues famílies (López i Villalta, 2015; Sierra, 2016). Mitjançant targetes postals censurades o les cartes que burlaven el control del sistema penitenciari, la funció social de l'escriptura des de les presons responia a un doble objectiu: mantindre el vincle familiar i resistir. Les últimes cartes de comiat o cartes «en capella», afigen alguns matisos a aquesta doble funció, ja que adquireixen un caire testamental. Així, més enllà del repartiment d'alguns béns, aquestes últimes paraules recollien els valors morals i ètics que van voler traspassar a les generacions posteriors, així com la necessitat que la família preservara la seua memòria i, amb el record, la seua innocència.

Valencia 28 Septiembre (El año de la Victoria)
 Mis queridos padres. Por sea la primera
 carta a quien por obligacion me heido y
 es debido el respeto, que ostengo y ostendo
 siempre, hoy me decido a tomar la pluma
 que es de mi pensamiento a voso
 tros que os debo lo que soy y valgo, os bin
 jo ten demostras que me encuentro bastante bien
 de salud. Claro que me da pena, por no poder
 estar juntos **yo** **estoy** **bien** **pero** **no** **debo**
 mi y cuidar de mis hijos y mi esposa
 como si fuera **me** **tra**, **y** **ademas** **que**
 todo se resuelve **con** **la** **ayuda** **de** **Dios**
 vida con serenidad **me** **recomiendo** **y** **pasto** **la**
 otra a Dios **recuerdos** **a** **mis** **hermanos**
 a Antonio y a **vos**. **Vuestro** **hijo** **Pepe**
 Viva Cristo Rey

Carta de José Morató
 als seus pares, passada
 per la censura en 1939.
 Cedida per la Família
 Morató. Fotografia: Albert
 Costa. L'ETNO

Full 4/4 de la carta de comiat de Vicente Alemany a la seua dona, Consuelo. Cedida per la família Alemany.

despedirme que tu congoja me lave
 y pequeña, errones y palabras que
 en nuestra vida unida ayán podido
 surgir como consecuencia de nuestros
 caracteres ya llega el momento
 en que te voy abandonar cuando
 te pido dejar pendente que pierda
 haber que en un momento deje de
 amarte. Peribe mil besos y abrazos
 amor querido de tu esposo que te
 ama tiendosamente Vicente.

Besos y abrazos amor querido padres
 y amor hermanos a tu hermano y a tu
 madre y alor que por mi mala suerte
 te preguntan amor amigos ante todo
 y decir todo la verdad de mi padre
 tan desgraciado.

Adios

Adios amor padres y hermanos.

Per últim, els fragments pertanyents a la roba que vestien aquestes persones quan van ser assassinades o les bales que van acabar amb la seua vida són objectes que, a més de testimoniar el seu indigne final, ens parlen de la presència de les dones al cementeri de Paterna d'ençà l'origen de les fosses.

Aquests objectes també van tindre un pes important en la generació següent, la dels fills i filles del dol. L'edat o el grau de consciència que aquests xiquets i xiquetes tenien quan van matar el seu pare condicionaria el coneixement dels fets i la relació amb els silencis de les seues mares. Ara bé, independentment d'aquests factors, tots i totes van experimentar l'estigma de ser fill o filla d'un roig.

Tal com hem apuntat, les dones són les que guarden i transmeten la memòria i, per tant, també són les que l'hereten i la reben. Així, van ser les xiques les que van heretar de les seues mares el silenci, els objectes del dol i el compromís i la responsabilitat de mantindre la memòria familiar. En definitiva, són les filles les que assumeixen el dol obert i els seus rituals com a llegat ineludible. Aquest vincle entre la memòria, el dol i el gènere ens du a parlar del dol com a part del dot de les roges. La càrrega simbòlica d'aquesta associació pren força i es fa explícita en els casos en què els objectes del dol es guarden juntament amb els objectes del dot, com ara els llençols de fil brodats.

No serà fins la tercera generació, l'anomenada «generació de la postmemòria» (Hirsch, 2021) conformada per les netes i besnetes, quan aquests objectes del dol, així com les memòries dels seus avis, es mostren públicament i ocupen altres espais més enllà de les caixes de llauna i els calaixos on les seues àvies i mares els havien conservat. D'aquesta manera, els moviments i trasllats que han fet aquests objectes del dol estan imbricats amb la transmissió de la memòria entre les diferents generacions, de la mateixa manera que cada generació es relaciona amb la memòria i la materialitat de manera diferent. Cal assenyalar que, pel que fa a la transmissió, hi ha un salt generacional que provoca que, en molts casos, les àvies de la primera generació contenen a les netes el que silenciaren a les filles. Aquest lligam entre netes i àvies accentua el pes dels afectes en la memòria vicària i indirecta, un tret característic de la generació de la postmemòria.

Caixeta contenidora/altarret que guarda els objectes de Juan Luis Pomares. Entre ells, els retalls de roba que l'enterrador de Paterna, Leoncio Badia, guardava per a la possible identificació dels cossos. Cedida per la família Pomares.

En molts casos, aquesta generació de dones converteix el dol obert familiar en el germen del seu activisme per la memòria. Així, veiem que, d'una banda, moltes van heretar dels seus avis la implicació política i social durant la Transició i els primers anys de Democràcia i, d'altra banda, «l'herència de les seues àvies les ha dutes a posar en marxa pràctiques reparatives de la repressió franquista. En aquests casos, senten la responsabilitat de rehabilitar la memòria dels seus avis fent ús dels drets que no van tindre les seues àvies, ties i/o mares» (Egizabal, 2017).

Samarretes de diverses associacions creades per dur a terme exhumacions de fosses de Paterna. Cedides per les mateixes associacions. Fotografia: Albert Costa. L'ETNO.

La relació que estableix aquesta generació amb els objectes del dol també introdueix particularitats pròpies. Ja hem vist com, arran de les pràctiques reparatives que duen a terme i que situen les memòries perifèriques al centre de la llum pública, provoca que apareguen nous documents que fan créixer les peces que componen els tresors familiars. Però a més, una altra característica pròpia d'aquesta generació és que són les netes les que mostren públicament aquests objectes, especialment les fotografies, i els exposen en actes públics, diaris o xarxes socials. D'aquesta manera, aquests objectes adquireixen una altra dimensió que va més enllà de l'àmbit familiar, perquè es converteix un punt d'ancoratge per a la reivindicació pública memorialista.

Tot i això, la sacralitat que van adquirir els altars profans per les dones de les altres generacions segueix vigent en aquesta tercera generació i incorpora algun matís relacionat amb la materialitat, el tacte i l'encontre amb el passat. Com assenyalava la següent autora, «els

objectes apel·len així a la part sensible d'una manera especial, perquè tenen característiques hàptiques que els connecten amb el tacte (es van tocar en el passat; el pas del temps els ha tocat i moltes vegades mantenen depositat el rastre d'aquest pas, d'aquest lapse» (Rosón, 2021, p. 8). En aquest sentit, podem dir que, d'una banda, la particularitat de la memòria vicària de la generació de la postmemòria, per la qual no van viure de manera directa els fets del passat ni van conèixer els seus avis, fa que aquest encontre amb el passat mitjançant objectes que ells van tocar i utilitzar adquireixi un matís significatiu. De la mateixa manera, la importància dels afectes amb què es vinculen a aquesta memòria també té efectes sobre aquests objectes, en tant que eren les mans de les seues àvies, ties i mares les que els acariciaven, tocaven i custodiaven.

Actualment, les exhumacions de les fosses comunes del franquisme s'han convertit en les pràctiques reparatives amb més protagonisme. Ara bé, més enllà dels factors polítics, econòmics i socials que faciliten l'obertura de les fosses, sense la tasca de custòdia i manteniment de les generacions anteriors de dones, aquests processos que posen en marxa les netes i besnetes no serien possibles. De la mateixa manera que les memòries familiars i íntimes han permès dur a terme pràctiques reparatives públiques i col·lectives, podem afirmar que, paral·lelament, els objectes del dol són els que han facilitat el desenterrament dels objectes que apareixen en les exhumacions contemporànies, dels objectes que dolen.

Una reflexió més general al voltant de la importància de la cultura material des de la perspectiva de les ciències socials l'aporta en aquest volum Zira Box, de la UV, que situa dins del marc de les noves materialitats la potencialitat per a posar en marxa el discurs de memòria.

En resum, aquesta proposta expositiva posa el focus en la memòria i això, en aquest cas, ha suposat posar les dones en el centre. Elles són les vertaderes responsables que hui en dia coneguem les històries de les víctimes de la repressió franquista de les fosses comunes del cementeri de Paterna, les que a través dels objectes van activar pràctiques i rituals domèstics per a lluitar contra l'oblit, les responsables que aquest lloc de perpetració també haja sigut un lloc de memòria. És en elles on rau la memòria.

Bibliografía

- Bustamante, J. (2014). *Las voces de los objetos: vestigios, memorias y patrimonios en la gestión y conmemoración del pasado*. [Tesi doctoral, UB, Barcelona].
- Cate-Arries, F. (2016). «De puertas para adentro es donde había que llorar: El duelo, la resistencia simbólica y la memoria popular en los testimonios sobre la represión franquista». *Journal of Spanish Cultural Studies*, 17(2), 1-30.
- Egizabal, M. (2017). «Algunas aportaciones desde la antropología al estudio de la memoria histórica». *Kobie Serie de Antropología Cultural*, 20, 101-112.
- Gadea i Peiró, I. i García Hernandorena, M. J. (2022). «Memorias, genealogías femeninas y lugares de perpetración. Etnografía de las exhumaciones contemporáneas de fosas del franquismo en el cementerio de Paterna (Valencia)». *Thémata. Revista de Filosofía*, 65, 203-225.
- García Hernandorena, M. J. i Gadea i Peiró, I. (2021). *Etnografía d'una exhumació. El cas de la Fossa 100 del cementeri de Paterna*. Diputació de Valencia, València.
- Hirsch, M. (2021). *La generación de la posmemoria. Escritura y cultura visual después del holocausto*. Editorial Carpe Noctem, Madrid.
- López García, J. i Pizarro, L. F. (2011). *Cien años para la libertad: Historia y memoria del socialismo en Puertollano*. Ediciones Puertollano, Ciudad Real.
- López García, J. i Villalta, A. (2015). «Cartas y cuentos desde las cárceles de Franco». *Vínculos de Historia*, 4, 147-173.
- Moreno, A., Mezquida, M., i Ariza, E. (2021). «No solo cuerpos: La cultura material exhumada de las fosas del franquismo en Paterna». *SAGVNTVM. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 53, 213-235.
- Moreno, J. (2018). *El duelo revelado: La vida social de las fotografías familiares de las víctimas del franquismo*. CSIC (Consell Superior d'Investigacions Científiques).
- Rosón, M. (2021). «La memoria de las cosas: Cultura material y vida cotidiana durante el franquismo». *Kamchatka. Revista de análisis cultural*, 18, 5-14.
- Sierra Blas, V. (2016). *Cartas presas. La correspondencia carcelaria en la Guerra Civil y el franquismo*. Marcial Pons, Madrid.
- Troncoso, L. i Piper, I. (2015). «Género y memoria: articulaciones críticas y feministas». *Athenea Digital. Revista de Pensamiento e Investigación Social*, 15(1), 65-90.

Botelleta amb una nota amb dades personals
Manuel Llesma Masia, nínxol 645. Paterna
Col·lecció familiar de Manuel Llesma Masia
Fotografia: Eloy Ariza-Associació Científica ArqueoAntro

Objectes i memòries: la dimensió material de les fosses

Zira Box Varela

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

«Què es fa amb els objectes dels morts?». L'escriptora mexicana Cristina Rivera Garza formulava la pregunta en *El increíble verano de Liliana*, el llibre dedicat a la seua germana morta per feminicidi el 1990 i les pertinences del qual van reposar trenta anys en caixes, «ací, a la vista, però no a l'abast», en un apartat de l'armari.

Què es fa amb els objectes dels morts és un interrogant que també es pot plantejar en un context d'exhumació. En realitat, què fer amb aquestes fotografies, cartes, retalls de tela o pertinences quotidianes dels qui van patir la repressió franquista i els cossos dels quals es van llançar a les fosses comunes és una pregunta que sempre s'ha plantejat: per a què van servir a les seues viudes, mares i germanes que els van conservar; qui els va heretar després d'elles i què és el que aquests objectes poden ensenyar-nos sobre la violència, la memòria i el record que contenen.

Més enllà del treball reparatiu que implica la mateixa recuperació dels cossos i del treball forense que ajuda a calibrar la naturalesa de la repressió franquista, les fosses també tenen una dimensió material, perquè els objectes que les envolten, tal com han començat a posar de manifest les anàlisis que se situen des de perspectives culturalistes, que inclouen l'enfocament dels nous materialismes, *importen*, i ho són, almenys, per cinc motius que s'exposaran seguidament.

1. Els objectes tenen materialitat

En primer lloc, els objectes importen perquè doten l'absència d'una mínima materialitat i corporeïtat necessàries per a poder suportar la falta. En el context de l'explícita invisibilitat a la qual la dictadura franquista va sotmetre els assassinats, primer a través de la desaparició dels seus cossos a les fosses i, posteriorment, a través de la negació de tota forma de ritualització i exteriorització del duel a les seues famílies, els objectes conservats van servir com a intermediaris per a pal·liar-ne l'absència.

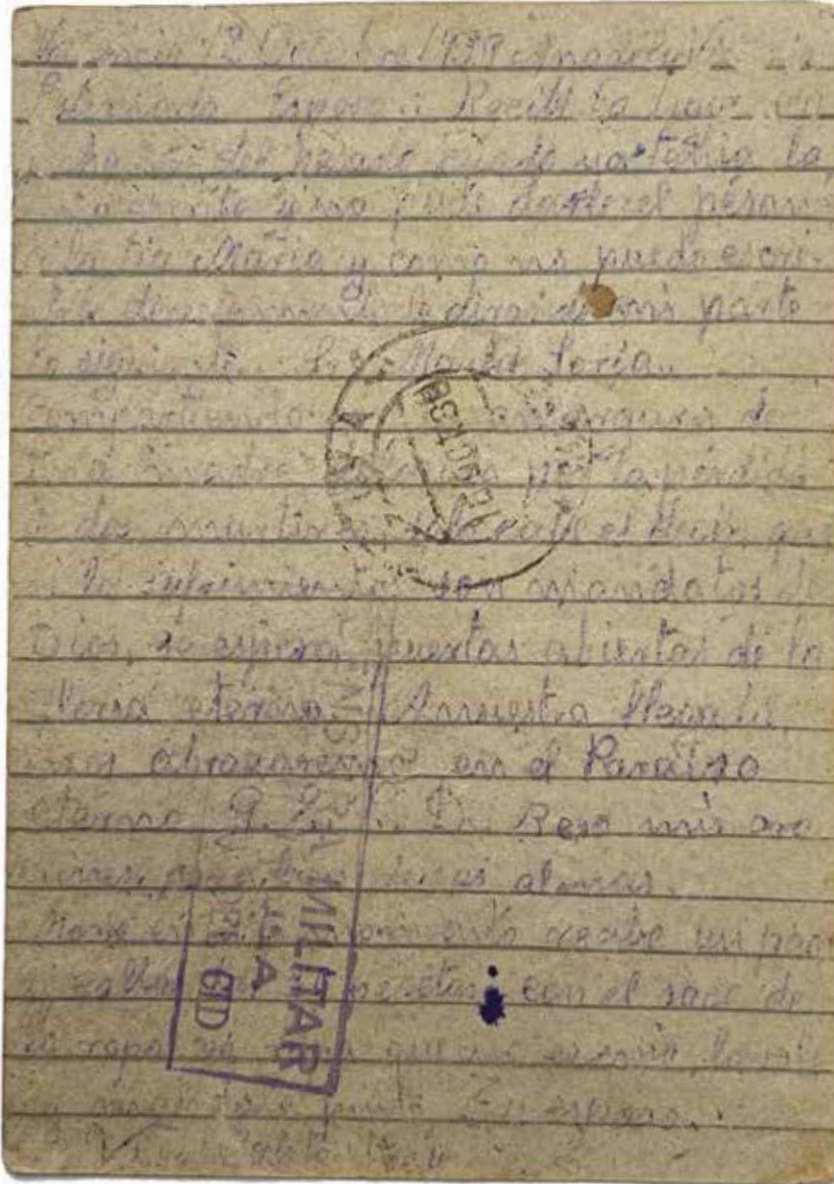
En aquesta línia, les fotografies dels morts constitueixen un exemple paradigmàtic, conservades dins de les famílies i que, en paraules de Jorge Moreno, permeten problematitzar la relació amb qui ja no està. Tal com assenyala aquest autor, a mesura que «la desaparició del cos fa cada vegada més borrosa la figura del desaparegut, la fotografia s'encarrega de recordar-nos la mesura exacta del cos que tenia, d'aquella mirada que sense la imatge s'acabaria oblidant. Per això les famílies trien les fotografies, quan n'hi ha, com a lloc on continuar parlant amb els morts, perquè la nitidesa del retrat es percep com el lloc on les converses amb l'absent són precisament més nítides, més transparents, un camí directe cap al que ja no hi és» (Moreno, 2021, p. 3).

Les fotografies produeixen presencialitat a través de la imatge, però no exclusivament ja que, convertides en objectes (Edwards i Hart, 2005), les fotos no només es veuen, sinó que també es toquen, es palpen, es guarden i fins i tot fan olor. És llavors quan els enfocaments que s'han interessat per la materialitat cobren interès perquè, tal com van assenyalar Diana Coole i Samantha Frost (2010, p. 3) en la introducció sobre la perspectiva dels nous materialismes, vivim en un món innegablement material i la interacció amb els objectes i artefactes que ens envolten –així ho va assenyalar l'antropòleg Michael Schiffer– pot ser que siga la realitat empírica més incontestable de la nostra espècie: el que altres animals fan sense cap mediació, els humans ho fem amb la interferència contínua d'artefactes (Ingold, 2012). Partint d'aquesta premissa, no pot estranyar, llavors, que l'absència dels morts adquireisca la vivor que oficialment se'ls va negar a través dels objectes rescatats per les seues famílies, uns objectes que, a més de guardar-se, es toquen, se senten i es manipulen (Rosón, 2021, p. 8). Com a exemple colpidor, cal al·ludir la investigació de Zoé de Kerangat (2020) sobre les exhumacions realitzades durant el període de la transició espanyola. En un moment en el qual encara no hi havia mètodes científics de reconeixement d'ADN, el simple fet de poder recuperar i tindre uns ossos, encara que no hi haguera certesa que biològicament pertanyien al mateix familiar, era prou per a les famílies per a poder començar-ne el dol.

2. Els objectes no són ens passius

Els objectes no són mers ens passius en els quals emmagatzemar la memòria, sinó que són artefactes que han de ser experimentats de nou, perquè els qui els custodien puguen establir, des del present específic, el particular vincle amb el passat que representen (Jones, 2007, cap. 1). En aquest sentit, els objectes també importen perquè no són simples coses externes i inertes, sinó que són agents, en tant que tenen la capacitat de demanar i interpel·lar els qui s'hi acosten, al mateix temps que afecten i condicionen les vides i les accions dels qui els conserven. La utilització del verb *afectar* ha sigut habitual en els treballs situats en la perspectiva dels nous materialismes, tractant d'emfasitzar-hi que el món ens afecta –ens fereix o ens sana, per exemple– i que ho fa, a més, *materialment* (Bennett, 2010; Labanyi, 2021).

L'actuació que mostren els objectes dels represaliats per la dictadura franquista potser aconsegueix l'expressió més gran en les emocions que provoquen sobre els qui els guarden. Si en la relació de Cristina Rivera Garsa amb les pertinences de la seua germana assassinada

Postal escrita des de la presó per José Morató. L'escriptura il·legible a causa de les llàgrimes abocades sobre ella condensa el dolor de diverses generacions de dones. Cedida per la família Morató.

sobreixia la incapacitat per a acostar-s'hi –«què desencadena la sensació que ara, després de tant de temps, una per fi està a punt per a afrontar la tragèdia i el coneixement de la tragèdia?», es preguntava–, en els testimoniatges dels familiars dels morts de les fosses, recollits per diferents treballs etnogràfics, destaca el consol que comporten: com la possibilitat de mostrar privadament el dol que en públic se'ls va negar –aquesta «intimitat de la derrota», en expressió de Francisco Ferrándiz (2014, p. 70)– va funcionar com un catalitzador de sentiments (Cate-Arries, 2016; García i Gadea, 2021).

Els objectes actuen vehiculant i suscitant emocions, però també *reaccions* dins de les famílies. Resulta significatiu sobre aquesta qüestió com la custòdia i pertinença d'objectes ha generat diversos comportaments i respostes segons les generacions que els han guardat. Mentre que en les contemporànies a la violència que els van recollir per primera vegada –aquelles vídues, mares o germanes ja esmentades– van provocar un silenci carregat de por i dolor, en les netes i besnetes, socialitzades en democràcia, han estimulat el desig de situar, per fi, en el centre de l'àmbit públic les memòries mantingudes fins llavors en la privacitat de l'entorn familiar (Aragüete-Toribio, 2017). En l'espai intermedi, la generació de les filles dels assassinats ha sigut hereva del silenci de les seues mares, però des d'una posició en què el dolor no ha sigut directe, sinó mediat per les progenitores. Es tracta, en conseqüència, d'una generació situada en un lloc ambigu, tal com va demostrar de manera impactant la cineasta Chantal Akerman (2020) en el seu breu monòleg *Una familia en Bruselas*, un soliloqui escrit per a donar veu a sa mare, jueva polonesa supervivent d'Auschwitz, en un intent de posar paraules on, recurrent a la infància d'Akerman, hi havia hagut principalment silenci.

3. Els objectes ens parlen del gènere de la memòria

«El género de las memorias», així titulava Elizabeth Jelin (2002) un dels capítols del seu llibre *Los trabajos de la memoria*. Ací, la sociòloga argentina assenyalava que el gènere no només havia estat present en la repressió de les dictadures del Con Sud, on és evident que la violència havia tingut un impacte i una especificitat diferent per a homes i dones, sinó que el record i la manera de rememorar l'atrocitat també havien sigut diferents: mentre que els homes s'havien mostrat més proclius a fer-ho a l'esfera pública, les dones havien vehiculat el seu record, principalment, dins del marc de les relacions familiars, assumint el seu paper de «viure per a altres» i de ser «portadores de la memòria» dins de l'àmbit familiar, segons una expressió utilitzada habitualment.

El que planteja Jelin per a dictadures com l'argentina o la xilena no és diferent del va passar en el franquisme. Així, si també en el nostre cas és possible corroborar que la violència va ser *sexuadas*,¹ igualment es pot establir una dimensió de gènere en el record: mentre que les fosses van ser, en bona part, espais masculins perquè hi havia més nombre de cossos d'homes represaliats, els cementeris i la conservació de la memòria van ser, essencialment, femenins (García i Gadea, 2022).

L'afirmació anterior suposa comprendre que van ser sobretot les dones qui van guardar, ja s'ha dit, la memòria dels assassinats.

I

El concepte de *violència sexualada* l'ha treballat la hispanista francesa Maude Joly (2008) per donar compte dels diferents tipus de violència a la qual van ser sotmesos homes i dones durant la guerra i la dictadura franquista. La investigació de Joly s'ha centrat, principalment, en la violència contra les dones republicanes.

Sabates de taló de dona.
Individu 23, fossa 115. Paterna. Col·lecció Memòria Democràtica. L'ETNO.
Fotografia: Eloy Ariza - Associació Científica ArqueoAntro

Per això, els objectes tornen a resultar elements clau per a poder reconstruir aquestes històries de dol i dolor, de dictadura i repressió, que van protagonitzar les dones i que corren el risc de quedar, com les memòries dels seus morts vençuts, als marges. Llavors, transitar els objectes torna a importar, perquè ens ajuda a comprendre i a bussejar per «les moltes vides que les estructures de poder van tornar invisibles i inaudibles».²

I és que els objectes ens conviden a escoltar els silencis d'aquelles viudes o germanes que van guardar el poc que quedava dels seus morts dins de la protecció de les seues cases. Perquè aquests silencis, tal com ha treballat Jo Labanyi (2009) a partir de les investigacions sobre el feixisme de la historiadora italiana Luisa Passerini, ni van suposar l'oblit ni van comportar conformisme, sinó que revelen la vivència d'un dol celat i subversiu que ens impel·leix a reconèixer l'agència, entesa com la capacitat de decidir i d'actuar, d'una generació de dones derrotades que no només van ser víctimes.

La idea de «dol subversiu» està esplèndidament plantejada en la detallada etnografia de les antropòlogues María José García Hermandorena i Isabel Gadea i Peiró (2021) sobre la fossa 100 del cementeri de Paterna. A través de les entrevistes realitzades a familiars

2
La cita pertany al pròleg escrit per l'escriptora mexicana Valeria Luiselli per a la novel·la *Del color de la leche*, de l'escriptora britànica Nell Leyshon. La novel·la recull la veu de Mary, una granjera anglesa del primer terç del segle XIX, i planteja la situació contrafactual, segons suggereix Luiselli en l'esmentat pròleg, de quines històries hauriem obtingut si tantes dones sense veu –dones pobres i analfabetes– hagueren pogut contar la seua història.

de les víctimes, les autores corroboraven que «davant de l'espai públic que negava, prohibia i aniquilava qualsevol forma de culte, reivindicació i dol dels afusellats, l'espai domèstic de la casa era el caliu d'aquestes pràctiques de resistència on els dones tractaven de guardar, reconeixer i conservar. En aquests rituals dissidents i silenciosos, les cartes, fotografies i objectes són elements clau».

«Resistència subtil» és el terme utilitzat per la historiadora Zoé de Kerangat en la ja esmentada investigació per a subratllar elements semblants als que han trobat García Hernandorena i Gadea i Peiró: qüestions com anar de dol, celebrar tradicions religioses com Tots Sants o el conservar els objectes dels morts es van convertir en aquestes maneres de resistir a un poder brutal que els ho negava quasi tot. Reconeixer que la memòria està *generitzada* ens ajuda, conseqüentment, a comprendre la resiliència dels grups subordinats –no només el de les dones– les memòries dels quals es mantenen en els intersticis del poder (Leydesdorff *et al.*, 2017).

El fet que gràcies al que expressen els objectes dels morts puguem comprovar aquesta esmentada capacitat d'agència que, dins del context dictatorial, van tindre les dones perdedores en la guerra permet corroborar un fet en el qual les historiadores fa temps que insisteixen: que més enllà dels binomis submissió/resistència o assumpció/transgressió, les dones van mostrar un catàleg de comportaments més complex del que a simple vista pot semblar, perquè totes les estructures, fins i tot les que són tan fèrries com els sistemes autoritaris, mostren una certa elasticitat a l'hora d'acomodar-se a dins. En aquest sentit, resulta significatiu que, per al treball etnogràfic sobre el dol dels familiars dels assassinats per la dictadura a Cadis, Francie Cate-Arries (2016) haja partit, precisament, dels treballs de la historiadora Ana Cabana sobre Galícia, i que utilitze el seu concepte de «resistències simbòliques».

4. Els objectes són intergeneracionals i intrafamiliars

Un dels interrogants que aborden els estudis sobre la memòria és com es crea i recrea el passat dins dels diferents contextos socioculturals, un interrogant estretament unit a com es transmeten i es comuniquen els records. Des d'aquest punt de vista, segons dissecionava Astrid Erll (2011) en l'estat de la qüestió sobre el tema, tindre en compte la família és fonamental, tal com demostra el fet que, des dels seus inicis en els anys vint amb els treballs de Maurice Halbwachs, les investigacions sobre la memòria hagen contemplat la institució familiar com un agent de transmissió primordial.

El paper de la família com a vehicle de conservació i custòdia de la memòria troba en els objectes una peça clau: aquests retalls,

fotografies o pertinences dels assassinats materialitzen, com s'ha dit més amunt, l'absència i la memòria que es genera al seu voltant de forma interfamiliar. Així ho han corroborat treballs com el citat sobre la fossa 100 de Paterna o també el de Francie Cate-Arries sobre els represaliats a la serra de Cadis. Quan aquesta última investigadora recull el record que té Ana Venegas de la seua àvia Isabel, col·locant una flor blanca davant la fotografia del seu avi, afusellat a Ubrique el 15 d'agost de 1936, o quan García i Gadea donen veu a Irene Domènech, besneta d'un dels assassinats llançat en la fossa de Paterna, perquè rememore com la seua besàvia dormia amb les cartes del seu marit davall del coixí, no només s'evidencia el paper irremplaçable que van tindre les «portadores de memòria» en la conservació del record, sinó que també fa palés com la memòria s'ha transmés de mares a filles en l'àmbit familiar.

Els estudis sobre la transmissió dels records han confirmat que l'èxit d'aquesta transferència no depén exclusivament de la consistència o l'efectivitat del que es transmet –de la potència simbòlica que tenen els objectes o de la coherència i consistència del relat narrat, per exemple–, sinó que també resulten importants els contextos de recepció, és a dir, l'oportunitat que té la família de rebre aquest passat. És ací on les anàlisis detallades sobre les canviants circumstàncies i contextos biogràfics de les diferents generacions dins d'una mateixa família cobren importància, perquè si bé la força simbòlica d'unes cartes o d'unes fotografies sempre és la mateixa, el que difereixen són les condicions i les possibilitats dels familiars per a integrar-les en la seua pròpia vida.

En línies precedents ja s'ha parlat del silenci d'aquelles que van ser contemporànies de la violència, un silenci, també s'ha dit, que lluny d'interpretar-se com a passivitat s'ha d'interpretar com a generador de pràctiques de dol. També s'ha parlat de les generacions posteriors. En primer lloc, ala de les «filles del dol», aquelles que van perdre els pares i que van heretar el silenci, la por i l'estigma social que havia suposat créixer encara en dictadura amb aquesta absència que a les mares els feia mal. Es tracta d'una generació que, malgrat que no sempre sabia què fer i com encarar una pèrdua per a la qual no tenia paraules –diferents treballs han tractat la confusió d'aquesta generació que *sabia* i alhora *no sabia* (Valverde Gefaell, 2014)–, va prendre el relleu de les mares en la tasca de fer-se càrrec del cúmul d'objectes que contenien la memòria dels seus morts. En paraules de García i Gadea (2022, p. 18), aquesta generació de dones, socialitzades en les dues primeres dècades del franquisme d'acord amb estrictes codis de gènere, es van fer càrrec de la custòdia de la memòria en les famílies: fer-se càrrec del *dol* formava part del *dot*, 'l'herència'.

→
Diversos objectes
pertanyents a Blas Llopis
guarden la seua memòria
i la mantenen. Cedits per
la família Llopis.

Recuerda esposa y mi querido
 hijo, madre y padre hermano y
 hermana, amigos cuñados sobrinos
 y sobrinos y toda mi familia
 amigos y amigos. He despedido de
 todas por ultima vez, perdonar
 me todos de todo sabéis que
 he sido buena y no malo, per-
 donarme.
 Dese una advertencia para
 mi hijo que si llega a ser hom-
 bre que no pertenesca a ninguno
 partido y ni a ninguna sindical
 que sea amigo de todos, y que
 sea bueno como mi padre y que
 aprenda mucho para que sea
 un hombre.

es esto que dice la
 dirección de que mujer
 y el nombre fue
 Indicante que está
 en el padre.
 De mi parte, las cosas
 muchas abrego a nuestra
 padre a toda nuestra
 familia. A nuestra hermana
 y sobrinos y sobrinos.
 muchas abrego que he
 mujer y hijo, y los cosas
 un adon de los cosas.
 nos a mi mujer y a mi hijo
 en muchos otros para
 de mi hermano que
 os, gode porlan y todo
 y que es todo en el alma
 y que es todo.

El dol de les netes i besnetes ha sigut diferent, cosa que també s'ha suggerit anteriorment, una generació denominada de la «postmemòria», seguint el plantejament pioner de Marianne Hirsch. Com és conegut, aquesta autora encunyava el terme per a referir-se als qui heretaven una memòria indirecta no viscuda i que, per tant, devia estar mediada per la subjectivitat dels qui la transmeten. En el cas de la tercera i quarta generació dels assassinats per la repressió franquista, la pròpia realitat –la d'haver viscut ja en democràcia– i la relació amb les «portadores de la memòria» –el fet que l'accés al record que els van brindar les seues àvies i besàvies s'haja realitzat en un context igualment democràtic i, per tant, de reducció de la por– ha fet possible establir un diàleg que no es va poder donar amb la generació intermèdia. El canvi, tant en l'esfera pública com entre la societat civil, que va suposar la irrupció del moviment memorialista a partir de 2000 ha impulsat moltes dones d'aquesta generació de postmemòria a eixir de l'àmbit privat per reclamar els cossos dels seus familiars que jauen davall de terra, però també, segons s'ha dit abans, per traure l'arxiu familiar dels silencis que contenen els armaris de les cases (García i Gadea, 2021).

5. Els objectes transmeten informació

En un llibre publicat recentment i coordinat pels historiadors Adrian Shubert i Antonio Cazorla (2022), un grup reduït d'especialistes ha explicat, amb un estimulant afany divulgatiu, la Guerra Civil i el franquisme a través de cent objectes, imatges i llocs. Objectes com el micròfon amb què Queipo de Llano emetia les seues violentes arengues en els primers mesos després de l'alçament de juliol del 36 o el casc d'un soldat voluntari feixista serveixen als autors per a donar compte de la fúria de la lluita. Uns altres, com la carta escrita en la capella per Julia Conesa, assassinada l'agost de 1939 i una de les 13 roses, o els cupons de racionament per a obtenir aliments, que evidencien el dolor i les penúries de la població que ho va patir.

El plantejament d'aquesta obra col·lectiva ajuda a pensar en un últim aspecte que es vol destacar en aquest text relatiu als objectes: la capacitat que tenen per a contar històries i part de la història. Ja s'ha argumentat que les pertinences custodiades per les famílies i amb les quals es transmet la memòria ens comuniquen històries que ajuden a entendre el que va ser el franquisme des d'altres angles. No obstant això, d'altra banda, els objectes són capaços d'expressar alguna cosa més. Perquè quan parem atenció, no ja al que la família va guardar –unes pertinences que, en aquest cas, parlen a través de l'efecte que causen en els supervivents–, sinó als objectes en si mateixos, tant les preguntes com les respostes varien. Així passa amb els objectes de

les fosses que s'exhumen juntament amb els cossos dels seus amos, una qüestió que aborda Aitzpea Leizaola en aquest mateix volum: doten la pregunta inaugural d'aquest capítol –què es pot fer amb els objectes?– d'un caire diferent, atés que, en aquesta ocasió, es tracta d'objectes que apareixen en el mateix moment de l'exhumació i que tenen per davant un recorregut burocràtic i jurídic per a establir a qui pertanyen i què s'hi pot fer (Jiménez i Herrasti, 2017). De manera simultània, les respostes que ens atorguen són igualment diferents, perquè ja no parlen de les famílies, sinó dels morts, i proporcionen una valuosa informació històrica perquè funcionen com «una foto instantània d'aquestes persones» que «ens permet analitzar la naturalesa de la seua mort i alguns retalls del que va ser la seua vida» (Moreno Martín *et al.*, 2021, p. 220). Així, per exemple, en desenterrar embenatges i cordes de les fosses, es pot reconstruir la violència que van patir els detinguts a les presons i en el moment de l'execució; en traure a la llum vestimentes o objectes personals, es pot aprofundir tant en la classe social de pertinença dels morts com en la manera en què es desenvolupaven diferents oficis a la fi dels anys trenta i quaranta; en obtindre objectes de neteja personal, s'aconsegueix intuir les condicions a la presó. Es tracta, en definitiva, que, en exhumar la violència, es revela la cara dels qui la van patir, utilitzant una expressió de l'arqueòloga Laura Muñoz-Encinar (2019, p. 762), que corrobora la idea, una vegada més, que, en efecte, en els contextos d'exhumació i entorn de les fosses, els objectes, sens dubte, *importen*.

Bibliografia

- Akerman, C. (2020). *Una familia en Bruselas*. Tránsito, Madrid.
- Aragüete-Toribio, Z. (2017). «Confronting a history of war loss in a Spanish family archive». *History and Anthropology*, 28(2), 211-234.
- Bennett, J. (2010). *Vibrant Matter. A Political ecology of things*. Duke University Press, Londres.
- Cate-Arries, F. (2016). «“De puertas para adentro es donde había que llorar”: El duelo, la resistencia simbólica y la memoria popular en los testimonios sobre la represión franquista». *Journal of Spanish Cultural Studies*, 17(2), 133-162.
- Coole, D. y Frost, S. (2010). «Introducing the New Materialisms». En D. Coole i S. Frost (Eds.), *New Materialisms. Ontology, Agency and Politics* (p. 1-46), Duke University Press, Londres.
- Edwards, E. y Hart, J. (2005). *Photographs, Objects, Histories. O the Materiality of Images*. Routledge, Londres.
- Erl, A. (2011). «Locating Family in Cultural Memory Studies». *Journal of Comparative Family Studies*, 42(3), 303-318.
- Ferrándiz, F. (2014). *El pasado bajo tierra. Exhumaciones contemporáneas de la Guerra Civil*. Anthropos, Barcelona.
- García Hernandorena, M. J. y Gadea i Peiró, I. (2022). «Memorias, genealogías femeninas y lugares de perpetración. Etnografía de las exhumaciones contemporáneas de fosas del franquismo en el cementerio de Paterna (Valencia)». *Thémata. Revista de Filosofía*, 65, 203-225.
- García Hernandorena, M. J. y Gadea i Peiró, I. (2021). *Etnografía d'una exhumació. La fossa 100 del cementeri de Paterna*. Diputació de València, València.
- Ingold, T. (2012). «Toward an Ecology of Materials». *Annual Review of Anthropology*, 41, 427-42.
- Jelin, E. (2002). *Los trabajos de la memoria*. Siglo XXI, Madrid.
- Jiménez, J. y Herrasti, L. (2017). «Objets associés des fosses de la guerre civile en Espagne». *Les Cahiers Sirice*, 19, 41-54.
- Joly, M. (2008). «Las violencias sexuadas de la guerra civil española: paradigma para una lectura cultural del conflicto». *Historia Social*, 61, 89-107.
- Jones, A. (2007). *Memory and Material Culture*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kerangat, Zoé de (2020). *Remover cielo y tierra. Las exhumaciones de víctimas del franquismo como fisuras del silencio en la transición*, [Tesis Doctoral, UAM/CSIC].
- Labanyi, Jo (2021). «Pensar lo material». *Kamchatka*, 18, 15-31.
- Labanyi, Jo (2009). «The Languages of Silence: Historical Memory, Generational Transmission and Witnessing in Contemporary Spain», *Journal of Romance Studies*, 9(3), 23-35.
- Leydesdorff, S., Passerini, L. y Thompson, P. (Eds.) (2017). *Gender and Memory*. Routledge, Londres.
- Luiselli, V. (2020). «Prólogo». En N. Leyshon, *Del color de la leche*. Sexto Piso, Madrid.
- Moreno Andrés, J. (2021). «Etnografía de una ausencia. Los sentidos de la fotografía familiar en la transmisión de la memoria traumática». *Disparidades. Revista de Antropología*, 76(2), 1-19.
- Moreno, A., Mezquida, M. y Ariza, E. (2021). «No solo cuerpos: la cultura material exhumada de las fosas del franquismo de Paterna». *Sagvntvm*, 53, 213-235.

- Muñoz-Encinar, L. (2019). «Unearthing gendered repression: an analysis of the violence suffered by women during the civil war and Franco's dictatorship in Southwestern Spain». *World Archaeology*, 51(5), 759-777.
- Rivera Garza, C. (2021). *El invencible verano de Liliana*. Penguin Random House, Barcelona.
- Rosón, M. (2021). «Presentación» (*La memoria de las cosas: cultura material y vida cotidiana durante el franquismo*). *Kamchatka*, 18, 5-14.
- Shubert, A. y Cazorla, A. (Eds.) (2022). *La guerra civil española en 100 objetos, imágenes y lugares*. Galaxia Gutenberg, Barcelona.
- Valverde Gefaell, C. (2014). *Desenterrar las palabras. Transmisión generacional del trauma de la violencia política del siglo XX en el Estado español*. Icaria, Barcelona.

Treneta de cabell exhumada, trobada a la butxaca de Miguel Cano
Fossa 128. Cementeri Municipal de Paterna
Família Miguel Cano i Maria Navarrete
Fotografia: Eloy Ariza-Associació Científica ArqueoAntro

Passat, present i futur dels objectes de les fosses comunes

Aitzpea Leizaola Egaña

ANTROPÒLOGA, UNIVERSIDAD DEL PAÍS VASCO (UPV/EHU)

Des de fa més de dues dècades, la materialitat de les restes òssies de les fosses de la Guerra Civil i de la repressió franquista interpel·la la societat, i l'obliga a encarar un passat cada vegada menys recent, en un exercici complex i no exempt de tensions on el deure de la memòria es construeix, en paraules de Marc Augé, entre la vigilància i l'actualització de la memòria (1998). Un deure de la memòria que correspon a la descendència i que pugna entre l'oblit, la desaparició dels supervivents i la transmissió del passat a generacions futures en el qual les exhumacions han jugat un paper central. Davant de l'excés d'imatges focalitzades sobre les restes òssies (Ferrándiz, 2005), els objectes o les restes d'objectes trobats a les fosses ocupen fins ara un lloc menor en la voluminosa bibliografia que s'ha produït sobre les exhumacions en aquestes dues últimes dècades. El caràcter d'aquests objectes, l'estatus, com també la seua destinació futura són l'eix central d'aquest text que indaga la dimensió material de la memòria, la necessitat d'un marc patrimonial per a encarar la qüestió de la transmissió en el context de les exhumacions. Per aquest motiu, partisc d'un treball de camp etnogràfic que es basa en moltes exhumacions de fosses comunes de la Guerra Civil i de la repressió franquista dutes a terme per la Societat de Ciències Aranzadi entre 2005 i 2011 a localitats de Navarra, Guipúscoa, Burgos i Cantàbria.

En el període comprés entre l'any 2000 i el 2017, el Ministeri de Justícia tenia registrades un total de 2.457 fosses (Serrulla i Etxeberria, 2020), d'on s'han recuperat més de 9 000 cossos, un 89% dels quals s'han identificat com a civils republicans (Herrasti *et al.*, 2021), xifres que no paren d'augmentar a mesura avança el temps i es duen a terme noves intervencions.¹ Aquest volum ingent de cossos exhumats va acompanyat d'elements materials no ossis en condicions extremadament variades, des de la degradació quasi absoluta de les restes trobades, com en el cas de la fossa de Irigorri-Katin Txiki, a les peces de vestir en condicions òptimes recuperades dels cossos saponificats de les fosses de Paterna (Moreno *et al.*, 2021). Els informes tècnics de les exhumacions segueixen un patró de registre sistemàtic de les troballes. Fotografies de cranis o altres restes òssies rellevants comparteixen pàgina amb fotografies d'objectes personals com ara ulleres, botons, raspalls de dents i coberteria plegable, o casquets de bala, tots col·locats al costat d'una escala de referència i sobre un fons neutre. És el que els arqueòlegs i els antropòlegs forenses denominen «cultura material» o «objectes associats».

I

En el balanç de les dues dècades d'intervenció en les exhumacions de fosses, els experts calculen que es podrien recuperar 20 000 individus de les fosses encara no exhumades (Serrulla i Etxeberria, 2020).

Restes òssies molt degradades corresponents a set individus i fragments de boina i calçat trobats a la fossa d'Iragorri, Oiartzun, 2007. Fotografia de l'autora.

Exhumación restos humanos Guerra Civil (Altable, Burgos) – agosto 2006

Altable 01

Cuatro botones blancos correspondientes al individuo 01.

Altable 01

Visión frontal del cráneo del individuo 01.

Registre d'objectes associats i fotografia d'un crani amb orifici d'entrada de bala. Informe d'exhumació de la fossa del cementeri d'Altable, Burgos (2006). Societat de Ciències Aranzadi.

De materialitats no òssies

Des de l'inici de les exhumacions dutes a terme amb mètodes científics el 2000, a Priaranza del Bierzo on, atesa la sol·licitud del seu net homònim es va recuperar, juntament amb els d'altres dotze víctimes, el cos d'Emilio Silva Faba, els objectes són presents. Estan descrits detalladament, fotografiats amb escala ja en aquest primer informe. Aquesta exhumació en la qual va participar un equip multidisciplinari que hi aplicava tècniques d'arqueologia, patologia forense i antropologia va servir de referència per a les següents (Herrasti *et al.*, 2021), alhora que va establir les bases per a una metodologia de treball presentada tres anys més tard (Etxeberria, 2004) i posteriorment desenvolupada en el protocol d'exhumacions avalat pel Govern d'Espanya (Ordre PRE/2568/2011).

Davant de les ofrenes votives lligades al culte als morts de les excavacions de necròpolis conegudes com a «magatzem funerari», els objectes trobats a les fosses de la Guerra Civil i de la dictadura, en la mesura que són escenes de crim i llocs d'ocultació de cadàvers, recorden les circumstàncies de la mort violenta de les persones que hi ha enterrades. En comparació amb altres contextos bèl·lics anteriors a la Segona Guerra Mundial, la majoria dels cossos recuperats a les fosses pertanyen a la població civil, cosa que determina en gran manera la naturalesa dels materials trobats. A diferència dels cossos de soldats enterrats sovint amb els seus pertrets i uniformes, els objectes de les fosses del franquisme són, en general, objectes comuns, fragments o elements de vestimenta, pròtesi i altres objectes personals pertanyents a les víctimes (Herrasti, 2021). A més, les bales, casquets o restes de calç permeten conèixer les causes de la mort i també les circumstàncies de l'enterrament.

Uns altres objectes singulars s'han utilitzat per a establir la identitat dels cadàvers enterrats. És el cas de les botelles de vidre en les quals, seguint l'ordre de 22 de gener 1937 signada per Franco relativa a l'enterrament en el camp de batalla, s'introduïa un document en què s'identificava el cos. S'ha registrat aquest ús de botelles a la fossa del cementeri de Paterna (Moreno *et al.*, 2021), com també al cementeri del penal del Fort de Sant Cristòfol convertit en sanatori penitenciari, a la muntanya Ezkaba, al cementeri del qual, que es coneix com a cementeri de les botelles, s'han localitzat 131 botelles enterrades entre les cames dels presos morts (Herrasti i Etxeberria, 2014).

Un voluntari de la Societat de Ciències Aranzadi mostra un bloc de calç a les veïnes i familiars. Fotografia de l'autora.

L'exhumació com a procés de revelat

Una vegada localitzat l'emplaçament i delimitat l'espai de la fossa s'inicia el procés d'exhumació. En el transcurs del procés lent i meticulós, procés en què les restes cobren forma amb les eines dels arqueòlegs, es produeix un trànsit continu entre l'espai de dins de l'exhumació, delimitat pel perímetre de cinta o la profunditat de la fossa que separa l'equip tècnic de la resta de persones que assisteixen a l'exhumació. Fora d'aquest espai delimitat on operen els membres de l'equip tècnic, se situen, juntament amb els familiars i/o els impulsors de l'exhumació, membres d'associacions memorialistes, investigadors (historiadors, antropòlegs socials i psicòlegs, entre d'altres), estudiants, periodistes i fotògrafs i també veïns de la localitat.

Exhumació al cementeri de les botelles, Fort de Sant Cristòfol, 2007. Fotografia de l'autora.

Tots conformen la vida social de l'exhumació i hi participen de diferents maneres.

L'exhumació, que pot durar diverses hores, dies, i fins i tot mesos, es desenvolupa en un ambient particular, solemne i de gran expectativa, i discorre generalment en un silenci puntuat per les intervencions dels membres de l'equip tècnic i les preguntes del públic. Almenys en aquelles en les quals he fet treball de camp, de tant en tant una remor lleu de converses banals recorda que fora de l'exhumació, la vida segueix. A mesura que avança l'excavació i hi apareixen restes òssies, s'intensifica la interacció entre dins i fora de la fossa. És una pràctica habitual mostrar al públic congregat els cranis on s'aprecia l'orifici d'entrada o d'eixida del tir de gràcia, però també altres elements de la vestimenta, com poden ser botons, sivelles, calçat o altres objectes. Aquesta interacció entre l'equip tècnic i els assistents que acompanya l'aparició de les restes òssies suscita reaccions carregades d'emoció. És la dimensió afectiva de les exhumacions (Renshaw, 2010). Els aspectes sensorials són centrals:

Diverses generacions de familiars intervenen en les tasques de selecció sota la supervisió dels membres de l'equip científic. Fustiñana, 2005. Fotografia de l'autora.

El metge forense F. Etxeberria explica als assistents, entre ells un grup d'estudiants de la UEU, una troballa en el transcurs de l'exhumació. Altable, Burgos 2006. Fotografia de l'autora.

l'aparició gradual dels esquelets que contrasta amb les fotografies en vida de les víctimes, el soroll dels instruments escarbant la terra, el tacte dels ossos o els objectes que per uns instants són a les mans dels seus familiars.

No és el mateix veure una fotografia publicada en la premsa d'un crani on s'aprecia l'orifici del tir de gràcia que observar-ne el diàmetre en persona mentre l'arqueòleg o l'antropòleg forense indica la trajectòria del projectil, o sostindre entre els dits el botó, encara cobert de terra, acabat de descobrir al costat dels ossos d'una monyica. Els objectes permeten establir un diàleg entre arqueòlegs, familiars i assistents, i doten l'individu enterrat d'una materialitat més enllà de l'estrictament òssia. Si bé algunes parts del cos humà són clarament identificables –com poden ser el fèmur, les costelles o el crani–, no tots els ossos del cos humà són recognoscibles per al públic en general. En canvi, com apunta el testimoniatge d'un familiar, «unes botes parlen més que uns ossos» (Renshaw, 2011). Les soles de les sabates, una aliança o un simple botó de camisa humanitzen l'individu, l'esquelet del qual s'està excavat.

L'arqueòleg mostra a familiars i assistents a l'exhumació les restes d'una butxaca d'una camisa de cotó en l'interior de la qual s'aprecia un full de diari plegat. Exhumació en Fustiñana, 2005. Fotografia de l'autora.

Familiars d'un afusellat contemplen les restes d'un peu dins d'una sabata trobada a la fossa del cementiri d'Altable, Burgos 2006. Fotografia de l'autora.

Els arqueòlegs d'Aranzadi que havien participat en l'exhumació duta a terme a Piedrafita de Babia, a Lleó, una de les primeres exhumacions científiques (2003), em parlaven del neguit d'alguns dels presents en veure aparéixer un parell de soles roges davall dels instruments dels arqueòlegs. Per als llavors joves arqueòlegs d'Aranzadi, acostumats a tasques d'excavació de necròpolis, l'exhumació constituïa tot i això una novetat total, no pel procediment en si, sinó per les condicions en què es desenvolupava i la càrrega emocional que produïa. Un d'aquests arqueòlegs que vaig entrevistar el 2003 ho formulava així: «Un dels assistents a l'exhumació, molt agitat, no va dubtar a saltar a la fossa en veure les soles i pràcticament vaig haver de retindre'l. Va resultar que era el nebot d'un dels assassinats que sabia que el seu oncle portava un calçat d'aquestes característiques quan se'l van emportar». Aquelles soles van permetre establir la identitat d'un dels homes enterrats.

Després de mostrar els objectes a les persones de l'assistència, es col·loquen al lloc i en la posició en què s'han localitzat per a ser registrats fotogràficament abans de procedir a la retirada de les restes. El fet que es tracte en la majoria dels casos d'objectes comuns i quotidians fa encara més palpable l'abast del drama. Davant dels pertrets dels soldats que els uniformitzen, els objectes quotidians dels afusellats en saques i execucions sumaríssimes, sovint de la mà d'altres civils armats, recorden les circumstàncies de la seua detenció, la roba o el calcer que portaven en el moment de ser capturats o el seu ofici. Més enllà del potencial identificatiu (García-Rubio, 2017) que en puguen tindre, els objectes humanitzen els cossos alhora que els singularitzen.

Objectes recol·locats a la fossa per a fer-ne el registre fotogràfic final. Exhumació a Fustiñana, 2005. Fotografia de l'autora.

Les restes òssies apel·len a la noció de cadàver i comporten necessàriament un treball de rearticulació amb la noció de persona (Delacroix *et al.*, 2022). L'atribució d'una forma d'identificació, siga el número codificat o una identitat provisional, que fa l'equip tècnic

en el context de l'exhumació, que s'haurà de corroborar posteriorment en l'anàlisi de laboratori, contribueix, juntament amb la visió dels objectes *in situ*, a connectar la imatge de les restes òssies amb la individualitat de cada víctima. Objectes com ara pròtesis dentals o ulleres serveixen per a establir el rang d'edat, i es descarta o s'assenyala provisionalment cap a l'una o l'altra identitat, en els casos en què la fossa conté diversos individus, les identitats dels quals es coneixen per endavant. En el context de l'exhumació, els objectes fan una funció d'individualització central per als familiars, ja que els permeten en certa manera fer seu un cos encara desproveït de nom.

D'uns llimbs a uns altres

Les restes són massa recents perquè es puguin considerar arqueològiques i massa antigues perquè es puguin tractar com a delictes per la legislació vigent (Leizaola, 2007), els llimbs legals existents van permetre dur a terme a partir de l'any 2000 les primeres exhumacions amb mètode científic. Aquelles primeres exhumacions que van establir les bases del moviment memorialista van ser possibles gràcies a la bona voluntat dels propietaris dels terrenys on es trobaven les fosses. No obstant això, aquesta situació alegal no era cap garantia: n'hi havia prou que el propietari es negara a donar el seu permís perquè l'exhumació no fora possible. Es va haver d'esperar fins a la promulgació de la Llei 52/2007, més coneguda com a Llei de memòria històrica, perquè els familiars i el moviment memorialista pogueren actuar a l'empara de la llei.

Si bé des de llavors s'han adoptat mesures administratives i jurídiques pel que fa a les exhumacions, el destí dels elements materials no ossis ha sigut i encara és molt variable. Fins hui, no s'han considerat elements d'índole patrimonial de cap tipus que no siga l'estrictament individual. Com que no estan subjectes a l'àmbit jurídic perquè han prescrit els delictes comesos fa més de huitanta anys, cap mesura en garanteix la integritat, més enllà de la necessitat de salvaguardar la cadena de custòdia de les restes i altres evidències relativa a la documentació i identificació dels individus exhumats (Herrasti *et al.*, 2021). Segons els protocols forenses que s'apliquen en els processos d'exhumació des de fa una dècada (Ordre PRE/2568/2011), en els casos en què no hi ha ningú que reclame el cos, els objectes recuperats a les fosses han de ser inhumats de nou juntament amb les restes òssies. Això no en garanteix la preservació (Moreno *et al.*, 2021), com tampoc no ho fa necessàriament deixar-ho en les mans dels familiars. La Llei de memòria democràtica (Llei 20/2022) que s'acaba d'aprovar no ha incorporat canvis substantius sobre aquest tema.

Quan el material queda fixat en altres suports

L'última pel·lícula de Pedro Almodóvar, *Madres paralelas* (2021), es feia ressò de l'aparició d'un sonall en una fossa. Interpretada com un homenatge al moviment memorialista i considerada com una de les picades d'ullet polítiques més explícites del director manxec, l'escena de la pel·lícula fa referència a un cas real, el de l'exhumació de Catalina Muñoz Arranz a La Carcavilla, Palència. La inclusió d'una referència a un objecte de la memòria en una obra de ficció no és estrany. Molt abans que el cineasta Patricio Guzmán prenguera com a punt de partida l'aparició d'un botó de camisa incrustat en una biga de ferro rescatada del fons de l'oceà Pacífic per a la seua aclamada pel·lícula *El botón de nácar* (2015), l'escriptor galleg Manuel Rivas publicava *El llapis del fuster*² el 1998.

Quasi vint anys separen aquestes obres, a més d'un oceà i de moltes altres circumstàncies, però les dues comparteixen el fet de partir d'un objecte comú per a elaborar relats sobre els efectes de violències polítiques passades i d'interpel·lar la societat en el present. Més enllà de servir de títol a la novel·la i al film, l'objecte permet als autors articular els elements en què es basen respectivament les seues narratives cinematogràfica i literària. Per a fer-ho, col·loquen en el centre d'una història de violència política de gran cruessa un objecte comú, quotidià i familiar. Els tres casos ens recorden la capacitat dels objectes de posseir un poder evocador que va més enllà de la materialitat (Appadurai, 1991).

Com el botó de nacre, el llapis i el sonall recorden, a través de la seva pròpia materialitat, l'impacte de la repressió. Tots dos són objectes directament relacionats amb el moment de l'execució, si bé de manera diferent. El llapis que el carceller arranca de l'orella al pintor després d'afusellar-lo recorda la circulació de béns sostrets a les víctimes, una pràctica comuna en el context de les saques i execucions extrajudicials: objectes de valor, com ara joies i rellotges que els victimaris lluien sense cap pudor, o peces de vestir i calçat, i fins i tot, objectes corrents que després de l'execució canviaven de mà. No són pocs els testimoniatges que donen compte que els fills i les filles dels afusellats veien el rellotge del pare en la monyica de qui havia disparat contra ell. O casos esborronadors com el de Ramón Barreiro, de Barro, Pontevedra, el cos cosit a bales del qual van mutilar els seus executors tallant-li el dit per a sostroure-li un anell. A més de la confiscació de terres, béns mobles i immobles a les víctimes i a les seues famílies habitual durant la guerra, la visió quotidiana d'aquests objectes sobre els cossos dels seus executors recordava amb cruessa als familiars dels afusellats encara més l'absència de les víctimes, com també la impossibilitat de conèixer on estan els seus cossos en un

2

L'esgarriós documental de Guzmán sobre les desaparicions a Xile durant la dictadura de Pinochet fa una reflexió paral·lela sobre l'exterminació i la desaparició de les poblacions indígenes. Traduït de l'original en galleg *O lapis do carpinteiro*, la novel·la va ser adaptada al cinema per Anton Reixa el 2003.

clima d'impunitat absoluta. Són els objectes que mai van arribar a les fosses.

El 2011, l'exhumació per part de la Societat de Ciències Aranzadi, d'una fossa comuna al cementeri vell de Palència, convertit després en el parc La Carcavilla, va permetre traure a la llum 108 cossos d'un total de 310 represaliats enterrats allí, entre ells, el d'una dona jove, inicialment identificada com l'esquelet 10.211, l'únic esquelet femení trobat a la fossa i un dels pocs casos d'aquesta exhumació al costat de la qual es van trobar objectes «amb potencial identificador» (García-Rubio, 2017).

Quasi huit anys més tard, el 2019, el diari *El País* publicava un reportatge gràfic sobre el sonall trobat sobre el cos de Catalina Muñoz Arranz, afusellada a Palència el setembre de 1936. La fotografia del sonall, objecte emblemàtic de la infància que evoca la tendresa, contrastava amb la cruesa de la localització sobre l'esquelet a la fossa comuna. La forma imbricada del sonall, l'aparença moderna –que semblava d'un material plàstic– i els colors vius van fer dubtar que es tractava d'un objecte de la dècada de 1930. L'anàlisi del material (Leizaola, 2012) va corroborar que es tractava d'un objecte antic de cel·luloide, un material comú en aquella època en la fabricació de molts d'objectes quotidians. El pas del temps no va deslluir la forma ni els colors vius del sonall que probablement portava a la butxaca del davantal per entretenir el més menut dels seus quatre fills de tot just huit mesos d'edat. Més enllà del caràcter excepcional d'aquest objecte específic, el sonall, igual que altres objectes trobats en altres fosses, ens interpel·la des de la fossa.

Conclusió

A més de ser intergeneracionals i intrafamiliars (Vegeu Box, Z «Objectes i memòries: la dimensió material de les fosses» en aquesta obra), els objectes participen en l'activació de la memòria, tal com posa de manifest l'estudi del seu paper en altres contextos bèl·lics (Saunders, 2004). Analitzar l'estatus dels objectes trobats en les exhumacions, com també aquells que han permès la localització de la fossa i la identificació de les restes una vegada conclosa la exhumació en termes de pertinença, preservació i conservació, ens obliga a una reflexió més àmplia sobre la materialitat de la memòria i les formes diverses en les quals s'ha declinat, tant dins com fora de la fossa.

Les disposicions legals, que regulen actualment les exhumacions amb la finalitat de respondre a les demandes dels familiars i d'associacions memorialistes, s'han centrat principalment en la gestió dels cossos. Juntament amb les restes òssies, els equips tècnics lliuren els objectes i altres restes materials trobades. Si la decisió de com s'han de disposar els cossos no sempre és una tasca fàcil ni concita consens necessàriament, com s'aprecia en alguns dels casos analitzats per Cesar (2016), també afecta el destí dels elements no ossis. És la «doble vida dels objectes», anterior a la inhumació i posterior a l'exhumació (Baby i Nérard, 2017), que una vegada més connecta el destí dels morts i dels vius. Estudiar detalladament, com en l'etnografia de la fossa 100 de Paterna (García i Gadea, 2021), el treball de memòria de les diferents generacions és, en aquest sentit, revelador.

Davant de l'absència de dispositius de museïtzació significatius i d'una política patrimonial que incloga la reivindicació dels objectes i n'assegure la salvaguarda, el futur dels objectes queda en mans dels familiars una vegada els equips tècnics els lliuren. I els familiars no disposen necessàriament dels mitjans per a conservar-los; elements amb un significat que en un museu o en una exposició transcendiria el fet de pertànyer i representar la memòria d'una família o d'un individu concret, i activaren la memòria col·lectiva. En aquest sentit, és significatiu observar l'augment de notícies que posen el focus en els objectes, o la publicació de llibres com ara *Voces de la tierra* (Robés, 2020) que presenta una selecció de 25 objectes trobats en diverses fosses. Tots aquests elements contribueixen a fixar la dimensió material de les fosses en altres suports. Per a molts d'aquests objectes, com que no hi ha una política patrimonial global que tinga en compte el context de la Guerra Civil i la violència durant la dictadura en totes les dimensions, que incloga les que afecten la preservació dels objectes de les fosses, les fotografies fetes per l'equip tècnic seran en el futur l'única prova de la seua existència.

Bibliografia

- Appadurai, A. (Ed.). (1991). *La vida social de las cosas. Perspectiva cultural de las mercancías*. Grijalbo.
- Augé, M. (1998). *Les formes de l'oubli*. Payot & Rivages.
- Baby, S. i Nérard, F. X. (2017). «Les objets des disparus. Exhumations et usages des traces matérielles de la violence de masse». *Les cahiers Sirice*, 19(2), 2.
- Ceasar, R. (2016). «Kinship across conflict: Family blood, political bones, and exhumation in contemporary Spain». *Social Dynamics*, 42(2), 352-369.
- Delacroix, D. i Losonczy, A. M. (2022). Introduction. En *Le cadavre et ses avatars. Approches anthropologiques en contexte de sortie de violence* (p. 9-30). Editions Petra.
- Etxeberria, F. (2004). Panorama organizativo sobre Antropología y Patología Forense en España. Algunas propuestas para el estudio de fosas con restos humanos de la Guerra Civil española de 1936. En E. Silva i A. Álvarez (Eds.), *La memoria de los olvidados: Un debate sobre el silencio de la represión franquista* (p. 183-219). Ámbito, Asociación para la Recuperación de la Memoria Histórica.
- Ferrándiz, F. (2005). «La memoria de los vencidos de la guerra civil. El impacto de las exhumaciones de fosas comunes en la España contemporánea». En J. M. Valcuende del Río y S. Narotzky (Eds.). (2005), *Las políticas de la memoria en los sistemas democráticos: poder, cultura y mercado* (vol. XI, pp. 109-132). FAAEE, Fundación El Monte, ASANA.
- García Hernandorena, M. J. i Gadea i Piró, I. (2021). *Etnografía d'una exhumació. El cas de la fossa 100 del cementeri de Paterna*. Diputació de València-Delegació de Memoria Històrica.
- García-Rubio, A. (2017). *Identificación de los restos exhumados en el cementerio de la Carcavilla, Palencia*. Universidad Autónoma de Madrid.
- Herrasti, L. i Etxeberria, F. (2014). «El cementerio de las botellas: Las botellas». En F. Etxeberria (Ed.), *El Fuerte de San Cristóbal en la memoria: De prisión a sanatorio penitenciario. El cementerio de las botellas*. Pamiela.
- Herrasti, L., Márquez-Grant, N. i Etxeberria, F. (2021). «Spanish Civil War: The recovery and identification of combatants». *Forensic Science International*, 320, 110706.
- Llei 20/2022, de 19 d'octubre, de memoria democràtica., BOE núm. 252, de 20/10/2022 (2022).
- Leizaola, A. (2007). La mémoire de la guerre civile espagnole: Le poids du silence. *Ethnologie française*, 37(3), 3.
- Leizaola, F. (2012). *Informe pericial sobre una pieza hallada en el cementerio de la Carcavilla (Palencia)*. Sociedad de Ciencias Aranzadi Zientzia Elkartea.
- Moreno, A., Mezquida, M. i Ariza, E. (2021). «No solo cuerpos: La cultura material exhumada de las fosas del franquismo en Paterna». *SAGVNTVM. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 53, 213.
- Renshaw, L. (2010). The scientific and affective identification of Republican civilian victims from the Spanish Civil War. *Journal of Material Culture*, 15(4), 4.
- Renshaw, L. (2011). *Exhuming Loss. Memory, Materiality and Mass Graves of the Spanish Civil War*. Left Coast Press.
- Robés, J. A. et al. (2020). *Voces de la tierra*. Alkibla.

- Saunders, N. J. (Ed.). (2004). *Matters of conflict: Material culture, memory and the First World War*. Routledge.
- Serrulla, F. i Etxeberria, F. (2020). «Recomendaciones relativas a los procesos oficiales de exhumación e investigación forense de las fosas de la Guerra Civil Española y la Dictadura». En F. Etxeberria (Ed.), *Las exhumaciones de la guerra civil y la Dictadura franquista (2000-2019). Estado actual y recomendaciones de futuro* (p. 140-154). Presidencia de Gobierno.

Ulleres de sol
Individu 83, fossa 111. Paterna
Col·lecció Memòria Democràtica. L'ETNO
Fotografia: Eloy Ariza-Associació Científica ArqueoAntro

Mirar Paterna per a revisitar
el procés d'exhumacions
contemporani: possibilitats i
tensions en les lluites per la/
les memòria/ies

María Laura Martín-Chiappe

UNIVERSIDAD AUTÓNOMA DE MADRID

Introducció

Abans de rebre la invitació a participar en aquest volum no havia estat al cementeri de Paterna i si bé en coneixia l'existència, mai m'havia detingut a reflexionar sobre les seues particularitats. Sabia que allí s'estaven portant a terme exhumacions de persones assassinades pel franquisme, tot i que no m'havia parat a contextualitzar-les, a pensar si es tractava de *represaliats* o d'*afusellats*; si hi havia una fossa, diverses o moltes; si estaven dins o fora del cementeri, si s'havien incorporat al cementeri en ampliacions posteriors o sempre van estar allí. Tampoc no havia pensat en la quantitat de persones de les quals parlàvem, ni en si eren en la majoria homes o dones... També havia obviat el paper de la ciutat de València durant la guerra, i com devia haver sigut d'exemplar i acarnissada allí la repressió una vegada finalitzada la guerra... La veritat és que, malgrat el procés d'exhumació contemporani i les pràctiques memorials fa anys que són el meu objecte d'estudi, havia incorporat Paterna com *un lloc de repressió més* en el mapa de fosses comunes d'assassinats/ades pel franquisme que poblen Espanya. Un lloc interessant sí, però *un lloc més*, i no obstant això acostar-s'hi i mirar-lo de més prop va exposar tant les seues particularitats com allò que té en comú amb altres llocs de repressió i memòria, i es va convertir ràpidament en un objecte d'anàlisi molt interessant que permet reflexionar sobre algunes de les dimensions que possibiliten i limiten el procés d'exhumació desenvolupat a Espanya en el segle XXI, i sobre les disputes per la memòria que el travessen.

Les exhumacions de fosses relacionades amb la Guerra Civil i la postguerra han passat per diferents etapes al llarg dels més de huitanta anys que ens separen del colp d'Estat perpetrat entre el 17 i 18 de juliol de 1936, que constitueixen només les últimes les del segle XXI d'un llarg camí que contràriament al que s'ha explicat en múltiples ocasions no s'inicia l'any 2000.¹ Així i tot, és just reconèixer com a fita per a les exhumacions contemporànies l'exhumació del 20 d'octubre de 2000 a Priaranza del Bierzo (Lleó) –en la qual es van recuperar d'una fossa comuna situada en una cuneta les restes de tretze civils assassinats per paramilitars franquistes– perquè inclou algunes de les característiques que han marcat aquest *últim* procés memorial. En aquesta exhumació van convergir personal arqueològic i forense que van aplicar els coneixements propis de les seues disciplines a la recuperació dels cossos d'aquests civils assassinats extrajudicialment, amb un discurs i unes pràctiques marcades pels discursos dels drets humans, una característica fonamental de les exhumacions del segle XXI.

I

Per a més informació sobre les exhumacions prèvies a l'any 2000, amb una perspectiva multidisciplinària i comparada que enriqueix l'anàlisi i interrelaciona les etapes, es recomana Dueñas i Solé (2014) per a algunes realitzades durant la guerra en territori republicà; Saqqa (2022) per a les realitzades pel règim franquista en els primers anys de dictadura; Kerangat (2020) per a les realitzades durant la transició, i Ferrándiz per a les contemporànies.

Una altra de les particularitats d'aquest procés és que es va produir en el marc de la societat de la informació. Així, les imatges, reclams i discursos que envoltaven aquests morts, els cossos dels quals amb marques visibles de la violència rebuda apareixien entremesclats en llocs de *mal enterrament* –les fosses comunes–, van recórrer la nostra societat i van generar desassossec no només en familiars, sinó també en qui els observaven. Els camins que van prendre aquestes imatges van propiciar, entre altres coses, que ja no es poguera negar la violència a la qual havien sigut sotmesos els vençuts –distingible fins i tot per les mirades més inexpertes en els cranis amb tirs de gràcia o filferros que lliguen monyiques–, com també que es (re) coneguera l'abandó i greuge comparatiu –davant dels cossos dels vencedors– al qual havien sigut sotmesos durant dècades. A l'empara d'aquestes imatges i pràctiques d'exhumació, una part de la població va començar a preguntar-se per la possibilitat de recuperar les restes dels seus familiars enterrats en fosses comunes per a donar-los un *enterrament digne*.

Les exhumacions no han deixat indiferent a ningú, i la visibilitat dels ossos com a evidència d'un crim comés fa huitanta anys –visibilitat no exempta de crítiques davant de l'exposició indiscriminada de restes cadavèriques pertanyents a persones represaliades com a nou greuge cap a aquestes– ha constituït un imant per a les mirades i per al reconeixement col·lectiu. Així, aquests morts van trobar en el treball expert d'arqueòlegs, arqueòlogues i forenses, no només el personal que s'havia d'encarregar de recuperar les seues restes de la terra, d'intentar aclarir la seua identitat i de conèixer les causes de la seua mort, sinó també un *discurs autoritzat* (Bourdieu, 2008), que aporta legitimitat i fiabilitat de cara a una societat en la qual el científic funciona com a *règim de veritat* (Foucault, 1989, p. 187). D'aquesta manera, en el context de les exhumacions, les pràctiques dels experts i les expertes, emparades a més en els marcs dels drets humans i de la justícia transicional, funcionen com a discursos «inqüestionables», desplegats amb una gran eficàcia simbòlica i acompanyats d'una posada en escena molt persuasiva (Ferrándiz, 2015, p. 14), i tenen un paper actiu i central en el reconeixement d'aquests morts. Uns morts polítics i unes narratives que van trobar en el procés d'exhumació en conjunt, a partir de la materialitat obtinguda, un reconeixement i una legitimitat desconegut fins al moment.

En aquest text propose, llavors, partint del cementeri de Paterna, (re)conèixer algunes dimensions que han esdevingut fonamentals en l'imaginari col·lectiu i en les pràctiques memorials relacionades amb la recuperació de la memòria històrica i les fosses comunes.

Paterna: repressió i exhumacions contemporànies

Paterna no és un *lloc més*, com deia més amunt, entre altres coses perquè és un dels llocs on més cossos s'han recuperat en els últims anys. Si en tot l'Estat espanyol des d'octubre de l'any 2000 s'han exhumat vora 9.700 cossos de més de 785 fosses comunes (Herrasti, 2020, p. 24), entre un 10 i un 12%² del total provenen de Paterna. Allí, entre 2012 i 2021 s'han recuperat 1.163 individus de 27 fosses comunes i 7 nínxols (Moreno *et al.*, 2021, p. 216).

Les exhumacions contemporànies han passat per diferents moments de (des)regulació i finançament en aquestes dues dècades. Així, durant el primer lustre van ser autofinançades per associacions i familiars, i no va ser fins a l'any 2006 quan van començar les subvencions estatals atorgades pel Ministeri de la Presidència. Aquestes subvencions es van mantindre fins a l'any 2011, i es van deixar de concedir el 2012, després del canvi de govern del PSOE al PP. D'altra banda, es va produir una regulació incipient a través de la Llei 52/2007, i la publicació en el BOE del Protocol d'actuació en exhumacions de víctimes de la Guerra Civil i la dictadura, el 2011. Les exhumacions es desenvolupen aquests anys amb un «model de subcontractació dels drets humans» (Ferrándiz, 2013) en el qual, encara que l'Estat es comprometia a facilitar l'assistència i el finançament, delegava a les famílies, associacions i equips tècnics la responsabilitat sobre les investigacions, identificadors, cadena de custòdia i reinhumacions. Si bé el finançament estatal directe va desaparèixer el 2012, algunes comunitats autònomes i diputacions van passar a ser les que, a través de diversos processos, van prendre el relleu en el finançament i la gestió de les exhumacions. Així va passar a Paterna, on la majoria de les exhumacions es van produir a partir de 2016; primer amb finançament de la Diputació de València i posteriorment amb finançament de la Conselleria de Participació, Transparència, Cooperació i Qualitat Democràtica de la Generalitat Valenciana, que replicaven, en bona part, el model de subcontractació a través de subvencions o de licitacions públiques.

Així, el 2017, de 601 individus exhumats a l'Estat, 151 van ser recuperats de cinc fosses comunes a Paterna; el 2018, d'un total de 609 individus exhumats, en van ser recuperats 197 de tres fosses a Paterna i, el 2019, 309 individus van ser exhumats a Paterna d'un total de 668 persones recuperades pertot l'Estat (Herrasti, 2020, p.22-23). Aquestes xifres ens parlen d'una repressió significativa i continuada, com també d'un treball intens d'exhumacions en l'última dècada.

S'estima que al cementeri de Paterna almenys 2.237 persones van ser enterrades en fosses comunes i nínxols producte de la repressió

2

Las xifra no és exacta perquè en el moment de la publicació no s'ha pogut accedir a les dades totals actualitzades.

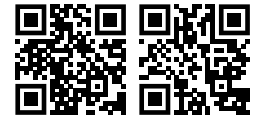
franquista, una repressió que a tot el País Valencià s'hauria cobrat la vida de 4.714 persones (Gabarda, 2007). Les execucions van començar el 3 d'abril de 1939, quatre dies després que entraren les tropes franquistes a la ciutat que havia sigut capital de la República, i van acabar dèset anys després, al novembre de 1956. Aquestes persones, traslladades principalment de la presó Model i de la de Sant Miquel dels Reis, van ser assassinades mitjançant execucions sumariíssimes col·lectives en escamot d'afusellament al mur del Terror, un lloc de repressió annex al cementeri on eren traslladats els seus cossos posteriorment, i on hi ha 154 fosses documentades (Moreno *et al.*, 2021, p. 216). A vegades els familiars van poder recuperar els cossos dels seus estimats semiclandestinament en els moments posteriors a la mort i donar-los sepultura en nínxols o en tombes individuals, i a vegades van poder fins i tot traslladar-los a altres cementeris (Gadea i García, 2022, p. 210). D'altra banda, els 450 cossos d'aquells que van ser executats per la violència de rereguarda republicana sota el descontrol dels mesos inicials de la guerra, entre juny de 1936 i gener de 1937, van ser enterrats al cementeri de Paterna i al General de València, exhumats i identificats en la immediata postguerra i enterrats i honrats públicament pel nou Estat (Gabarda, 2007; Gadea i García, 2022, p. 209). Tal com pot observar-se el tipus de repressió i tractament posterior dels cossos diferencia, segons el moment històric, les víctimes i els victimaris.

Com assenyalava, juntament amb les pràctiques tècniques i científiques, les imatges de les exhumacions de fosses comunes on hi ha civils assassinats han significat una de les potencialitats en la disputa pel relat històric i la baralla per un lloc en la memòria *oficial*, perquè funcionen com a evidència de la repressió. Han sigut potents perquè exposen l'abandó en successius règims d'oblit i el menyspreu al qual aquests morts es van veure abocats. I també poderoses perquè suposa imaginar que, en bona part de les cunetes, camps o pous d'Espanya hi ha fosses comunes que contenen els cossos de milers d'homes i dones civils assassinats i enterrats fora dels llocs destinats per al descans dels morts: els cementeris. De fet, una de les motivacions per a reclamar públicament, justificar i propiciar la recuperació d'aquests cossos és desfer la mala mort i el mal enterrament que les fosses van produir i propiciar un enterrament digne. No obstant això, encara que aquestes imatges poderoses de cunetes siguen les que han conformat l'imaginari col·lectiu de la repressió franquista, milers de persones executades pel franquisme estaven i es troben dins dels cementeris i no fora, encara més, allí és on es troben o es trobaven les fosses amb més individus.

Pensem en el cas que ens serveix de guia, Paterna, on més de 2.000 individus es trobaven o troben en prop de 150 fosses; però també l'exemple que suposa el cementeri de Sant Rafael (Màlaga), on 2.840 persones van ser exhumades entre 2006 i 2009, o la fossa de Pico Reja al cementeri de Sant Ferran (Sevilla), on es fan tasques d'exhumació que han donat un resultat provisional de 869 individus amb perfil de víctimes de la repressió franquista.³ Paterna, i les fosses als cementeris, ens conviden a deixar de pensar en les fosses comunes i en la repressió de manera reduccionista com a evidència del «terror calent» –el moment a principis de la guerra, l'estiu i la tardor de 1936 que seguia la presa d'una població pels «dos bàndols» (Casanova, 1999, p. 159-160), quan les rereguardes bolliien i es perpetraven crims sense control– i a reflexionar sobre l'evidència que suposa l'existència de complexos espais del cementeri replets de fosses comunes producte d'una repressió institucionalitzada, judicialitzada i estesa en el temps, l'etapa de «terror legal» (Rodrigo, 2008).

L'anàlisi que acompanya les exhumacions no només presenta informació important a partir dels expedients judicials i les condemnes corresponents –relativa a les acusacions, investigacions i a l'«expedició de justícia» que el règim practicava– sinó també a partir dels documents dels cementeris on poden trobar-se, entre altres informacions, les identitats i el lloc d'enterrament (número de fossa) de les persones executades.⁴ Però, a més, el treball d'exhumació en si, ha exposat com eren de metòdics i planificats els enterraments, dissenyats per a maximitzar l'ocupació de l'espai. Per exemple, en un dels costats del cementeri de Guadalajara hi ha una filera de 15 fosses comunes amb els cossos de persones executades després de l'1 d'abril de 1939. Les tres fosses que hi va exhumar l'ARMH entre 2016 i 2021 feien aproximadament quatre metres de profunditat i metre i mig d'ample, amb més d'una vintena d'individus en cada una. Fosses estretes i profundes, on els cossos de diferents saques compartien inhumació. A Paterna, les fosses es troben en el primer quadrant a l'esquerra a mesura que entres al cementeri, organitzades degudament l'una al costat d'una altra, amb unes mesures aproximades de dos per dos metres i mig d'ample i de planta rectangular, i arriben fins als sis metres de profunditat en la fossa 128 (Moreno *et al.*, 2021, p. 217). A més, com en altres cementeris, les capes de cossos es troben separades per terra i calç, «l'estratigrafia del franquisme» com assenyala l'arqueòleg González-Ruibal (2022). Ara bé, la informació que ens donen aquestes exhumacions permet aprofundir en com la violència exercida a la rereguarda revoltada va tindre una continuació durant la dictadura; es a dir, no era un castic

3 Xifres d'Aranzandi, de febrer de 2022. (<https://www.aranzadi.eus/pico-reja>) encara que fonts periodístiques parlen d'1.200 al juny del mateix any (<https://www.publico.es/politica/historia-huesos-fosa-pico-reja-mineros-querian-parar-golpe-fascista.html>).

4 De fet, en bona mesura, aquesta informació exposada com és de sistemàtic i impune el procés.

temporal producte del fragor del moment, sinó que es tractava de «terror fred i paralegal sancionat o directament executat per les autoritats» (González-Ruibal, 2022), planificat i practicat durant dècades.

Durant aquests anys, en un procés complex d'adopció i traducció de conceptes vinculats al llenguatge dels drets humans, en adoptar la figura del desaparegut, els afusellats i afusellades o represaliats i represaliades es van anar convertint en víctimes del franquisme (Ferrándiz, 2010), un camí que, si bé els dona visibilitat pública i legitimitat en el procés de reparació, també els lleva importància política, i desplaça així altres narratives com la del resistent (Gatti, 2011; Montoto, 2019). Fosses com les de Paterna trauen a la llum uns morts encara més incòmodes si es possible, *culpables* als ulls d'una justícia il·legítima des de fa dècades, amb un marc de referència que queda pendent de ser desarmat.

Paterna: lloc de memòria i memòries

La inhumació clandestina en fosses comunes suposa un castic *post mortem* que interpel·la tant els morts com els vius en un exercici de violència simbòlica i funerària. L'elecció realitzada pels perpetradors de negar l'enterrament en el lloc socialment destinat per a fer-ho exposa la intencionalitat de l'enterrament ofensiu. El cementeri és el lloc per excel·lència on els morts són visibles com a tals, i qui no es troba allí no forma part de la comunitat legítima de mort (Kerangat, 2019, p. 78). Però, com destaca Kerangat (2019), en aquest recinte tancat es produeixen incusions i exclusions. Llavors, què ha passat amb aquelles persones que, tot i que estan enterrades dins del cementeri, no estan incloses en aquesta comunitat? I amb aquelles inhumades en un lloc i d'una manera que suposa un castic planificat i continuat en el temps, aquelles l'enterrament clandestí de les quals suposa un greuge, ja no davant dels vencedors, sinó amb aquells que descansen en tombes o nínxols individuals o panteons familiars al voltant? És interessant destacar l'enorme malestar que la imatge dels cossos entremesclats i sense sepultura reconeguda produeix, i com, en el marc de les exhumacions contemporànies a Paterna, aquest malestar i els discursos corpopocentristes de la reparació i l'enterrament digne han mobilitzat centenars de famílies en el desig de recuperar les restes dels seus familiars mal enterrats allí, que passen de ser 30 o 40 famílies el 2016, a ser-ne més de 300, en l'actualitat.⁵

Tal com assenyalava, la idea de fossa comuna en un paratge natural o cuneta ens incita a pensar en aquestes com a llocs inhòspits i desconeguts, encara que, com assenyalava Ferrándiz (2014), les fosses

⁵ Xifres provinents de la conversa telefònica amb el forense Javier Iglesias, membre d'ArqueoAntro, l'associació científica que treballa al cementeri de Paterna.

comunes han sigut un secret públic des de la seua creació, conegudes, encara que obviades deliberadament. Però, en entrar al pati del cementeri de Paterna, és difícil obviar els múltiples elements que marquen la ubicació de les fosses comunes.

Allí coincideixen marques de diferents etapes memorials desenvolupades des del moment dels afusellaments. Fosses cuidades durant dècades per familiars dels qui els registres i la història oral diuen que estan enterrats allí, i això és interessant, perquè, igual que les exhumacions, la memòria no comença l'any 2000. Així, alhora que crida l'atenció el monument creat durant la Transició amb columnes blanques, un jardí de flors amb els colors de la bandera republicana, i una placa que assenyala «A tots els afusellats per la llibertat, la democràcia i el progrés social-Paterna 1981», trobem fosses amb la superfície marcada amb taulells de ceràmica –un material treballat històricament a la zona– on poden llegir-se diverses dades, que van des de la data d'execució i els seus noms, al lloc de procedència i l'edat dels qui hi ha dins, juntament amb missatges, com el de la part de baix en la imatge següent «Els vostres familiars no us oblidem». En algunes és més evident

el pas del temps i les successives capes de treball memorial. Sobre algunes dels taulells més antics s'han apegat fotos d'alguns dels executats, fins i tot xicotetes làpides de marbre negre (que remetent a marcs funeraris més moderns) repeteixen els noms d'alguns dels afusellats.⁶

6
Ens conviden a reflexionar sobre les modificacions que porten una família a replicar el nom del seu familiar dues vegades sobre la mateixa fossa.

També s'hi observen els espais on ja s'han exhumat les fosses comunes, que disposen de diferent senyalització; a vegades simplement estan marcades per una fita de ciment, o en el cas de la fossa 100, una llosa ceràmica sobre la fita indica el número de fossa en el que sembla una senyalització provisional. Altres vegades, sobre la terra que cobreix el lloc on una vegada van estar els cossos, làpides individuals de marbre entre gris i negre que s'han depositat sense cap ordre aparent –al costat d'altres elements d'ornamentació funerària– com a evidència dels qui alguna vegada van estar allí. En algunes d'aquestes fosses ja exhumades, poden llegir-se textos en els quals s'articulen missatges que fan referència a la injustícia i la intencionalitat d'ocultar aquestes morts, i on també hi ha referències al llenguatge de la justícia transicional, la justícia internacional o la innocència de les víctimes, signats per les associacions de familiars agrupades entorn

de cada fossa. Allí també es troba el mausoleu de marbre negre erigit sobre la fossa 113, pensat per a depositar els cossos que no s'hagen reclamat o identificat d'aquesta fossa. D'altra banda, en tornar sobre els nostres passos per a eixir del cementeri, trobem un enorme monument d'acer –col·locat en l'última dècada– en el qual la figura d'un home encadenat és acompanyada pels noms, edats, localitats i dates d'execució dels repressaliats.

En les seues primeres anàlisis sobre els processos d'exhumació contemporanis, Ferrándiz (2014, p. 62-63) va destacar dos tipus de disputes, aquelles «sobre el terreny» relacionades amb la gestió dels moments d'exhumació i reinhumació, on la batalla es produeix en relació a quina simbologia ha de formar part o no d'aquest moment

de dignificació; i les disputes «sota el terreny», centrades en la decisió d'exhumar o no una fossa comuna. Des dels inicis del procés, diferents associacions memorialistes van exposar la seua oposició a les exhumacions –i altres que les promovien han canviat de parer amb el pas del temps–, en què destaquen que si les exhumacions es fan fora de processos judicials contribueixen a la destrucció de proves i, de manera indirecta, a l'encobriment dels crims franquistes. També destacaven que les exhumacions destrueixen «patrimoni històric» –relacionat precisament amb els monuments ja existents–, i proposaven senyalitzar i «dignificar» les fosses en lloc d'exhumar.⁷

A Paterna, hi ha una consciència dels processos de lluita de les generacions anteriors per al manteniment d'aquests llocs de memòria, i un dels arguments d'algunes persones que s'oposen a exhumar exposa que aquell lloc forma part de les biografies dels seus familiars i que exhumar implica destruir part del seu llegat (Gadea i García, 2022, p. 212). D'altra banda, també hi ha qui a pesar que vol recuperar els cossos, es preocupa per veure de quina manera es poden mantindre vestigis de la memorialització prèvia (García i Gadea, 2020). I és que mantindre vestigis d'aquesta memorialització permet reconèixer també els qui van conservar la memòria dels morts, alhora que van produir i van mantindre aquests llocs de memòria durant generacions amb les seues pràctiques: les dones.

Isabel Gadea i Mª José García Hernandorena proposen pensar en les fosses comunes, incorporant-hi una mirada feminista i holística, com un espai de memòria masculinitzat, mentre que el cementeri suposa un espai femení. Com assenyalen, centrar l'atenció en les fosses ha privilegiat les memòries de les experiències de violència, resistència i repressió masculines –ja que són homes els qui majoritàriament les ocupen– enfront de les memòries femenines –encara que també hi haja dones a les fosses, si bé en molta menor proporció.⁸ No obstant això, fer una anàlisi biogràfica del cementeri permet reconèixer el paper decisiu de les dones en la transmissió i la conservació de les memòries i en les pràctiques reparatives contemporànies (Gadea i García, 2022, p. 214). I és que, les dones han sigut les depositàries i transmissores de la memòria familiar (Jelin, 2002), i, des dels rols assignats al seu gènere i a l'àmbit (re)productiu, van mantindre la memòria dels homes –i les de les dones que les van precedir–, i van realitzar xicotetes-grans pràctiques subversives. Tenint cura del lloc d'enterrament, per exemple, senyalitzant -lo com a part del procés de dol, les dones manifestaven una memòria privada en l'esfera pública, i per això aquest acte cobrava sentit polític i constituïa en un acte de resistència i contradiscurs (Martín-Chiappe i Kerangat, 2019). Pot ser interessant incorporar una mirada feminista a l'anàlisi de les

7

<http://www.fosacomun.com/comunicado.htm>

8

En el cas de Paterna, només hi ha 20 dones enfront de 2.218 homes. Per a una reflexió sobre la presència de dones a les fosses, les *narratives dominants* entorn de la violència contra les dones, sobre el seu possible compromís polític, i les maneres de concebre-les i representar-les, vegeu Martín-Chiappe (2019), i Martín-Chiappe i Kerangat, (2019).

pràctiques de resistència i deixar de considerar-les primordialment en termes d'actes heroics de gran repercussió, marcada intencionalitat o consciència, i ampliar l'anàlisi a les accions quotidianes de les dones. Aquesta mirada a pràctiques provinents de l'àmbit privat permet comprendre-les com a part de les múltiples formes de transgressió de l'ordre establert, i reconèixer l'acció col·lectiva que les dones van dur a terme (Martín-Chiappe i Kerangat, 2019), i que van fer possible que les memòries de la repressió arribaren fins hui.

Reflexions finals

Acostar-me al cementeri de Paterna m'ha permès revisitar el procés d'exhumacions contemporànies de persones represaliades pel franquisme, en què s'exposen algunes de les capes de memòria que vinculen etapes memorials i les pràctiques pròpies de cada una, però també les possibilitats i limitacions, continuïtats i tensions que s'hi produeixen.

Les exhumacions i les reinhumacions han clevellat una forma sistemàtica i despietada de dominació imposada pel franquisme. Els cossos recuperats no només vehiculen el dol, sinó que tenen una vida i un paper polític, i traslladar-los a un lloc d'enterrament legítim implica un canvi en la visibilitat de la persona el cos de la qual es mou i de les idees que se li atribueixen (Verdery, 1999), més encara quan s'acompanya d'unes pràctiques i uns discursos tecnicocientífics i de drets humans que els legitimen socialment. La irrupció, la visibilitat i el trasllat d'aquests cossos va propiciar un buit en la «memòria oficial», que va deixar espai a unes «memòries subterrànies» (Pollak, 2006), alhora que produïa també «disputes per la memòria» en aquestes memòries (disputes *sobre* i *sota* el terreny), que produeixen visibilitzacions privilegiades i desatencions. Mirar amb més deteniment el paper de les fosses comunes als cementeris ens permet trencar la idea que el *terror calent* va suposar una excepció en el tipus de repressió exercit pel règim, i reconèixer que va continuar a través del *terror fred*, una pràctica repressiva planificada, organitzada i mantinguda en el temps.

El procés de recuperació de la memòria històrica es va construir estretament lligat a la recuperació de cossos i obviant la existència de pràctiques memorials prèvies. No necessàriament obviant narratives i històries personals, però sí pràctiques col·lectives prèvies com les desenvolupades als cementeris, on les fosses no només no s'havien oblidat, sinó que s'havien cuidat durant dècades. El discurs científic⁹ també va contribuir a aquest corpocentrisme del qual hem parlat més amunt, ja que el *cos-evidència*, com la figura del *desaparegut*, alhora que

9

També genera expectatives i necessitats que no sempre poden aconseguir-se, com la identificació genètica.

10

Aunque ha de reconocerse que las subvenciones también han propiciado otros tipos de actividades que no son exhumaciones.

obria un món d'oportunitats, obtenia (quasi) tota l'atenció en detriment d'altres pràctiques memorials.¹⁰

D'altra banda, alçar la mirada de la fossa –sense deixar de mirar a dins (Martin-Chiappe i Kerangat, 2019)– fa possible el reconeixement i la comunicació d'històries de vida, resistències i repressió de les dones que no havien disposat d'una «capacitat d'escolta» (Pollak, 2006) especial. I a vegades, quan han estat reconegudes, ha sigut en marcs d'interpretació que menystenen les resistències pròpies dels espais i les pràctiques assignades socialment a les dones des de l'àmbit de la (re)producció social, perquè es lliguen sota prismes d'heroïcitat i resistència masculinitzada. Les *memòries subterrànies* de les dones *batallen* també per espais propis dins d'altres *memòries subterrànies* en les quals aparentment estaven incloses.

Bibliografia

- Bourdieu, P. (2008). *¿Qué significa hablar? Economía de los intercambios lingüísticos*. Editorial Akal, Madrid.
- Casanova, J. (1999). «Del terror “caliente” al terror “legal”». En S. Juliá (Coord.), *Victimas de la guerra civil* (p. 159-186). Ediciones Temas de Hoy.
- Dueñas, O. i Solé, Q. (2014). «El Juez Josep María Bertrán de Quintana (1884-1960): compromiso político y cementerios clandestinos». *Hispania*, 74(246), 151-176.
- Ferrándiz, F. (2010). «De las fosas comunes a los derechos humanos: El descubrimiento de las desapariciones forzadas en la España contemporánea». *Revista de Antropología Social*, 19, 161-189.
- Ferrándiz, F. (2013). «Exhuming the defeated: Civil War mass graves in 21st century Spain». *American Ethnologist*, 40, 38-54.
- Ferrándiz, F. (2014). *El pasado bajo tierra. Exhumaciones contemporáneas de la Guerra Civil*. Anthropos Editorial, Barcelona.
- Ferrándiz, F. (2015). «Prólogo». En T. Keenan i E. Weizman (2015), *La calavera de Mengele. El advenimiento de una estética forense* (p. 9-15). Sans Soleil Ediciones, Barcelona.
- Foucault, M. (1989). *Microfísica del poder*. Ediciones La Piqueta, Madrid.
- Gabarda, V. (2007). *Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)*. València.
- Gadea, I. i García Hernandorena, M. J. (2022). «Memorias, genealogías femeninas y lugares de perpetración. Etnografía de las exhumaciones contemporáneas de fosas del franquismo en el cementerio de Paterna (Valencia)». *Thémata. Revista de Filosofía*, 65, 203-225.
- García Hernandorena, Mª J. i Gadea, I. (2020). *Etnografía d'una exhumació. El cas de la fossa 100 del cementeri de Paterna*. Diputació de València - Delegació de Memòria Històrica, València.
- Gatti, G. (2011). «De un continente al otro: el desaparecido transnacional, la cultura humanitaria y las víctimas totales en tiempos de guerra global». *Política y Sociedad*, 48(3), 519-536.
- González-Ruibal, Al. (11 de setembre 2022). Las grandes fosas de la Guerra Civil no están en las cunetas. *Público*. <https://blogs.publico.es/dominio-publico/47529/las-grandes-fosas-de-la-guerra-civil-no-estan-en-las-cunetas/>
- Herrasti, L. (2019). «Fosas exhumadas entre los años 2000 y 2019». En F. Etxebarria (Coord.), *Las exhumaciones de la Guerra Civil y la dictadura franquista 2000-2019. Estado actual y recomendaciones de futuro* (p. 18-50). CPAGE.
- Jelin, E. (2002). *Los trabajos de la memoria*. Siglo XXI, Madrid.
- Kerangat, Zoé de (2019). *Remover cielo y tierra: Las exhumaciones de víctimas del franquismo como fisuras del silencio en la transición*. [Tesis Doctoral, Universidad Autónoma de Madrid].
- Martín-Chiappe, M. L. (2019). «Fosas comunes de mujeres: narrativas de la(s) violencia(s) y lugares de dignificación». En M. González de Oleaga y C. Meloni (Coords.), «Topografías de la memoria: de usos y costumbres en los espacios de violencia en el nuevo milenio». *Kamchatka. Revista de análisis cultural*, 13, 271-297. DOI: 10.7203/KAM.13.12439 ISSN: 2340-1869.
- Martín-Chiappe i Kerangat, Z. (2019). «Mujeres en -y en torno a- fosas comunes de la represión franquista en la guerra civil española». En A. Torija i J. Morín (Eds.), *Mujeres en la Guerra Civil y la Posguerra. Memoria y Educación*. (261-286). Audema, Madrid.

- Montoto, M. (2019). «¿Qué hace una millennial como yo en un movimiento como este?: Reflexiones de una joven antropóloga dentro de la “Querrela Argentina”». En A. Messuti, (Ed.), *Construyendo memorias entre generaciones. Tender puentes, buscar verdades, reclamar justicia* (p. 29-52). Postmetropolis Editorial, Madrid.
- Moreno Martín, A., Mezquida, M. y Ariza, E. (2021). «No sólo cuerpos: La cultura material exhumada de las fosas del franquismo en Paterna». *SAGVNTVM (PLAV)*, 53, 213-235.
- Pollak, M. (2006). *Memoria, olvido, silencio. La producción social de identidades frente a situaciones límite*. Al Margen Editorial, La Plata.
- Rodrigo, J. (2008). *Hasta la raíz: Violencia durante la Guerra Civil y la dictadura franquista*. Alianza, Madrid.
- Saqa, M. (2022). *Cuerpos nación. Las exhumaciones de los mártires y caídos por Dios y por España (1936-1951)*. [Tesis Doctoral, Universidad Complutense de Madrid].
- Verdery, K. (1999). *The Political Lives of Dead Bodies. Reburial and Postsocialist Change*, Columbia University Press, Nova York.

MEM

DEMOC

SANTANA RUIZ
RAMON
30 AÑOS
LABRADOR

ÒRRIA RÀTICA

165 Fosses i memòria democràtica

Francisco J. Sanchis Moreno

175 El dret a la veritat davant les violacions
dels drets humans durant el franquisme

Mauricio Valiente Orts

189 Primer, les víctimes. Principi de Justícia

Baltasar Garzón Real

201 Dret internacional, reparació i memòria democràtica:
el cas d'Espanya

Carmen Pérez González

Targeta postal

Vicente Roig Regal, fosa 128. Paterna

Col·lecció família Roig Tortosa

Fotografia: Eloy Ariza-Associació Científica ArqueoAntro

Josep Peiró Grau
Juan Vallat Font
Candido Juan Corral
Juan Font Bon
Joan Font Bon
Juan Pedro Soler
Juan Font Bon
Juan Font Bon
Vicente Salas Delamare
Joan Font Bon
Juan Font Bon
Juan Font Bon

Llista de noms de persones afusellades, de José Peiró Grau
Fossa 112. Paterna. Donació de la Família Peiró
Col·lecció Memòria Democràtica. L'ETNO
Fotografia: Eloy Ariza-Associació Científica ArqueoAntro

Fosses i memòria democràtica

Francisco J. Sanchis Moreno

DELEGACIÓ DE MEMÒRIA HISTÒRICA DE LA DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA

La memòria històrica apareix, després de la restitució del règim democràtic al nostre país, com a política i eina per a posar fi a la versió franquista del que va passar a Espanya des de la instauració de la II República. Aquesta memòria ha tingut els seus alts i baixos des de llavors, però sempre ha presentat com un dels seus pilars posar fi al «memoricidi»¹ pel que fa a les fosses i la repressió vinculada a la Guerra Civil i al franquisme. Les Nacions Unides defineixen memoricidi com «la destrucció intencional de béns culturals que no es pot justificar per necessitat militar». És cert que les fosses no són depòsits de memòria i patrimoni comparables als museus o als arxius, però sí que representen alguna cosa més que el lloc on es depositen els cossos morts de determinats enemics.

Tampoc no hem d'oblidar en aquest punt que etimològicament *patrimoni* significa 'el que s'ha rebut del pare' i aquest llegat no ha de ser necessàriament material i traduït en béns o objectes, també pot ser una actitud davant de la vida, uns ideals... Les fosses són el final d'un procés que va més enllà de vencer un enemic; l'objectiu és que desapareguen de la història. Això és el que es tracta d'aconseguir amb un judici sumaríssim (més ràpid i amb menys garanties per al reu, la versió dels fets del qual no té el valor que li correspon), amb el seu afusellament i la posterior inhumació en fosses comunes, uns cossos amuntegats sobre uns altres, sense noms, sense comunicació als familiars. Es tracta d'executar els vençuts després d'haver-los guanyat la guerra, ja no hi ha un vertader interès militar, sinó de castic, d'eliminar-los de l'equació de la història. Es tracta d'arrasar la memòria dels vençuts, de l'enemic, els seus records, la seua identitat i d'imposar als familiars i als supervivents una amnèsia col·lectiva (no parlar dels afusellats fora de casa, que el teu pare era roig...) per a crear una identitat diferenciada de la que tenien els derrotats: una Nova Espanya.

Aquesta repressió no va respondre a actuacions fortuïtes, sinó deliberades, executades dins d'una política de memòria amb una intencionalitat; amb la qual es buscaven uns objectius: sotmetre, rendir i fer capitular un enemic ja vençut per les armes i eliminar qualsevol forma de ressorgiment d'aquesta ideologia, perquè no interferira en el nou model dels vencedors i en la seua nova cultura.

La separació dels presos polítics de la resta de condemnats, el fet que se'ls afusellara i se'ls tirara a fosses comunes, sense noms; que aquestes fosses es col·locaren l'una a continuació d'unes altres sense més distinció o que una fossa estiguera oberta diversos dies o es reobriera per a introduir-hi els cadàvers d'una nova saca, ens parla d'un procés de deshumanització de les víctimes. Se'ls separa de les seues famílies, s'omet el seu nom (expressió màxima de l'individu) i se'ls enterra amb els que comparteixen amb ells la mateixa culpa: ser rojos.

I

Terme utilitzat per l'historiador croat Mirto D. Grmek per a descriure la destrucció de la Biblioteca de Sarajevo.

Diferent celebració del Dia dels Difunts al cementeri de Paterna per part dels familiars dels afusellats. Dibuix de Matias Alonso.

Cada un d'aquests morts és simplement un roig. S'ha fet desaparèixer així la identitat individual de cadascun dels presos i amb la política de terror es tracta de soterrar la política de grup que els envoltava. Hi ha por de mostrar-se diferent dels vencedors, de fer-se notar dins de les poblacions, no es parla d'ideologia fora de casa, es fingeixen creences... Així s'ataca la memòria col·lectiva del perdedor a fi que només subsistisca la del vencedor, una de les traces característiques de la qual és la d'haver extirpat el càncer social que suposaven els defensors de la República.

S'arrabassen als perdedoros els drets que els humanitzen. Per exemple, els presoners poden ser obligats a treballar en batallons per a reconstruir gratuïtament el que els «rojos van destruir», que és una manera d'esclavitud; a les dones embarassades que estan preses els poden robar els fills, perquè elles els acabarien transmetent aquesta malaltia que és ser socialista, comunista o anarquista, a les esposes o viudes les pot obligar a fer treballs per a la Falange local, etc.

Tot això s'acompanya d'una política de reescriptura del període republicà, en el qual només van ocórrer desgràcies per a Espanya, en què la Guerra Civil és presentada com una necessitat per a salvar el nostre país dels comunistes i del seu desmembrament. Així, l'eliminació de la identitat individual i col·lectiva i del record, és a dir, l'amnèsia, es complementa amb una actuació orientada a reescriure la història i a construir una nova identitat d'acord amb els ideals dels vencedors, que justifique el nou sistema i la necessitat de l'alçament militar.

Aquesta *neteja històrica* basada en criteris ideològics, que no deixa de ser una forma de genocidi, busca la manipulació del que va passar

o, millor dit, del record del que va passar des del present dels vencedors, per aconseguir que el nou discurs del passat es convertís en una eina de consolidació del nou règim.

Però amb la finalitat de la dictadura, aquesta lectura del passat es desmunta, perquè com bé assenyala R. Koselleck (1997, p. 239): «A curt termini pot ser que la història estiga feta pels vencedors, però a llarg termini els guanys històrics del coneixement provenen dels vençuts».

El lent però inexorable avanç de la memòria democràtica al nostre país ha estat escalonat per algunes fites, la més recent de totes és l'aprovació de la Llei 20/2022, de 19 d'octubre, de memòria democràtica. A partir del títol ja podem intuir una profunda evolució respecte de l'anterior, la Llei 52/2007, que, encara que es coneixia com a Llei de memòria històrica, oficialment es denominava «Llei per la qual es reconeixen i s'amplien drets i s'estableixen mesures en favor dels qui van patir persecució o violència durant la Guerra Civil i la dictadura». Aquesta evolució ja recollien en bona part diverses normes autonòmiques a conseqüència del camí marcat pels informes i les condemnes internacionals.² La nova llei es vertebrava al voltant dels principis establits pel Comitè de Drets Humans de les Nacions Unides, fins i tot en el mateixos articles, en què hi ha capítols dedicats a la veritat, la justícia, la reparació i el deure de memòria.

Les polítiques públiques de memòria sempre han d'estar motivades per l'interès general i pensades per a produir efectes positius en la societat. Per això l'Estat ha d'assegurar que la inexorable extinció biològica de les víctimes i els testimonis del que va passar no supose mai l'extinció ètica i moral. Amb el pas del temps desapareixeran els fills dels represaliats, fins i tot els nets, però la societat, la ciutadania ho ha de recordar, perquè és obligació del Govern reparar i reconèixer les violacions dels drets humans.

Això ens porta a un escenari de tensió entre la memòria, la història i la política, que en cap cas hem d'entendre com a privatiu del nostre país. Trobem situacions semblants en molts països, com és el cas dels Estats Units amb l'esclavitud, el d'Austràlia amb la població indígena o el de l'actuació de les metròpolis en la repressió dels moviments independentistes en les colònies.³

La memòria és la facultat de recordar el passat i està constituïda per impressions del que va passar, tant en el camp individual com en el col·lectiu. Aquestes narracions del passat, pel que fa als valors del grup, tendeixen a estereotipar-se i a convertir-se en un element de transmissió intergeneracional, i quan es produeix un fort conflicte en el si del grup, les narracions recullen una distinció entre víctimes i victimaris. Les víctimes amb el temps exigeixen una reparació per

2

Hi destaquen la condemna de l'Assemblea Parlamentària del Consell d'Europa a la dictadura franquista (2006) i l'Informe del relator especial sobre la promoció de la veritat, la justícia, la reparació i les garanties de no repetició, elaborat per Pablo de Greiff per al Consell de Drets Humans de les Nacions Unides (2014).

3

Un clar exemple d'aquestes tensions es pot llegir en el projecte 1619. New York Times Initiative, que estableix que és en aquest moment «*in August 1619 when the first enslaved Africans arrived in the English colonies that would become the United States could, in a sense, be considered the country's origin*».

Imatge de la pàgina web de la Delegació de Memòria Històrica de la Diputació de València.

aquests successos del passat que encara es consideren vigents i es presenten amb una superioritat moral fruit de l'injust sofriment que se'ls ha infligit. Enfront d'elles, els victimaris ens parlen del passat com un fet ja periclitat, que va ser fruit d'unes condicions extremes que van plantejar precisament aquells que es presenten com a víctimes. Els victimaris consideren que no van poder actuar d'una altra manera, no van tindre alternativa, i que en una situació així no hi ha realment innocents. L'aplicació d'aquests principis al colp d'Estat de 1936 és evident, igual que ho és la utilitat social que té el passat per al present. Tradicionalment al nostre país s'han utilitzat les grans gestes nacionals com un element aglutinador i potenciador d'una manera d'entendre Espanya, i com a base d'una identitat nacional. La visió romàntica i idealitzada del passat s'ha utilitzat durant dècades com una àncora cognitiva i afectiva que ens identificara amb aquell i que potenciara el nostre sentit de pertinença nacional. Aquesta utilitat social del passat no és negativa en si mateix, el que és discutible és el model social i polític amb el qual ens vol identificar.

La nova llei suposa un salt qualitatiu en molts aspectes, però voldria detindre'm en la determinació, més enllà de la reparació a les víctimes..., perquè es converteix en una eina fonamental per a coadjuvar a la formació del pensament històric sobre aquest període.

L'article de la llei assenyala: «Aquesta llei té per objecte la recuperació, salvaguarda i difusió de la memòria democràtica, entesa aquesta com a coneixement de la reivindicació i defensa dels valors democràtics i els drets i llibertats fonamentals al llarg de la història contemporània d'Espanya, amb la finalitat de fomentar la cohesió i solidaritat entre les diverses generacions sobre els principis, valors i llibertats constitucionals».

La llei cita un marc cronològic ampli, com és l'expressió «al llarg de la història contemporània d'Espanya», perquè amb la Constitució de 1812 s'inicia al nostre país la lluita perquè la sobirania de l'Estat recaiga en la nació, per a la implantació del sufragi i d'altres drets. Però en la pràctica pràcticament tots els articles fan referència a les conseqüències de la ruptura de la línia democràtica el 1936 a conseqüència de l'il·legal colp d'Estat al govern triat lliurement pels espanyols. Aquesta norma pretén dotar a cada un dels ciutadans dels instruments i les eines (des de mapes de fosses, censos de víctimes, bancs d'ADN, inserció d'aquesta temàtica en el currículum dels estudiants de secundària...) que els permeten comprendre i interpretar autònomament aquest passat recent de manera contextualitzada. La norma entén que la memòria històrica com una manera d'entendre el passat ha d'estar al servei d'una ciutadania democràtica, que troba en la història una eina clau per a interpretar el món actual i també per a una millor gestió del futur.

En aquests termes podem entendre l'afirmació de l'historiador Josep Fontana (1982) per a qui qualsevol visió de la història constitueix una genealogia del present. Per això, la Llei de memòria democràtica parteix de la situació actual, un Estat amb un règim democràtic, per a rastrejar els seus orígens en el passat. Per aquesta raó se centra en el període cronològic que cobreix des del naixement de la II República fins a l'aprovació de l'actual Constitució en 1978. No es pot negar que aquest objectiu té una funció social, ja que tracta de mostrar l'existència d'una evolució natural i positiva des del passat que ha donat lloc al present. Tot el que en el passat s'ha oposat a aquesta evolució en favor de l'establiment de llibertats i drets es considera negatiu i regressiu. A més, aquesta evolució es considera inacabada i, per tant, busca que la ciutadania projecte la societat ideal en la proposta política que suposa la democràcia.⁴

Així doncs, passat, present i futur estan imbricats de manera que qualsevol visió d'un dels tres implica una nova versió dels dos restants. El passat, a més d'explicar el que va ocórrer, ens dona les claus per a entendre el present i els dos, conjuntament, busquen encaminar-nos cap a un futur que aquest passat i present consideren adequat. El poder del present sobre la visió del passat i el futur que ha de vindre és més que evident i n'hi ha prou de detindre'ns en la imatge que es tenia de la II República i el camí que havia de seguir l'Estat sota la dictadura franquista, en comparació al relat actual com a triomf de les llibertats i dels ideals democràtics a Espanya, ideals que s'han reconquistat i s'han desenvolupat en la societat actual i que caminen de manera inequívoca cap a un aprofundiment de la democràcia que ens portarà a una societat millor i més justa.

4
Sobre aquestes idees aplicades en el camp de l'ensenyament, vegeu Santiesteban (2010, p. 35).

Aquest futur cap on ens encaminem es pot entendre com una prospectiva que enfonsa les arrels en el passat i en el present, que són els que ens mostren la possible evolució social. El futur no és únic, hi ha futurs possibles, probables i desitjables i la nostra nova Llei de memòria democràtica busca projectar una imatge positiva en la societat sobre la seua capacitat per a modelar el futur a partir d'un coneixement del passat. La clau és aconseguir que el ciutadà s'adherisca íntimament al futur desitjable i que actue de manera conseqüent per a fer-lo real. En aquesta línia, G. Steiner (2008) proposa «recordar el futur», i per a fer-ho ens convida a concebre els llocs de la memòria, del passat, com a espais on aprendre els possibles futurs i prendre les decisions correctes en el present per a aconseguir el que desitgem. En aquest sentit, el mateix preàmbul de la norma de 2022 assenyala: «Els processos de memòria són un component essencial de la configuració i desenvolupament de totes les societats humanes, i afecten des dels gestos més quotidians fins a les grans polítiques d'Estat. El desplegament de la memòria és especialment important en la constitució d'identitats individuals i col·lectives, perquè l'enorme potencial de cohesió que té és equiparable a la capacitat de generació d'exclusió, diferència i enfrontament. Per això, la principal responsabilitat de l'Estat en el desenvolupament de polítiques de memòria democràtica és fomentar-ne el vessant reparador, inclusiu i plural».

Només amb un present inclusiu, tolerant i plural és probable un futur plenament democràtic. Per a aconseguir-ho hem de caminar cap a la construcció d'una nova *master narration* que responga a qui som, què volem ser i com hem de comportar-nos per a ser-ho. Això implica desconstruir les narratives rebudes durant dècades i buscar nous referents que afavorisquen la inclusió i la transformació de la distinció entre víctimes i victimaris en un *nosaltres* en el qual capiem tots.

D'ací la importància que l'Estat, en aquesta nova llei, assumisca el seu rol i pose els mitjans i les actuacions que impedisquen la pèrdua del pensament crític i la invisibilització de les violacions dels drets humans. Aquest passat recent, del qual s'ocupa la memòria democràtica, no només es veu afectat per la polarització política del present, sinó també per la postveritat. Per això cal posar els mitjans que impedisquen la distorsió deliberada de la realitat i la pèrdua de valor de les dades objectives, en favor de les opinions i emocions que suscita aquest passat, que s'usen per a consolidar l'enfrontament en l'actualitat. Entre tots hem de transmetre l'existència d'adversaris, que no enemics, i que els nostres adversaris polítics no han de perdre cap dels seus drets, perquè són els drets pels quals competim en la defensa de projectes oposats per atendre problemes socials, però

sempre dins de les regles de lleial confrontació i conservació de la possibilitat de l'enteniment (Arnoletto, 2007).

La memòria democràtica tracta de fomentar el pensament crític i la cerca de la justícia social, per això ens mostra la necessitat de transformar la resolució dels conflictes i d'aconseguir la disminució de la violència, fet que ens capacita per a avançar en el camí de la convivència i el respecte a les idees. En aquest sentit, la Llei de 2022 potència, juntament amb el record degut a les víctimes, també el de la lluita per la democràcia. Perquè la Guerra d'Espanya, vista ja no només com una guerra civil, es presenta com la primera baula en la lluita que les democràcies van haver de lliurar contra el feixisme i és precisament la derrota republicana, per l'escàs suport que va rebre del seu entorn, la que va afavorir l'impuls posterior del feixisme. Es connecta així, en un món globalitzat, la derrota espanyola a la lluita per la democràcia en el món.

Per això la llei fixa com a dia de record i homenatge a totes les víctimes la data del 31 d'octubre, dia en què les Corts Generals van aprovar la Constitució, una constitució que després va ser confirmada per una àmplia majoria d'espanyols i que va obrir una etapa de convivència pacífica i integradora. Però a més estableix el 8 de maig com a dia d'homenatge a les víctimes de l'exili, perquè aquest dia va acabar la II Guerra Mundial. Per als aliats contra el nazisme i el feixisme, el 8 de maig és el dia de la Capitulació Incondicional d'Alemanya, el Dia de la Victòria. Per a les víctimes del règim nazi –jueus, homosexuals, romanís, comunistes, socialdemòcrates, liberals, espanyols de la resistència i tots els enemics del nazisme–, el 8 de maig de 1945 és el Dia de l'Alliberament: l'alliberament dels camps de concentració, de les presons i de la vida en condicions inhumanes.

No trobe millor colofó d'aquestes paraules que els versos escrits per Vicent Andrés Estellés:

«Mentre la terra invoca en va
la mort principi de les morts
criminals tongades de morts
collites de morts els morts
de la postguerra els morts els morts
mentre la terra es tapa els ulls
terra universal de Paterna
terra dels morts oh amarga terra
terra de la calç clivellada
terra martiritzada...»⁵

5
Versos 28 a 34 del «Poema III» (Estellés, 1998).

Bibliografía

- Arnoletto, E. J. (2007). *Glosario de Conceptos Políticos Usuales*. Disponible en: www.eumed.net/dices/
- Estellés, V. A. (1998). *Ofici permanent a la memòria de Joan B. Peset*. Tres i Quatre. València.
- Fontana, J. (1982). *Historia: análisis del pasado y proyecto social*. Grupo Editorial Grijalbo, Barcelona.
- Koselleck, R. (1997). *L'Expérience de l'histoire*. Editions Seuil, París.
- Santiesteban, A. (2010). «La formación en competencias de pensamiento histórico». *Clio & Asociados. La historia enseñada*, 14, 34-56.
- Steiner, G. (2008). *Recordar el futur*. Arcadia, Barcelona.

Corda utilitzada per a lligar les mans abans de l'afusellament
Individu 119, fossa 127. Paterna
Col·lecció Memòria Democràtica. L'ETNO
Fotografia: Albert Costa. L'ETNO

El dret a la veritat davant les violacions dels drets humans durant el franquisme

Mauricio Valiente Ots

DOCTOR EN DRET PER LA UNIVERSIDAD CARLOS III DE MADRID

Durant els episodis històrics en els quals s'han produït violacions massives dels drets humans s'ha constatat una intenció deliberada d'ocultació i manipulació dels fets. Pràctiques com la desaparició de persones i la inhumació en fosses comunes formen part d'un patró que evidencia una voluntat preconcebuda d'impunitat. Davant d'aquesta realitat, el dret a la veritat, un concepte bàsic en el dret internacional dels drets humans, no només constitueix un instrument essencial per a la reparació de les víctimes i els seus familiars, sinó també una exigència en l'aclariment necessari de les causes i les responsabilitats. El cas espanyol, un dels països amb més nombre de persones desaparegudes a conseqüència del colp d'Estat i la dictadura franquista, segons dades de les Nacions Unides, és un exemple clar de la rellevància i la significació pràctica del dret a la veritat.

El dret a la veritat en el dret internacional i la seua recepció a Espanya

Encara que el dret a la veritat no ha tingut un reconeixement exprés en les declaracions de drets humans, cosa que ha provocat que tinga continguts i interpretacions diversos, en l'actualitat disposa d'una base sòlida en el dret internacional després d'un llarg procés d'elaboració doctrinal i inclusió en diversos tractats internacionals.

L'article 32 del protocol addicional primer dels Convenis de Ginebra de 1949, relatiu a la protecció de les víctimes dels conflictes armats internacionals, aprovat el 1977, va reconèixer el dret que assisteix les famílies de conèixer la sort dels seus membres. L'article següent del protocol va extraure, a conseqüència d'aquest reconeixement, l'obligació dels estats de desenvolupar una cerca activa de les persones desaparegudes. Va ser un primer pas que, en el context de la reacció social i jurídica a les greus violacions dels drets humans a l'Amèrica Llatina en la dècada següent, es va revelar insuficient. La Comissió i la Cort Interamericana de Drets Humans van jugar un paper rellevant en el procés d'ampliació i precisió del concepte jurídic, en destacar en l'informe de 1986 del primer d'aquests organismes, referit al que va passar en la dictadura argentina, que «qualsevol la societat té el dret irrenunciable de conèixer la veritat del que ha passat, com també les raons i les circumstàncies en què es van arribar a cometre delictes aberrants, a fi d'evitar que aquests fets tornen a ocórrer» (Garretón, 2003, p. 121-2). D'aquesta manera s'afegia una dimensió social o col·lectiva a la individual del dret de les víctimes a la veritat.

En la resolució aprovada per l'Assemblea General de les Nacions Unides el 16 de desembre de 2005, sobre principis i directrius bàsics del dret de les víctimes de violacions manifestes de les normes internacionals de drets humans, es va contemplar de manera expressa

l'accés a la informació. En concret, s'afirmava que les persones afectades tenien dret a sol·licitar i obtenir informació sobre les «causes de la seua victimització». Davant de la inseguretat de l'ancoratge positiu del dret a la veritat, es va iniciar un procés de consultes a experts i a entitats especialitzades per al treball futur que havien d'abordar els organismes internacionals del sistema de les Nacions Unides (Naqvi, 2006, p. 4-5; Rodríguez, 2017, p. 303-39).

Sens dubte, es va produir un salt qualitatiu quan el dret a la veritat va ser explícitament reconegut en la Convenció Internacional per a la Protecció de Totes les Persones contra les Desaparicions Forçades, de 20 de desembre de 2006. En particular, en l'article 24, obliga els estats a una actuació eficaç que garantisca a cada víctima «el dret a conèixer la veritat sobre les circumstàncies de la desaparició forçada, l'evolució i resultats de la investigació i la sort de la persona desapareguda». D'acord amb aquesta evolució de reconeixement progressiu, l'Assemblea General de les Nacions Unides, mitjançant la Resolució 65/196, de 21 de desembre de 2010, va establir el Dia Internacional per al Dret a la Veritat el 24 de març, en memòria de monsenyor Óscar Arnulfo Romero, assassinat el mateix dia de 1980.

Un dels instruments creats per a promoure l'extensió d'aquest dret en els estats ha sigut el nomenament fet pel Consell de Drets Humans, des de 2011, d'un relator especial per a promoure la veritat, la justícia, la reparació i les garanties de no repetició. Cal destacar que els juristes que n'han exercit el càrrec fins ara, Pablo de Greiff i Fabián Salvioli, han parat molta atenció al cas espanyol i han formulat crítiques severes a les mancances pel que fa al dret a la veritat que han patit les víctimes del franquisme.

Com s'ha produït la recepció d'aquest dret a Espanya? La transició, que es va presentar com un model, especialment per als països de l'Amèrica Llatina, es va basar en un discurs que insistia en el consens i la reconciliació, cosa que va comportar un apartament oficial dels assumptes més problemàtics, com la reclamació de responsabilitats als càrrecs del règim dictatorial que, d'altra banda, havien permès en bona part l'evolució pactada a un règim constitucional. La conseqüència d'això va ser un enorme dèficit en el dret de les víctimes a l'aclariment del que va passar durant la dura repressió del franquisme i una absència de polítiques públiques de memòria. Ha calgut esperar trenta anys perquè s'aprovara la Llei 52/2007, de 26 de desembre, per la qual es reconeixen i s'amplien drets i s'estableixen mesures a favor dels qui van patir persecució o violència durant la Guerra Civil i la dictadura (d'ara endavant, Llei de memòria històrica).

La denominació oficial de la Llei de 2007 ja dona una pista de com és d'insuficient el contingut. Almenys, en l'exposició de motius

es plantejava que els poders públics impulsaren el «coneixement de la nostra història» i fomentaren «la memòria democràtica», encara que amb l'esperit «del retrobament i la concòrdia de la transició». Així i tot, la llei ha tingut una vigència molt limitada. Aquesta falta, precisament quan el dret a la veritat estava adquirint més precisió i rellevància en l'àmbit internacional, s'ha cobert amb el que el professor Rafael Escudero Alday ha denominat «la via autonòmica per a la recuperació de la memòria històrica», amb una legislació ambiciosa que ha abordat de manera directa l'objecte que estic analitzant en aquest article (Escudero, 2021).

Com calia esperar, la via autonòmica va generar resistències. Diversos pronunciaments del Tribunal Constitucional sobre la creació de comissions de la veritat a les comunitats autònomes d'Euskadi i Navarra van oposar l'atribució exclusiva en el poder judicial de la investigació de delictes (Escudero, 2021, p. 175-177). Més enllà de les crítiques que s'han formulat a aquestes sentències, que no cal desenvolupar ací, el que s'evidenciava era l'absència d'un desplegament normatiu del dret a la veritat a Espanya. Una falta que potser podia fer-se extensiva a l'àmbit regional europeu, encara que una anàlisi detinguda de la jurisprudència del Tribunal Europeu de Drets Humans ha permès a Luis López Guerra sostindre l'existència d'un dret, de titularitat difusa però que va més enllà de les víctimes i els seus familiars, d'accés a les informacions amb rellevància pública i especialment en els supòsits de violacions als drets humans (López Guerra, 2018, p. 24-26).

La ratificació per Espanya de la Convenció Internacional per a la Protecció de Totes les Persones contra les Desaparicions Forçades el 14 de juliol de 2009, i l'aprovació recent de la Llei de memòria democràtica, pendent del tràmit al Senat, obri un escenari nou a Espanya, d'acord amb l'evolució que he resumit en l'àmbit internacional. L'exposició de motius de la nova llei és molt significativa, perquè situa en la ciutadania «el dret inalienable al coneixement de la veritat històrica sobre el procés de violència i terror imposat pel règim franquista». Aquest principi es concreta en l'article 15 de la part dispositiva, on es proclama el dret de les víctimes, els seus familiars i la societat en general, a la verificació dels fets i la revelació pública i completa dels motius i circumstàncies en què es van cometre les violacions del dret internacional humanitari o de violacions greus i manifestes a les normes internacionals dels drets humans ocorregudes amb ocasió de la Guerra Civil i de la dictadura. Analitzaré tot seguit com es desenvolupa aquest dret en el text que va entrar en vigor l'octubre de 2022, en comparació amb la Llei de memòria històrica de 2007.

El dret a la veritat de les víctimes del franquisme

La Llei de memòria històrica de 2007 pretenia reconèixer i ampliar els drets a les víctimes del franquisme, però no incloïa una descripció detallada de les diferents situacions de persecució patides, un procediment general per a reconèixer-les ni un mecanisme per a quantificar-les. Per a suplir aquestes faltes, la nova llei en curs fa un desplegament ampli en la caracterització i enumeració de les situacions que van provocar la victimització, i alhora contempla la creació d'un registre que garantisca «l'efectivitat dels principis de veritat, justícia, reparació i no repetició». En el Registre s'anotaran les circumstàncies de la repressió patida, com també el lloc i la data en què van ocórrer els fets, i s'hi farà constància de la font d'on prové la informació. A partir d'aquest registre de víctimes s'elaborarà un cens públic, amb noms i cognoms, una cosa imprescindible per a evitar les imprecisions, manipulacions i exageracions que, com ens recorda Francisco Espinosa en una obra recent, encara que es facen amb la millor de les intencions, generen confusió i desacrediten les polítiques memorialistes (Espinosa *et al.*, 2022, p. 42-5).

La nova llei modifica, millora i amplia de manera significativa el que contempla la Llei de memòria històrica sobre el mapa de fosses, el protocol d'exhumacions i el règim d'autoritzacions per a dur-les a terme. Malgrat que aquesta matèria va ser la que va generar més atenció en aquesta precària primera formulació espanyola del dret a la veritat, l'enfocament s'ha demostrat erroni i clarament insuficient. Erroni perquè descarregava la localització i la identificació de les víctimes en els familiars i les entitats socials que els empararen (paràgraf primer de l'article 11). L'Administració General de l'Estat només apareixia en la segona part de l'article amb el mandat d'elaborar plans de treball i aprovar subvencions per a sufragar les despeses dels particulars. Davant d'un missatge com aquest no és estrany el resultat exigü en el nombre d'exhumacions i de restes recuperades (Espinosa *et al.*, 2022, p. 48).

Encertadament, la nova llei ha fet un gir copernicà, ja que recull les recomanacions de diferents organismes internacionals. Estableix, de manera expressa, que buscar persones desaparegudes correspon a l'Administració General de l'Estat. A més, que aquesta labor es desenvoluparà «sense perjudici de les competències d'altres administracions públiques relacionades amb aquesta activitat, reforçant la col·laboració entre aquestes», cosa que no és una simple precaució davant de la sensibilitat autonòmica i local susceptible d'un menyspreu de les seues competències, sinó la constatació d'un fet imposat per la «via autonòmica» a la qual ja hem fet referència. Via que, cal destacar, va anticipar el canvi d'enfocament que recull la nova llei (Escudero, 2021, p. 174).

Los restos del guerrillero antifranquista fueron exhumados y devueltos a su población natal

El Manco de La Pesquera vuelve a su tierra 50 años después de ser fusilado

Basiliso Serrano, El Manco de La Pesquera, descansa en su pueblo natal después del acto de devolución de sus restos, que el pasado 10 de diciembre se llevó a cabo en el cementerio municipal. Hasta Paterna se desplazaron familiares del homenajeado, así como la diputada provincial socialista por Castilla-La Mancha, María Jesús Martínez, y los concejales de La Pesquera Miguel García y Juan Carlos Ponce, además de ex-guerrilleros compañeros suyos como Pedro Alcoriza, residente en Valencia. Todos los asistentes señalaron la satisfacción por la vuelta del Manco a La Pesquera, al tiempo que recordaron con tristeza la etapa de la historia de España que precipió la muerte de El Manco.

El acto de exhumación de los restos se produjo 50 años después del fallecimiento del penúltimo guerrillero antifranquista de la Agrupación Levante y Aragón ejecutado. El 10 de diciembre de 1955, fue fusilado, como otros miles de españoles, Basiliso Serrano, El Manco de La Pesquera, uno de los últimos maños entre los combatientes que luchó en la zona fronteriza entre Cuenca, Albacete, Valencia y Teruel hasta el año 1952, trece años después de que concluyera la Guerra Civil Española. Por ese motivo, tanto el municipio de Paterna como el de La Pesquera se unieron en un acto que ha contado con el apoyo y la colaboración de ambos Ayuntamientos, del PSPV-PSOE, de Izquierda Unida de Castilla-La Mancha, de la CGT, además de la Diputación de Cuenca a través de su Diputado de Cultura, la Junta de Castilla-La Mancha y la Asociación Gavilla Verde.

Presencia institucional

El alcalde de Paterna, Francisco Borrascy, el primer teniente de alcalde, Domingo Rouzán, el concejal Vicente Alexandre y la concejala de Cultura, Carmen Ferrer, responsable principal en iniciar el proceso de exhumación de los restos, quisieron acompañar en un día tan especial a los familiares de uno de los últimos guerrilleros activos que pagó con su vida el compromiso y la lucha por la libertad.

Ataviado con la bandera republicana, el féretro con los restos de El Manco partió desde Paterna para volver a su pueblo natal donde estaba preparada otra ceremonia que contó con la participación de varios representantes institucionales y del mundo político y de la Cultura. Por la tarde se desarrollaron un ciclo de conferencias y mesas redondas sobre su figura.

"El deseo de ser enterrado en su propio pueblo, que manifestó

Un momento del acto de exhumación llevado a cabo en el cementerio de Paterna.

Cartel de la jornada con motivo del 50 aniversario de su muerte.

Basiliso antes de morir, fue motivo para que los socialistas de Paterna apoyásemos la iniciativa de sus familiares y de los socialistas de La Pesquera, acelerando el proceso de exhumación con el que poder dar la noticia de que hoy, El Manco vuelve a La Pesquera, rescatado entre todos del olvido", señaló el alcalde de Paterna en el acto de exhumación.

El Manco

Como señala Adolfo Pastor, miembro de Gavilla Verde, Asociación que tiene como objetivo recuperar la memoria histórica de personas que sufrieron las consecuencias de la represión franquista, el caso de El Manco es también el de "muchos repressaliados y repressaliadas que desaparecieron durante el franquismo, especialmente durante los últimos cuarenta y cincuenta en que la represión fue de una ferocidad inusitada".

El investigador Salvador Fernández Cava se refiere a la controvertida figura de El Manco en los siguientes términos: "En el entorno del río Cabriel, y sus hermanos Turia y Júcar, surge la leyenda de "El Manco de La Pesquera", como cenequista activo y guardián de tal espíritu en su pue-

blo donde hubo de oponerse en cantoncillos a milicianos de otros rincones que ya habían montado en el camino de los pasos a varios vecinos..." y añade: "Es cierto que en los últimos tiempos de su Agrupación, cuando ya se retiraban para Francia, no dudó en colaborar con la Guardia Civil, y merced a sus declaraciones murió uno de sus compañeros más admirados, "Paisano", como también se detuvo a un buen grupo de enlaces de la zona de Villamalea y, con su libreta en la mano, se fueron esclareciendo múltiples hechos. Pero también es cierto, y no son disculpas mis palabras, que la ferocidad de los desheridos ante las salvajes torturas de los represores franquistas no fue humanamente cuantiosa. Además, la precisa memoria de "Fortuna" (sobrenombre con el que también se conocía a El Manco) tiene mucho de disculpa, pues nunca se apropia de decisiones sangrantes".

El Manco ingresó en el primer grupo guerrillero que se asentó en la zona de Requena en 1946. La guardia Civil lo detuvo en 1952 en un combate en Cofrentes. Fue ejecutado en Paterna en la fría y oscura mañana de 1955.

Ara es preveu posar en marxa diversos instruments que seran claus per al trànsit de la formulació legal del dret a la seua aplicació efectiva. En primer lloc (articles 16, 17 i 19), es contemplen plans pluriennals per a buscar, localitzar, exhumar i identificar persones desaparegudes, que es basaran en mapes de localització i nous protocols. Tot això es plasmarà en un mapa integrat de localització de persones desaparegudes que compregua tot el territori espanyol, al qual s'afegiran les dades trameses per les diverses administracions públiques. Aquestes mesures no signifiquen una gran novetat del que es contemplava el 2007, llevat de la previsió final, molt rellevant per a l'eficàcia del dret a la veritat, en la qual s'estableix que, davant de la concepció de la Llei de memòria històrica de posar la informació únicament «a la disposició dels interessats», a partir d'ara hauran de fer-se públiques les dades d'exhumació anual, que inclouran la xifra de peticions registrades, el nombre de fosses i restes de les persones localitzades, i també el nombre de prospeccions sense resultat positiu.

En segon lloc, es projecta la creació d'un banc estatal d'ADN. Tindrà per funció la recepció i l'emmagatzematge de l'ADN de les víctimes de la Guerra Civil i la dictadura i els seus familiars, com també de les persones afectades per la sostracció de nounats, amb vista a la seua identificació genètica. L'aportació de mostres biològiques per part dels familiars per a l'obtenció dels perfils d'ADN serà voluntària i gratuïta. Pel que fa als bancs que ja hi ha, es preveu una col·laboració estreta entre el banc estatal, l'Institut Nacional de Toxicologia i Ciències Forenses, els instituts de medicina legal i els laboratoris designats per les diferents comunitats autònomes. En la base de dades d'ADN es conservaran les mostres de restes òssies de les diferents exhumacions dutes a terme.

Aquests instruments suposen un gran avanç que permetrà avançar en la identificació de les víctimes. Més dubtosa en l'abast i més polèmica en la formulació és la redacció que recull la nova llei per a regular l'autorització de les activitats de localització, exhumació i identificació de persones desaparegudes, i també la referida a la gestió del resultat d'aquestes intervencions.

No suposa una novetat respecte de l'anterior llei que les activitats de localització, exhumació i identificació de persones desaparegudes requerisquen l'obtenció prèvia d'una autorització administrativa. No obstant això, és crucial la previsió que la comunitat autònoma del territori on es troben les restes o, si és el cas, l'Administració General de l'Estat amb caràcter supletori, incoarà d'ofici l'expedient, cosa que permetrà combatre la inactivitat de les primeres, fet que per desgràcia ha passat en massa ocasions fins ara. Podran instar l'inici

Notícia de premsa d'una de les primeres exhumacions de represaliats. En concret, es tracta de Basilio Serrano, conegut com el *Manco de la Pesquera* (desembre, 2005).

de les actuacions, aportant-hi proves o indicis, les entitats locals, els familiars i les entitats memorialistes. La polèmica ha sorgit en la tramitació de la nova llei per l'establiment, amb caràcter previ a l'autorització, d'un període d'informació pública durant el qual s'haurà de «ponderar l'existència d'oposició a l'exhumació per qualsevol dels descendents directes de les persones les restes de les quals, si és el cas, s'hagen de traslladar». Sembla clar que, davant d'una vulneració massiva dels drets humans i la comissió de possibles delictes de lesa humanitat, la resistència de familiars potser no hauria d'operar en cap cas, i això posa de manifest la complexitat del dret a la veritat i la necessària dimensió col·lectiva o social que té.

Un altre tema polèmic ha sigut la referència al resultat de les intervencions, ja que, encara que s'estableix que les troballes de restes es posaran immediatament en coneixement del Ministeri Fiscal i els jutges competents, des del moviment memorialista s'ha insistit que havien de ser els jutges qui dirigiren tot el procés perquè es tracta de possibles delictes, cosa que està relacionada amb la manera d'abordar la judicialització dels crims del franquisme, i que no puc analitzar ací amb l'extensió que es mereix.

La dimensió col·lectiva del dret a la veritat

La llei de 2007 va descartar qualsevol tipus de comissió de la veritat. L'article 56 de la nova llei contempla la creació en el si del Consell de la Memòria Democràtica (un organisme consultiu de nova creació en el qual participaran les entitats memorialistes) d'una comissió independent, de caràcter acadèmic, temporal i no judicial, amb la finalitat de contribuir a l'aclariment de les violacions dels drets humans durant la Guerra Civil i la dictadura. Estarà composta per persones de reconegut prestigi en el món acadèmic i en l'àmbit de la pràctica dels drets humans. Es tracta d'un exemple més de la pràctica de les comissions de la veritat posades en marxa en l'àmbit internacional, que haurà de concretar-se en la normativa de desenvolupament, però que participa de l'experiència acumulada en altres països. Tal com assenyalen en un estudi María Saffon i Rodrigo Uprimny, la veritat extrajudicial d'aquest tipus de comissions no està exempta de limitacions i febleses; per això, més que convertir-les en un instrument exclusiu, s'hauria de buscar la complementarietat amb la veritat judicial i el que aquests autors denominen la «veritat social no institucionalitzada» (Saffon i Uprimny, 2006, p. 31-3).

D'acord amb aquesta orientació no exclusivista, la nova llei no es limita a aquesta iniciativa. Amb la finalitat de fomentar el coneixement científic imprescindible per al desenvolupament de la memòria democràtica, es dona el mandat al govern perquè impulse la

Acto de fundación de la Plataforma Estatal por la Comisión de la Verdad en la Escuela Julián Besteiro, de Madrid, en marzo de 2013.

investigació de tots els aspectes relatius a la Guerra Civil i la dictadura. En aquest sentit s'impulsaran investigacions comparades que connecten el cas espanyol amb processos europeus i globals afins. És una previsió que concorda amb el repudi i la condemna del colp d'Estat del 18 de juliol de 1936 i la dictadura posterior, un règim, com recorda l'exposició de motius de la llei, que la resolució 39 (I) de l'Assemblea General de l'ONU va declarar de caràcter feixista en origen, naturalesa, estructura i conducta general, que no representava el poble espanyol i que es va imposar per la força amb l'ajuda de les potències de l'Eix.

Que la llei pretenga desenvolupar la investigació històrica i que assenyalés els temes que considera necessaris per a consolidar les polítiques de memòria democràtica no implica, com es recorda de manera expressa, que s'ignore «la incertesa consubstancial» del debat historiogràfic, que deriva del fet de referir-se a «successos del passat sobre els quals l'investigador pot formular hipòtesis o conjetures a l'empara de la llibertat de creació científica reconeguda en l'article 20.1 b) de la Constitució. En aquest sentit, tal com assenyalava la mateixa llei, el Tribunal Constitucional ha posat de manifest (en particular en la sentència 43/2004, de 23 de març) que la llibertat científica gaudeix d'una protecció que privilegia respecte de la que opera en les llibertats d'expressió i informació. Una conclusió que es reforça amb l'anàlisi a què ja hem fet al·lusió de la jurisprudència del Tribunal Europeu de Drets Humans (López, 2018, p. 25-29).

Té una significació especial la previsió de la nova llei perquè el sistema educatiu espanyol incloga entre els seus finalitats el coneixement de la memòria democràtica, de la lluita per les llibertats i de la repressió que es va produir durant la Guerra Civil i la dictadura, fet que es plasmarà en els llibres de text i els materials curriculars. Per a fer efectiva aquesta previsió, s'actualitzaran els continguts curriculars per a l'Educació Secundària Obligatoria, la Formació Professional i el Batxillerat, i s'inclouran en els plans de formació inicial i permanent del professorat.

La veritat en l'espai públic

Una perspectiva clau i de gran impacte social és l'escenificació de la veritat en l'espai públic, que té un component corrector dirigit als vestigis vinculats amb l'exaltació del colp d'Estat i la dictadura, i un altre que comporta dotar de significat determinats llocs, d'acord amb els valors de la memòria democràtica, carregats de simbolisme de la repressió i les lluites socials per les llibertats i la justícia. Seguint amb el mètode comparatiu amb la llei de 2007 que he adoptat en aquest article, la nova regulació suposa una ampliació dels instruments per a acabar amb els símbols, els elements i els actes contraris a la memòria democràtica. S'hi afegirà també una referència a les unitats civils o militars de col·laboració entre el règim franquista i les potències de l'Eix durant la Segona Guerra Mundial, una clara al·lusió a la División Azul. Així mateix, es consideraran elements contraris a la memòria democràtica les denominacions imposades pel franquisme en topònims, en la llista de carrers o en centres públics de qualsevol tipus.

La confecció d'un catàleg de símbols i elements contraris a la memòria democràtica, que s'haurà de publicar amb una actualització anual, on s'incorporaran les dades subministrades per les comunitats autònomes i entitats locals, servirà com a recordatori permanent i públic dels elements que han de ser retirats o eliminats. S'hi podran incloure aquells elements denunciats per les víctimes, els seus familiars o les entitats memorialistes, en defensa del seu dret a l'honor i la dignitat, o que resulten d'estudis i treballs d'investigació. La novetat més important és que, si no s'ha produït de manera voluntària la retirada o l'eliminació dels elements inclosos en el catàleg, les autoritats competents incoaran d'ofici el procediment per a la retirada d'aquests elements.

Quant a la protecció, s'estableix que les administracions públiques que siguin titulars de béns declarats llocs de memòria democràtica tindran l'obligació de garantir-ne la «perdurabilitat, identificació, explicació i senyalització adequada». En tot cas, evitaran la remoció o la desaparició de vestigis erigits en record i reconeixement de fets

representatius de la memòria democràtica i la lluita de la ciutadania espanyola pels seus drets i llibertats en qualsevol època. En els casos en què els titulars siguen privats, es procurarà aconseguir aquests objectius mitjançant acords. D'aquesta manera, s'haurien pogut evitar pèrdues per a la memòria democràtica, com la que va suposar la completa desaparició de l'antiga presó de Carabanchel.

En defensa del patrimoni documental

La nova llei dedica als arxius i documents un ampli espai que supera amb escreix l'escassa referència de la llei de 2007 sobre l'accés als arxius públics i privats. Més enllà de la consolidació del Centre Documental de la Memòria Històrica de Salamanca, es produeix una detallada incorporació a aquesta normativa dels criteris que, per a les polítiques arxivístiques en defensa dels drets humans, ha elaborat la UNESCO. Com un contingut precís del dret a la veritat es reconeix amb caràcter general el dret a l'accés lliure, gratuït i universal als arxius públics i privats. Qualsevol persona tindrà dret a consultar íntegrament la informació que hi ha en els documents que acrediten la seua condició de víctima, i podrà consultar també les dades personals de tercers que apareguen en aquests documents. Es reconeix el dret a obtenir una còpia, exempta de taxes, de tots els documents en què s'esmenten les víctimes per a qualsevol demanda de reparació a la qual tingueren dret.

Així mateix, es projecta la creació en el termini d'un any, entre els béns integrants del patrimoni documental, d'una secció específica denominada Cens de Fons Documentals per a la Memòria Democràtica, que incloga tot allò relacionat amb la repressió i la violació dels drets humans. S'hi incorporaran les dades corresponents als arxius, fons i col·leccions documentals de titularitat pública o privada amb documents produïts o reunits entre els anys 1936 i 1978. El cens es concep com un instrument per a la difusió de la memòria democràtica i es posarà a disposició en línia amb tota la informació.

La gran novetat de la Llei de memòria democràtica respecte de l'anterior és l'establiment d'un règim sancionador que tipifica amb claredat infraccions i sancions, que s'aplicaran d'acord amb el procediment administratiu ordinari, cosa que es configura en una garantia que tant s'ha trobat a faltar per a l'efectivitat de la llei de 2007. Pel que fa al tema que tracte en aquest epígraf, es considera com a infracció molt greu la destrucció de documents públics o privats de memòria democràtica, o l'apropiació indeguda de documents de caràcter públic per part de persones físiques o institucions privades que van exercir càrrecs públics durant la Guerra Civil, la dictadura i fins a l'entrada en vigor de la Constitució de 1978. També es tipifica com a

infracció greu l'incompliment de les obligacions legals de protecció i conservació, respecte dels béns del patrimoni documental que he descrit més amunt.

Conclusions

Espanya es troba en un moment decisiu per a la consolidació del dret a la veritat amb l'entrada en vigor de la recent Llei 20/2022, de 19 d'octubre, de memòria democràtica, que significa un avanç substancial en la matèria. Haurà de sumar-se l'impuls polític a la seua aplicació, un adequat desenvolupament reglamentari i la coordinació efectiva entre totes les administracions per a garantir l'eficàcia de les mesures contemplades. L'enfocament de la llei i la concreció del que denomina el «deure de memòria» suposa una experiència nova de la qual serà molt important fer seguiment. Tal com assenyalen Carlos Villán Durán i Carmelo Faleh Pérez, el dret internacional dels drets humans és una obra inacabada, viva, que ha de respondre a les demandes de la comunitat internacional amb una actualització permanent del contingut material i processal (Faleh i Villán, 2017, p. 33). Després que s'haja assenyalat el nostre país pel seu incompliment reiterat del dret a la veritat, l'èxit de la nova llei ha de suposar la millor contribució a aquest desenvolupament progressiu.

La consolidació del dret a la veritat en l'àmbit internacional fa difícil pensar en un pas enrere a conseqüència d'un canvi polític. No es pot descartar, però tant el dret internacional com les normatives autonòmiques faran difícil una reculada duradora. En tot cas, en el cas espanyol, la comissió que es contempla com la resta de les mesures que l'acompanyen no s'han de considerar un instrument de justícia transicional, sinó més prompte un element constitutiu de les polítiques públiques de memòria. El dret a la veritat no és l'establiment d'un relat històric oficial com sovint es pretén tergiversar, la imposició d'una espècie de veritat oficial inqüestionable. Això precisament és el que pretenia fer la dictadura franquista. Del que es tracta és de fonamentar una identitat democràtica i arrelar-la en la història d'un país com el nostre que ha patit greus violacions dels drets humans. Encara hi haurà debats i aspectes controvertits, perspectives polítiques i historiogràfiques confrontades, però les víctimes i la societat en conjunt tenen reconegut el dret a conèixer, que se sàpia i es recorde la veritat de les causes i les responsabilitats del que va passar, perquè mai més torne a repetir-se.

Bibliografía

- Escudero, R. (2021). «La vía autonómica para la recuperación de la memoria histórica en España: leyes, derechos y políticas públicas». *Revista Catalana de Dret Públic*, 63, 166-184.
- Espinosa, F., Portilla, G. i Viñas, A. (2022). *Castigar a los rojos. Acedo Colunga, el gran arquitecto de la represión franquista*. Crítica, Barcelona.
- Faleh, C. i Villán, C. (2017). *El sistema universal de protección de los derechos humanos y su aplicación en España*. Tecnos, Madrid.
- Garretón, R. (2003). «Alcance y eficacia de los instrumentos legales internacionales», en *Comisiones de la verdad. Memoria del seminario internacional “Comisiones de la verdad: tortura, reparación y prevención”* (p. 119-127). Comisión de derechos Humanos del Distrito Federal, México.
- López, L. (2018). «El derecho a la verdad: ¿la emergencia de un nuevo derecho en la jurisprudencia del Tribunal Europeo de Derechos Humanos?». *Anuario Iberoamericano de Justicia Constitucional*, 22, p. 11-30.
- Naqvi, Y. (2006). «El derecho a la verdad en el derecho internacional: ¿realidad o ficción?». *International Review of the Red Cross*, 862. https://www.icrc.org/es/doc/assets/files/other/irrc_862_naqvi.pdf
- Rodríguez, J. (2017). *Derecho a la verdad y derecho internacional en relación con graves violaciones con los derechos humanos*. Berg Institute, Madrid.
- Saffon, M. P. i Uprimny, R. (2006). «Verdad judicial y verdades extrajudiciales. La búsqueda de una complementariedad dinámica». *Pensamiento Jurídico*, 17, p. 9-36.

Pipa de fumar de Ramón Egea Benavent
Fossa 112. Paterna. Donació de la Família Egea
Col·lecció Memòria Democràtica. L'ETNO
Fotografia: Eloy Ariza-Associació Científica ArqueoAntro

Primer, les víctimes. Principi de Justícia

Baltasar Garzón Real

JURISTA. PRESIDENT DE FIBGAR

La Comissió Multinacional de Responsabilitats, reunida a París el 29 de març de 1919, va identificar la categoria de crims contra les Lleis i Costums de la Guerra i Lleis d'Humanitat i, d'acord amb elles, va analitzar l'inici del que llavors era conegut com la Gran Guerra (abans que calguera començar a enumerar-les) i els actes comesos durant el transcurs, tot això de conformitat amb el Tractat de Versalles, de 28 de juny de 1919, l'article 227 del qual ordenava expressament l'enjudiciament del kàiser Guillem II de Hohenzollern per crims d'aquesta índole, com després va passar amb el Tractat de Sèvres de 1920, referit a l'enjudiciament dels militars otomans pel genocidi armeni comés el 1915. En el dictamen assenyalava: «La Comissió conclou que, havent examinat multiplicitat de crims comesos per aquests poders que poc de temps abans havien professat a La Haia la seua reverència pel dret i el seu respecte pels principis de la humanitat, la consciència del poble exigeix una sanció que pose llum i establisca que no es permet menysprear cínicament les lleis més sagrades».

Vaig incloure una referència a aquests paràgrafs històrics en l'acte de 16 d'octubre de 2008, pel qual em vaig declarar competent per a investigar els crims del franquisme. Més endavant, en aquest mateix acte, conclouïa: «[...] per tant, i amb el suport del dret internacional, l'acció desplegada per les persones revoltades i que van contribuir a la insurrecció armada del 18 de juliol de 1936 va estar fora de tota legalitat i van atemptar contra la forma de Govern (delictes contra la Constitució, del títol segon del Codi Penal de 1932, en vigència quan es va produir la revolta), en forma coordinada i conscient, determinats a acabar per les vies de fet amb la República mitjançant el derrocament del Govern legítim d'Espanya, i així deixar pas a un pla preconcebut que incloïa l'ús de la violència com a instrument bàsic per a executar-lo».

Vaig redactar aquest acte després d'una indagació perseverant i exhaustiva de les denúncies d'un grup d'advocats que, en nom de col·lectius memorialistes, van acudir al jutjat número 5 de l'Audiència Nacional del qual era jo titular, el desembre de 2006. Després s'hi van unir associacions de familiars i un diputat del PSOE. Demanaven que s'investigaren les desaparicions, les tortures i els exilis que es van produir de manera forçada després del colp d'Estat de 1936.

Les víctimes

Com a jurista, com a jutge i amb un enfocament en els drets humans que cultive des d'una etapa molt primerenca de la meua professió, no podia sinó investigar. La raó: les víctimes, a les quals vaig donar prioritat. Em guiava el principi de justícia que estableix que totes les

persones, pel simple fet de ser-ho, tenen la mateixa dignitat, independentment de qualsevol circumstància i, per tant, són mereixedores de la mateixa consideració i respecte. Consagrat com a principi superior de l'ordenament jurídic, en el principi de justícia conflueixen els valors de raonabilitat, igualtat, equitat, proporcionalitat, respecte a la legalitat i prohibició d'arbitrarietat.

Les víctimes són el principal objectiu de la memòria històrica: es tracta de recaptar les seues històries, personalitzar-les, indagar en les circumstàncies que les van portar a ser objecte de delictes o de crim. La presentació dels casos davant del tribunal és l'inici del procés que també suposa emprendre el camí cap a la veritat i la reparació. Declarar davant del jutge transforma en realitat els fets silenciats durant anys.

No oblidaré mai María Martín López, de 81 anys, que va declarar davant dels magistrats de la sala II del Suprem amb una tremenda fortalesa en el seu cos menut. Amb la convicció de qui diu la veritat va relatar: «A ma mare se la van emportar a declarar, però la van matar pel camí, van matar vint-i-set homes i tres dones...». Va contar a aquells jutges que l'última vegada que va veure sa mare a penes tenia sis anys, i que ella i la seua família portaven una llarga i descoratjadora lluita per recuperar les seues restes al cementeri avilés de Pedro Bernardo. Va ser la primera testimoni en el procés obert contra mi i, després d'ella, van desfilat altres persones, humils, tranquil·les, desitjoses de relatar l'enorme llosa que carregaven, que aquells togats que impartien justícia feren alguna cosa per donar suport a la seua pretensió que la veritat s'obriera camí. Exposaven la seua incredulitat encara davant del que va passar, sobreposant-se a la por imposada pel silenci.

Recorde aquells dies de manera singular, com si tots aquells presos, torturats i executats cobraren forma de persones de carn i ossos que es materialitzaven en ser nomenats amb afecte i proximitat pels testimonis, com si les paraules obriren un portal cap al passat que estava viu en algun lloc del temps i que es mantenia obert mentre durava el testimoniatge. Aquests homes i dones del passat revivien amb el record que brollava a borbollons després de llargs anys de silenci imposat, que reivindicaven la seua existència i descrivien la injustícia comesa contra ells pels botxins del franquisme. Aquests relats i aquests noms pronunciats pels qui van atestar davant del màxim tribunal de justícia d'una societat encara temerosa, tants anys després, demostraven que els feixistes no van aconseguir el seu objectiu d'esborrar aquestes persones de la faç de la terra, com tampoc els ideals i les esperances que van defensar en vida. Allí eren, de nou, de la mà de les seues dones, de les seues filles i fills. Encara que es van

escoltar els testimonis amb respecte, ja sabem el que va passar després: el Tribunal Suprem va beneir la impunitat i ningú més va poder exposar el seu testimoniatge en seu judicial.

La justícia

El jurista romà Domici Ulpia va establir cap al 211 la definició de la justícia com la contínua i perpètua voluntat de donar a cada u el que li correspon. La idea forma part del pensament de Plató i, per tant, del pensament del món antic, si bé el concepte d'aequitas, 'equitat', era el més utilitzat. Que cada u reba el que li toca és, per tant, la visió clàssica que es veurà reflectida també, segles més tard, en l'obra *Summa Theologiae* de sant Tomàs d'Aquino, que ho defineix com «la contínua i perpètua voluntat de donar a cada u el que li correspon».

En l'actualitat, no són pocs els juristes que aborden el principi de justícia des de diferents perspectives. M'interessa especialment el garantisme, la manera de comprendre, interpretar i explicar el dret que ha impulsat i difós el jurista, jutge i filòsof Luigi Ferrajoli que, des de 1989, ha treballat per adequar aquesta teoria al dret penal. L'argument de la desconfiança cap a qualsevol tipus de poder com a base del garantisme és d'especial aplicació en el recorregut de les víctimes del franquisme que resulta inconseqüent, estrofolari i en massa ocasions poc ajustat a dret. Coincidisc completament amb Ferrajoli en l'escepticisme sobre si els poders que ens regeixen són capaços de donar una resposta positiva completa als drets fonamentals i tendeixen a limitar-los, delimitant-los amb l'ajuda del mecanisme jurídic. La tasca de l'administrador del dret, del jutge, del fiscal, si es compleix l'obligació d'independència, és batallar contra aquesta voluntat espúria, tutelant els drets que es poden veure vulnerats.

Per al filòsof Alasdair Chalmers MacIntyre, cal tindre una concepció de la societat i de les relacions socials per a concebre l'ètica i la justícia. És a dir, el filòsof considera que, per a donar a cada u el que li puga correspondre en la justícia, cal entendre el que aporta en els diferents àmbits socials, però per a això el concepte sobre la societat ha de ser d'una societat justa i lliure. John Rawls, d'altra banda, considera que la justícia és la primera virtut de les institucions socials, com la veritat ho és dels sistemes de pensament, i assenyala la importància que de la mateixa manera que una teoria s'ha de rebutjar si no és vertadera, no importa que les lleis i les institucions estiguen ordenades i siguin eficients ja que, si són injustes, afirma el filòsof estatunidenc, han de ser reformades o abolides. Rawls afig: «Cada persona posseeix una inviolabilitat fundada en la justícia que ni tan sols el benestar de la societat en conjunt pot atropellar. És per aquesta raó per la qual la justícia nega que la pèrdua de llibertat per a alguns es

torne justa perquè siga un bé més gran compartit per uns altres. No permet que els sacrificis imposats a uns siguen compensats per més quantitat d'avantatges gaudits per molts. Per tant, en una societat justa, les llibertats de la igualtat de ciutadania es donen per establides definitivament; els drets assegurats per la justícia no estan subjectes a regatejos polítics ni al càlcul d'interessos socials». Una reflexió encertada encara més en els temps que corren, quan la judicialització de la política porta a situacions d'injustícia per als afectats, per a la ciutadania i per a la societat en general.

El judici del franquisme

Aquests regatejos i fintes sobre el que la justícia ha de ser també van ser presents en el procés al qual em vaig veure sotmés per la investigació dels crims del franquisme. El judici es va iniciar el 24 de gener de 2012, data en què, casualitats del destí, es complien trenta-cinc anys dels assassinats a les mans de l'extrema dreta, d'Arturo Ruíz, María Luz Nájera o els advocats laboralistes d'Atocha. Davant del concepte del principi de justícia, recorde que The New York Times el qualificava en un dur editorial d'«ofensa contra la justícia i contra la història [...]». És un ressò pertorbador del pensament totalitari de l'era de Franco.

«No hi ha justícia per a aquests crims?», es llegia en una gran pancarta davant del Tribunal Suprem, desplegada per l'Associació per a la Recuperació de la Memòria Històrica. Quan el principi de justícia es conculca, la porta s'obri per a la impunitat i això és el que expressaven les manifestacions a Espanya i a l'estranger, que protestaven per tal acció arbitrària. N'hi ha prou de constatar com la sala II de l'alt tribunal va absoldre el jutge, però va condemnar les víctimes i va tancar la possibilitat que s'investigaren aquests delictes de la dictadura per la via penal. Al meu parer, llavors i ara, no és lícit deixar un crim sense investigar i sense sancionar. No puc estar-me de preguntar-me quins interessos tan forts poden tòrcer la norma en un tribunal perquè decidisca que tants assassinats queden impunes en una mostra de com el principi de justícia queda enfangat per decisions judicials molt allunyades del que ha de ser l'equitat, i encara més quan la justícia espanyola mai havia investigat penalment els fets objecte de la denúncia que vaig admetre, cosa que se suma a aquesta impunitat que fins i tot hui continua vigent.

El fet que la querella contra mi procedira de la ultradreta més rànica diu molt d'aquests interessos que citava abans i que sembla que van il·luminar el tribunal en la seua decisió final d'esborrar qualsevol indagació possible, deixant en la cuneta les víctimes i els seus familiars. Deu anys després d'aquell judici en contra meua continuàvem igual o pitjor, perquè el temps en aquests casos no juga a favor de les

víctimes, que moltes vegades arriben al final dels seus dies sense haver pogut enterrar dignament les persones estimades.

Llegir la Llei 20/2022, de 19 d'octubre, de memòria democràtica, publicada en el BOE núm. 252, de 20 d'octubre de 2022, que va entrar en vigor el 21 d'octubre de 2022, m'ha produït una sensació contradictòria. D'una banda, l'alegria que les víctimes podran transitar la senda legal de les seues justes reivindicacions en l'exigència de veritat, justícia, reparació i no repetició, i, d'una altra, l'amarg sabor pel temps perdut, des que en les meues actuacions, del 16 d'octubre i 18 de novembre de 2008, vaig exposar, amb molts dels arguments que ara recull la llei, que s'hauria d'haver seguit la investigació i no tancar-la com va fer la Justícia espanyola, que, a més, va jutjar el jutge, amb el dolor i el sofriment que això va comportar per als qui demanaven que el seu dret fora atés.

L'exhumació del franquista Gonzalo Queipo de Llano, de terrible record a Andalusia, un mes després de la seua vigència, és un clar exemple del que s'ha de fer. Tot ha sigut gràcies a aquells que abans, com ara, no han deixat de buscar la veritat i la justícia. M'emociona recordar el valor d'aquestes persones, totes elles d'edats avançades, que van acudir a relatar amb valentia la seua història davant de la mirada impassible i perduda dels jutges del Tribunal Suprem, i la de tantes altres que, seguint el seu exemple, lluiten dia a dia per un dret desconegut durant tants anys. Ara la llei obligarà les institucions a actuar. Per fi!¹

Mai la impunitat

Fites com l'exhumació del dictador de la mà de Dolores Delgado, ministra de Justícia llavors, o els esforços per tirar endavant una llei de memòria democràtica, són xicotets triomfs de tots els qui desitgem que impere el principi de justícia en tots els àmbits i més en aquells en què contínuament s'ha negat. No s'ha de continuar donant cobertura a crims atroços com ara el genocidi, la lesa humanitat, la guerra o les tortures, perquè aniríem en contra de tot el que el dret internacional ha aconseguit avançar. No es pot permetre la impunitat. Arguments com ara que revisar la transició, en referència a la Llei d'amnistia, suposa que «ens peguem entre germans» o que es pretén «reviscolar les ferides», són populistes i falsos, missatges que sí que porten a la confrontació, que interessin als mateixos que han evitat durant tants anys que la justícia impere, sabent que, els qui els utilitzen, no reconeixen els drets que corresponen a les víctimes.

En la transició espanyola es va buscar una fugida endavant, cap al modernisme, l'uropeisme, alçant una barrera d'oblit que no

I
BOE.es - BOE-A-2022-17099 Llei 20/2022, de 19 d'octubre, en: www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2022-17099

Les botes del represaliat Basiliso Serrano, el *Manco de la Pesquera*, sobre el mur d'afusellament de Paterna on va ser assassinat. Fotografia de Matias Alonso.

funciona. Els oblits imposats sempre fracassen. Els perdons decretats oficialment, també. Les reconciliacions, igual. Tu perdones a qui vols perdonar i et reconcilies amb qui et reconcilies. MacIntyre ho resumeix bé: «La condició del perdó requereix que l'ofensor accepte ja com a just el veredict de la llei sobre la seua acció i admeta la justícia del castic adequat; d'ací la comuna arrel de 'penitència' i 'pena'. L'ofensor pot ser perdonat si la persona ofesa així ho vol». Quant al perdó, MacIntyre ressenya una diferència fonamental: «La justícia és típicament administrada per un jutge, una autoritat impersonal que representa la comunitat conjunta; però el perdó només pot atorgar-lo la part ofesa...».

Pense que el que importa és que si en un moment històric com pot ser la Transició no es van poder afrontar determinades qüestions, es faça després. Però negar i deixar que encara persones de huitanta i noranta anys demanen justícia és d'una vergonya tan ignominiosa, que costa treball acceptar-ho. Resulta molt difícil explicar-ho en altres països, quan les organitzacions internacionals reclamen que investiguem mentre el Tribunal Suprem ha tancat qualsevol possibilitat. Que encara hui no es reconeguen les víctimes del franquisme a Espanya, significa que no hem superat la realitat. El dia en què es canvie el nom del carrer d'un dictador pel de qualsevol líder democràtic i això no alce polseguera, estarem en bona disposició.

Mantindre l'ètica

El principi de justícia es defensa per responsabilitat, perquè és la base del Dret i perquè és l'instrument per a protegir els qui no tenen veu. Aplicar-lo comporta afrontar els temes d'una manera combativa,

imbuïts d'aquesta concepció de la societat que preconitza MacIntyre. Si no et mous, si et quedes quiet, com a jutge pots portar una carrera confortable, però no seràs un jutge just. El moviment suposa desafiaments que cal resoldre i comporta risc. Es tracta de mantindre l'ètica i aplicar-la, d'aferrar-se a la independència i vestir-la com una cuirassa, de no deixar-se portar per altres principis com el dels interessos del poder o dels poderosos, que només serveixen per a deixar les víctimes nues. Mai he pogut entendre com persones provinents del món judicial arriben a la política i obliden que la independència és un dels segells de la justícia i una de les seues garanties, i tracten de mediatitzar-la o desvirtuar-la d'acord amb aquests interessos espuris. Així, es fomenta la desconfiança de la ciutadania cap a la institució a la qual es fa un mal servei, alhora que se soscava l'estat de dret, quan, molt al contrari, el servei públic des de la justícia, des de la política o des de qualsevol altra instància és imprescindible per a enfortir la democràcia.

El principi de justícia no pot ser alié al sentiment de compassió, al sentiment de tristesa que produeix el patiment d'algú, que impulsa a alleujar el seu dolor, a remeiar-lo o a evitar-lo. La caritat pul·lula en la frontera del concepte de justícia, com a significat de l'interés cap a l'altre. Crec que si qui imparteix justícia és alié a aquests sentiments, el seu treball es pot retraure des del punt de vista de la transcripció de les normes legals, però no complirà degudament l'obligació de vetlar pels dèbils. Això no significa que calga passar per damunt de la llei, però sí que en la formació del professional que decideix sobre els altres s'han d'integrar no solament postulats jurídics, sinó una imprescindible bona dosi de realitat i, en el món real, l'absència de compassió i de caritat són elements que envileix la societat; de la mateixa manera que cal que el jutge no siga alié a aquestes impressions que poden suposar la diferència entre sentenciar de manera estrictament acadèmica o entendre la situació en tota la seua perspectiva.

Obstacles

Atendre els qui han vist els seus drets conculcats no és una qüestió exclusivament ètica, sinó obligada pel que dicta el principi de justícia. El 2017, el relator especial de les Nacions Unides sobre justícia transicional, Pablo de Greiff, en les recomanacions del seu informe, recordava a l'Estat espanyol el seu deure de tindre en compte urgentment les peticions de les víctimes de la Guerra Civil i del franquisme, i indicava com a prioritat les exhumacions, la Valle de los Caídos i reclavamava la nul·litat de les sentències arbitràries adoptades durant la Guerra Civil i el franquisme. «L'Estat té una obligació d'atendre els drets de les víctimes i els seus familiars i posar fi al sofriment de

Naciones Unidas

A/HRC/27/56/Add.1

Asamblea General

Distr. general
22 de julio de 2014

Original: español

Consejo de Derechos Humanos

27º período de sesiones

Tema 3 de la agenda

Promoción y protección de todos los derechos humanos, civiles, políticos, económicos, sociales y culturales, incluido el derecho al desarrollo

Informe del Relator Especial sobre la promoción de la verdad, la justicia, la reparación y las garantías de no repetición, Pablo de Greiff

Misión a España*

Resumen

La Guerra Civil española y los cuarenta años de dictadura que le siguieron dejaron un saldo colosal de víctimas de violaciones graves de los derechos humanos y del derecho humanitario, incluyendo ejecuciones, tortura, detenciones arbitrarias, desapariciones, trabajo forzoso de presos, o exilio, entre otros.

La consolidación de la democracia constituye uno de los logros insignes de la transición española. La ausencia de riesgo de quiebre institucional proveniente de las Fuerzas Armadas —uno de los más grandes retos de las transiciones— se logró a través de la reforma y democratización de las mismas. Estas reformas ofrecen lecciones que pueden ser útiles para otros países.

Los esfuerzos por responder a los legados de la Guerra Civil y de la dictadura en casi todos los pilares del mandato han sido caracterizados por la fragmentación. Las medidas adoptadas no han respondido a una política de Estado consistente, incluyente y global en favor de la verdad, la justicia, la reparación y las garantías de no repetición.

* El resumen del presente informe se distribuye en todos los idiomas oficiales. El informe propiamente dicho, que figura en el anexo del resumen, se distribuye únicamente en el idioma en que se presentó en inglés.

GE.14-09055 (S)

1409055

Se ruega reciclar

milers d'elles que encara hui –a vegades huitanta anys després dels fets, més de quaranta anys des del retorn de la democràcia– segueixen sense saber on es troben les restes de les persones estimades», recalca el relator que es basava en les normes del dret internacional dels drets humans, sempre vinculants.

Els qui ens hem dedicat a intentar obrir-nos pas en l'abrupte terreny de la memòria democràtica sabem que els governs de la dreta han posat tots els obstacles imaginables perquè el principi de justícia no poguera fer-se realitat, amb un menyspreu absolut a la veritat i sense cap indicatiu de plantejar cap reparació. Per a la dreta, hereva de l'ocultisme de la dictadura, l'asseveració de Pablo de Greiff són paraules que s'emporta el vent: «La fortalesa d'una democràcia es mesura, entre altres coses, per la capacitat de gestionar reclams vàlids de les víctimes, independentment de consideracions polítiques o d'afiliació, i de garantir el dret a la veritat sobre els esdeveniments, per més dolorosos que siguin». El govern del PP va fer l'orni. Encara més quan De Greiff va assenyalar: «És necessària una política d'Estat decidida que no quede presa de les tensions i divisions polítiques, però que garantisca mesures integrades, coherents, ràpides i imparcials, en favor de la veritat, la memòria i la reparació [...]. Es tracta de drets humans, no de política partidista».

Un cas paradigmàtic

Un exemple de l'arbitrarietat en l'administració, és el cas de Teófilo Alcorisa. El dia 14 d'abril de 1947, Teófilo Román Alcorisa Monleón, mentre treballava en una vinya del poble d'Higueruelas, a la província de Conca, vestit amb pantalons de pana i avarques, va ser detingut per la Guàrdia Civil. La detenció es va fer en el context d'una gran operació contra la guerrilla de l'Agrupació Guerrillera de Llevant i Aragó. La Guàrdia Civil buscava Pedro Alcorisa, fill de Teófilo. Com que no va trobar Pedro Alcorisa, la Guàrdia Civil va procedir a detindre son pare, una persona major que no estava implicada en cap partit ni cap moviment, suposadament per a ser interrogat sobre el parador del seu fill. Van conduir Teófilo a la caserna d'Arrancapins, a València. La seua família mai va ser informada del lloc de la detenció, ni de la defunció, ni del lloc on va ser enterrat. Un guàrdia civil es va apiadar de la dona de Teófilo i li va dir: «No busques més, que el teu marit està mort». L'any 2000 els fills, Pedro i Pilar Alcorisa, van iniciar la indagació sobre el parador de son pare a través d'associacions memorialistes. Localitzada la inhumació al cementeri de València, es va requerir el 2009 l'Ajuntament de València, llavors regit per la popular Rita Barberá, perquè dugera a terme els treballs de recuperació de les restes.

Davant dels obstacles administratius i polítics que sorgien sense interrupció, associació i familiars van sol·licitar l'ajuda del despatx d'advocats que dirigisc, ILOCAD. D'aquesta manera, el 19 de febrer de 2014, els familiars van presentar una denúncia davant el Jutjat d'Instrucció núm. 7 de València. Es denunciava un possible delictes de detenció il·legal sense donar raó del parador, pels fets ocorreguts el 1947 i s'accentuava el caràcter permanent de les suposades accions delictives. El procés judicial va transcórrer per rumbos guiats per la sentència del Suprem, és a dir, amb resultats negatius, però el colofó va ser la inadmissió de l'empara per part del Tribunal Constitucional en una provisió del 13 de març de 2015 amb l'argument que «no hi ha vulneració de cap dret fonamental».

El canvi polític al consistori valencià, amb l'arribada de la coalició Compromís, PSPV i València en Comú, va canviar la sort. El 14 d'abril de 2016, Pilar i Pedro recuperaven el cos de son pare, lliurat per l'alcalde Joan Ribó. Havien passat vora set anys de tortuositats administratives, desinterés oficial i un ànim polític en la línia del que la dreta ha estat plantejant a manera d'activisme militant contra tot el que pugua rebatre una idíl·lica versió del règim de Franco, obviant els crims comesos, els 140.000 desapareguts, els xiquets robats..., realitats que hui encara segueixen ací.

Defensar la democràcia

En aquest llarg procés, semblant a tants altres que han xocat amb la pètria negativa institucional i judicial, la justícia va estar absent i hui en dia encara ho està, ja que no va dur a terme el que li corresponia, que era acompanyar les víctimes, defensar-les i reparar-les, i va ignorar la seua obligació de fer complir la llei.

Durant tots aquests anys, he vist massa coses que es contraposen al que com a jutge he considerat la cosa més sagrada. Orfes octogenaris que ploraven perquè els impedié desenterrar els seus pares; jutges que negaven el dret a donar sepultura; he seguit els passos d'una llei de memòria històrica sentenciada a l'oblit per un govern de dreta, que negava qualsevol suport a les famílies en boca del mateix president del govern, Mariano Rajoy, que es vantava de no dedicar «ni un euro» per ajudar les víctimes en la seua cerca. Mentrestant, la ultradreta ha anat creixent, a la calor d'una nostàlgia rànica cap a privilegis d'una altra època. Infringir la justícia porta a obviar la veritat i deixar les ferides enlaire, sense resoldre, amb el regust afegit de condecorar els victimaris davant de la sorpresa escandalitzada dels ofesos. El que és pitjor, l'odi cap a les víctimes s'ha mantingut intacte. Davant d'un govern progressista que s'ha atrevit a exhumar Francisco Franco i que posa sobre la taula una llei per a retornar aquest principi de justícia

tan rebentat, la dreta anuncia que, si aconsegueix reprendre el poder, derogarà la Llei de memòria democràtica com acabarà també amb altres avanços que serveixen per a consolidar les llibertats. El seu interès és tornar Espanya a les tenebres de les quals vam aconseguir eixir amb dolor i molt d'esforç quan vam instaurar la democràcia.

Reconèixer la dignitat de totes les persones, siguen les circumstàncies que siguen, i donar batalla per recuperar els seus drets és la base del principi de justícia que ha d'il·luminar la memòria democràtica i la societat en qualsevol situació. Construir la veritat, la memòria, com una cosa present i futura, és essencial i enforteix un poble perquè no oblidem mai que l'obligació de qualsevol demòcrata és combatre la impunitat.

Bibliografia

- Ferrajoli, L. (2006). *Garantismo penal*. Universidad Nacional Autónoma de México, Mèxic.
- Garzón Real, B. (2013). Interlocutòria en què es declara competent per a investigar els crims del franquisme. Disponible en: https://baltasargarzon.org/wpcontent/uploads/2013/11/auto_memoria_historica.pdf
- MacIntyre, A. (2004). *Tras la virtud*. Ed. Crítica, Barcelona.
- Rawls, J. (2004). *Teoría de la justicia*. Fondo de Cultura Económica de España, Madrid.
- Sánchez, A. (29 de gener de 2022). «Este tribunal condenó a las víctimas a la desesperanza». *Infolibre*. https://www.infolibre.es/politica/decada-acoso-garzon-investigar-crimenes-franquismo_1_1217869.html

Dret internacional, reparació i memòria democràtica: el cas d'Espanya

Carmen Pérez González

PROFESSORA TITULAR DE DRET INTERNACIONAL PÚBLIC
I RELACIONS INTERNACIONALS, UNIVERSIDAD CARLOS III DE MADRID

1. A manera d'introducció

Concebuda com una eina que tracta de fer possible, o almenys facilitar, la renovació i el renaixement de societats que han d'enfrontar un passat de violacions greus de drets humans (Nesiah, 2016, p. 779), la denominada «justícia de transició» o «justícia transicional» a Espanya presenta complexitats específiques. Aquestes complexitats (històriques, polítiques, socials) són de diferent naturalesa i es reflecteixen també en l'àmbit jurídic. Des d'aquest últim punt de vista, les violacions deriven en bona part del pas del temps. Ho ha explicat amb claredat el relator especial del Consell de Drets Humans de les Nacions Unides (ONU) sobre la promoció de la veritat, la justícia, la reparació i les garanties de no repetició. Va afirmar el 2014 que el cas espanyol «involucra reptes característics de transicions postautoritàries i també de transicions postconflicte; grans variacions geogràfiques i temporals en els patrons de violència, durant la Guerra Civil (1936-1939) i la dictadura (1939-1975); un conflicte seguit per una llarga dictadura, i desenvolupaments importants en el marc normatiu nacional i internacional des que van tindre lloc les primeres violacions».¹

L'existència d'aquests desenvolupaments internacionals als quals es refereix el relator constitueix el punt de partida d'aquesta reflexió. En les dècades transcorregudes des de la comissió de les greus violacions de drets humans en el cas d'Espanya, el dret internacional ha evolucionat de manera constant i indiscutible cap a l'establiment d'algunes obligacions que els estats no han de desconèixer. En altres paraules, considere que qualsevol aproximació jurídica a la situació de les víctimes d'aquestes violacions, a els drets que siguen, no pot prescindir hui dels avanços que s'han fet sobre aquest tema en el marc del Dret Internacional dels Drets Humans (DIDH) i el Dret Internacional Humanitari (DIH).

No poden deixar de banda, perquè constitueixen els dos pilars bàsics d'aquest marc obligacional, els principis establits fins ara gràcies al treball de l'ONU. En particular, els continguts en el «Conjunt de Principis actualitzat per a la protecció i la promoció dels drets humans mitjançant la lluita contra la impunitat (d'ara endavant, Conjunt de Principis)»² i els principis i directrius bàsics sobre el dret de les víctimes de violacions manifestes de les normes internacionals de drets humans i de violacions greus del dret internacional humanitari a interposar recursos i obtindre reparacions» (d'ara endavant: Principis i directrius bàsics), aprovats mitjançant la resolució de l'Assemblea General de Nacions Unides (AGNU) 60/147, de 16 de desembre de 2005.³ A la concreció i actualització d'aquests principis i a la determinació del contingut de les obligacions que se'n deriven han contribuït

1

Cf. el paràgraf 8 de l'Informe de 22 de juliol de 2014 realitzat pel relator especial després de la seua visita a Espanya (A/HRC/27/56/Add.1). La visita s'havia fet entre el 21 de gener i el 3 de febrer de 2014. L'Informe està disponible en <http://www.ohchr.org/en/issues/truthjusticereparation/pages/index.aspx> (tots els documents electrònics citats al llarg d'aquest treball han sigut consultats el 3 d'octubre de 2022).

2

Disponible en https://ap.ohchr.org/documents/dpage_s.aspx?si=E/cn.4/2005/102/Add.1.

3

La resolució està disponible en: <http://research.un.org/es/docs/ga/quick/regular/60>.

de manera extraordinària els òrgans de protecció internacional de drets humans. La seua tasca ha consolidat l'obligació de l'Estat d'aplicar el que s'ha denominat «el patró transicional» (Ignacio Forcada, 2011: 23) com una manera de garantir els drets de les víctimes a la veritat, la justícia, la reparació i l'obtenció de garanties de no repetició. A aquests quatre drets caldria afegir, a propòsit del relator especial sobre la promoció de la veritat, la justícia, la reparació i les garanties de no repetició, un cinquè pilar: la memorialització.⁴ Convé tindre en compte, tal com ha assenyalat, entre nosaltres, Margalida Capellà i Roig, que les obligacions de l'Estat en aquest àmbit «són complementàries i no alternatives, no poden substituir-se entre si» (2021, p 106).⁵ Veritat, justícia i reparació són, en efecte, una espècie de vasos comunicants. Així, una mateixa mesura pot servir a dos d'aquests propòsits. De la mateixa manera, l'absència d'avanços en algun dels plans compromet, sens dubte, al procés en conjunt.

A Espanya, aquest procés ha sigut tardà, lent i intermitent. Amb tot, l'Estat espanyol ha fet ja alguns passos veritablement significatius cap a l'adequació a les obligacions que imposa el dret internacional en relació amb la protecció dels drets de les persones que van ser víctimes de violacions greus de drets humans durant la Guerra Civil i la posterior dictadura franquista. En aquest context, aquest treball prestarà especial atenció a l'obligació de reparació. D'acord amb el dret internacional, les víctimes de greus violacions de drets humans tenen dret a la reparació. Els principis 31 a 34 del Conjunt de Principis es refereixen a aquest dret. En concret, als drets i deures provinents de l'obligació de reparar (principi 31), als procediments de reparació (principi 32), a la publicitat d'aquests procediments (principi 33) i a l'àmbit d'aplicació del dret a obtenir reparació (principi 34). La reparació haurà de ser integral. És a dir, haurà d'abastar tots els danys i perjudicis patits per les víctimes i comprendre mesures de restitució, indemnització, rehabilitació i satisfacció, d'acord amb el dret internacional. Amb aquest propòsit, l'Estat haurà d'articular un sistema de recursos que resulte accessible, ràpid i eficaç en la via penal, civil, administrativa i/o disciplinària.

L'anàlisi que propose comença amb una succinta descripció de la manera com Espanya, en particular a través de la Llei de memòria democràtica adoptada l'octubre de 2022,⁶ complit aquestes obligacions (2). Seguidament, faré referència a algunes qüestions encara pendents (3). El treball acabarà amb algunes conclusions (4).

No obstant això, és necessària una última precisió introductòria. El fet que siga l'Estat, en conjunt, el subjecte de dret internacional al qual cal vincular les obligacions internacionals a què fem referència

4

Vid. l'informe titulat *Los procesos de memoria-lización en el contexto de violaciones graves de derechos humanos y del derecho internacional humanitario: el quinto pilar de la justicia transicional*; adoptat el 9 de juliol de 2020 (A/HRC/45/45), disponible en <https://undocs.org/es/A/HRC/45/45>.

5

Amb tot, la mateixa Llei de memòria democràtica, a la qual em referiré amb més detall de seguida, assumeix que això haurà de ser necessàriament així en alguns casos. En el cas de les exhumacions i lliurament de les restes de les víctimes inhumades a Cuelgamuros. D'acord amb l'article 54.6 de la llei, «per al cas d'impossibilitat tècnica d'exhumació, s'acordaran mesures de reparació de caràcter simbòlic i moral».

6

Llei 20/2022, de 19 d'octubre, BOE núm. 252, de 20 d'octubre de 2022.

no ha de fer-nos oblidar que, a Espanya, algunes comunitats autònomes han avançat més que unes altres, encara que a un ritme creixent, en el reconeixement i la garantia dels drets de les víctimes de la Guerra Civil i la posterior repressió franquista, també en l'àmbit de les reparacions (Cuesta i Odriozola, 2018; Escudero, 2021).

2. Sobre el compliment per part de l'Estat espanyol de l'obligació de reparar

2.1. Qüestions generals

Quant al dret espanyol, la Llei de memòria democràtica constitueix sens dubte un pas fonamental en el procés de disseny i la implementació a Espanya d'una política pública que protegís adequadament els drets de les víctimes de la Guerra Civil i la posterior dictadura franquista. En aquest procés han jugat un paper rellevant normes anteriors. En particular, la Llei 52/2007, de 26 de desembre, per la qual es reconeixen i s'amplien drets i s'estableixen mesures en favor dels qui van patir persecució o violència durant la Guerra Civil i la dictadura (coneguda com a Llei de memòria històrica).⁷ Aquesta llei va constituir el primer intent de dotar al nostre país d'una política coherent que atenguera les obligacions imposades pel dret internacional. També pel que fa a la reparació. Tal com s'ha afirmat, la Llei de memòria històrica «se suma a altres disposicions de caràcter legal i reglamentari que des dels inicis de la democràcia s'han aprovat per a indemnitzar persones represaliades durant la dictadura» (Escudero, 2013, p. 320-321).

Visita de la Plataforma per la Comissió de la Veritat sobre els crims del franquisme al Parlament Europeu, al març de 2014, per denunciar el desempament de les víctimes a Espanya. Fotograma del vídeo de Bruno Rascão.

⁷ BOE núm. 310, de 27 de desembre de 2007.

8

A/HRC/48/60/Add.1,
disponible en <https://undocs.org/es/A/HRC/48/60/Add.1>.

9

CDE/C/ESP/OAI/1,
disponibles en https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CED%2FC%2FESP%2FOAI%2F1&Lang=en.

10

En particular, a través de les mesures que preveu l'article 48.

11

D'acord amb el paràgraf segon d'aquest article «és objecte de la llei el reconeixement dels qui van patir persecució o violència, per raons polítiques, ideològiques, de pensament o opinió, de consciència o creença religiosa, d'orientació i identitat sexual, durant el període comprés entre el colp d'Estat de 18 de juliol de 1936, la guerra d'Espanya i la dictadura franquista fins a l'entrada en vigor de la Constitució Espanyola de 1978, així com promoure la reparació moral i la recuperació de la memòria personal, familiar i col·lectiva».

Tal com ja s'ha avançat, la protecció dels drets de les víctimes a les quals s'ha fet referència preocupa des de fa temps els òrgans de protecció de drets humans del sistema de l'ONU. Em sembla interessant, per això, tindre en compte en aquesta anàlisi dos pronunciaments recents d'aquests òrgans que, d'una banda, confirmen algunes de les preocupacions expressades amb anterioritat per aquests mateixos mecanismes i, de l'altra, valoren els avanços que suposaria la Llei de memòria democràtica.

El primer d'aquests pronunciaments, de 5 d'agost de 2021, és del relator especial sobre la promoció de la veritat, la justícia, la reparació i les garanties de no repetició. El 5 d'agost de 2021 es va fer públic l'informe de seguiment de la visita realitzada a Espanya entre el 21 de gener i el 14 de febrer de 2014.⁸ L'informe és crític i parteix de l'afirmació que persisteixen bona part dels obstacles que es van identificar llavors per aconseguir la plena garantia dels drets de les víctimes. El segon dels pronunciaments, que servirà de base per a la succinta anàlisi que em propose fer en aquest epígraf, són les observacions finals del Comité contra les Desaparicions Forçades, de 27 de setembre de 2021, sobre la informació complementària presentada per Espanya d'acord amb l'article 29.4 de la Convenció.⁹

En l'àmbit de la reparació, la Llei de memòria democràtica constitueix un avanç. A la reparació es refereix, en particular, el capítol III de la Llei (articles 30 a 33). La llei acull la idea que la reparació ha d'anar més enllà de l'àmbit econòmic i conjuga aquesta obligació amb la de dignificació de la memòria de les víctimes, de caràcter més simbòlic,¹⁰ que uneix amb un deure de memòria per part dels poders públics. La reparació moral de les víctimes es converteix així en un dels objectius de la llei, d'acord amb el primer article.¹¹ Aquesta reparació haurà de ser, igualment, integral. Es tracta, ja ho he assenyalat, d'una obligació de l'Estat. A conseqüència d'això, s'haurà de desenvolupar un conjunt de mesures de restitució, rehabilitació i satisfacció, orientades al restabliment dels drets de les víctimes en la dimensió individual i col·lectiva. Aquest caràcter integral té per a Pablo de Greiff una doble dimensió: interna i externa. La integritat (o coherència) interna es refereix a la relació entre els diferents tipus de beneficis que distribueix un programa de reparacions. La majoria d'aquests programes, afirma aquest autor, distribueixen més d'un tipus de benefici. Així, poden incloure tant reparacions simbòliques com materials i cada una d'aquestes categories també pot incloure diferents mesures i distribuir-se individualment o col·lectivament. És important que, per aconseguir els objectius que es proposa, aquestes mesures de reparació es reforcen mutualment. D'altra banda, la coherència externa es refereix a la idea que els esforços en matèria de

reparacions es dissenyen de manera que tinguen una relació estreta amb altres mecanismes o àmbits propis de la justícia de transició. És a dir, amb la justícia penal, la revelació de la veritat i la reforma institucional (Greiff, 2010, p. 10-11). Tal com hem assenyalat, no estem davant compartiments estancs. Tenint això en compte, s'estableixen diferents tipus de mesures de reparació. Sense ànim d'exhaustivitat, faré referència ara a algunes d'aquestes mesures.

En primer lloc, Cal citar aquelles mesures de reparació que presenten una dimensió col·lectiva, lligada a drets de la ciutadania. En aquest sentit, l'article 4 de la Llei reconeix i declara el caràcter il·legal i radicalment nul de totes les condemnes i sancions produïdes per raons polítiques, ideològiques, de consciència o creença religiosa durant la guerra, com també les patides per les mateixes causes durant la dictadura, amb independència de la qualificació jurídica utilitzada per a establir aquestes condemnes i sancions. Amb les limitacions a les quals es farà referència en l'epígraf següent d'aquest capítol, aquesta declaració donarà lloc al dret a obtindre una declaració de reconeixement i reparació personal, d'acord amb el que es preveu en els articles 5 i 6.

Juntament amb aquest tipus de mesures, se n'estableixen unes altres d'abast personal. És el cas de les mesures específiques que es refereixen als béns espoliats durant la guerra i la dictadura i que es tradueixen en l'obligació de realitzar-ne una auditoria i d'implementar les possibles vies de reconeixement als afectats (article 31). A més, la disposició addicional novena preveu la restitució dels béns confiscats a les forces polítiques durant la dictadura a l'estranger a conseqüència de processos judicials o administratius. En aquesta mateixa línia, l'article 32 preveu una sèrie de mesures de reconeixement i reparació de les víctimes de treballs forçats. Juntament amb l'evident dimensió personal, em sembla obvi que aquest tipus de mesures presenta un abast col·lectiu que es relaciona, a més, amb el dret a la veritat, també en una dimensió col·lectiva. És a dir, relacionada amb el dret de la societat a conèixer el que va passar. Finalment, la llei també fa referència a la concessió de la nacionalitat espanyola als voluntaris integrants de les Brigades Internacionals (article 33) i als nascuts fora d'Espanya de pares o mares, àvies o avis, exiliats per raons polítiques, ideològiques o de creença (disposició addicional huitena).

Finalment, estan previstes determinades mesures de reparació pel que fa a col·lectius específics. És el cas, en particular, de les dones. A elles es refereix l'article 11, que estableix en l'apartat tercer l'obligació dels poders públics de dissenyar mesures particulars de reparació dels perjudicis derivats de la repressió o la violència patida per les dones a conseqüència de la seua activitat pública, política, sindical

o intel·lectual, o com a mares, companyes o filles de represaliats o assassinats. Es fa igualment referència a la situació de les dones que durant la guerra i la dictadura van patir privació de llibertat o altres penes a conseqüència dels delictes d'adulteri i interrupció voluntària de l'embaràs.

2.2. Fosses comunes i reparació

La Llei de memòria democràtica vincula la qüestió de les fosses i l'exhumació de les restes amb el dret a la veritat. Encara que la Llei 52/2007 s'ocupava d'aquesta qüestió, no ho feia de manera que eliminara tots els obstacles als quals s'enfrontaven, s'enfronten encara, els familiars dels desapareguts. S'ha repetit que les mesures que s'incorporaven responien a un model que ha sigut denominat com de «privatització de la veritat», un model que s'assentava en la «col·laboració» entre les administracions públiques i els familiars descendents directes de les víctimes, als quals es concedien subvencions a fi que pogueren dur a terme les tasques d'exhumació. Aquest model és insuficient segons el que exigeix el dret internacional. Les raons per les quals això és així les expressava amb claredat el relator especial

Recreació del procés d'afusellaments al mur del Terror, al costat del cementeri de Paterna. Dibuix de Matías Alonso.

sobre la promoció de la veritat, la justícia, la reparació i les garanties de no repetició en 2014. No s'establí una vertadera política estatal en la matèria, sinó que es delegava, en els familiars i les organitzacions que ells havien constituït, la responsabilitat de dur a terme els complexos i costosos projectes d'exhumació. En definitiva, els familiars i les associacions han suplert des de llavors funcions que corresponen a l'Estat.

Crec que pot afirmar-se que, en aquest punt, la Llei de memòria democràtica constitueix una millora significativa. A partir d'aquestes crítiques, dissenya un model que cal considerar més ajustat al que requereixen òrgans de protecció internacional de drets humans. A més de l'evident vincle amb la realització del dret a la veritat, em sembla clar que permetre que els familiars identifiquen i exhumin les restes dels seus desapareguts i que, si cal, reben una indemnització, suposa també garantir-los el dret a la reparació. Algunes de les dificultats per a dur a terme aquesta tasca han sigut subratllades per la doctrina (Capellà, 2021).

3. Algunes qüestions pendents: La reparació sense efectes econòmics derivada de l'anul·lació de les condemnes

En l'àmbit de la reparació, és rellevant la regulació continguda en la Llei de memòria democràtica sobre una qüestió, que tampoc es va resoldre satisfactòriament el 2007, relativa a l'anul·lació de les condemnes. Convé recordar que, la Llei de memòria històrica només reconeixia i declarava el caràcter «radicalment injust» i la il·legimitat de les condemnes i sancions dictades per motius polítics, ideològics o de creença per les jurisdiccions especials durant la Guerra Civil i per qualssevol tribunals o òrgans penals o administratius durant la dictadura. La llei també establí que les víctimes podien sol·licitar l'emissió de declaracions de reparació i reconeixement personal. Es tractava, ja s'ha dit, d'una solució insuficient (Errandonea, 2008; Vallés, 2015).

Ara, l'article 5 de la Llei de memòria democràtica regula amb un cert detall les qüestions de la nul·litat de resolucions i la il·legimitat d'òrgans. No obstant això, l'apartat quart de l'article imposa un límit als efectes que poguera tindre la declaració de nul·litat a la qual es refereixen els apartats anteriors de l'article. En concret estableix el següent: «La declaració de nul·litat que es conté en els apartats anteriors donarà lloc al dret a obtenir una declaració de reconeixement i reparació personal. En tot cas, aquesta declaració de nul·litat serà compatible amb qualsevol altra fórmula de reparació prevista en l'ordenament jurídic, sense que pugui produir efectes per al reconeixement de responsabilitat patrimonial de l'Estat, de qualsevol

administració pública o de particulars, ni donar lloc a efecte, reparació o indemnització d'índole econòmica o professional».

Tal com va assenyalar el relator especial en l'informe de 5 d'agost de 2021, aquesta restricció contravé els estàndards internacionals relatius l'obligació de proporcionar una reparació completa a les víctimes.¹² Són clars sobre aquest tema els «Principis i directrius bàsics», que estableixen com a formes de reparació la restitució, la indemnització, la rehabilitació, la satisfacció i les garanties de no repetició.¹³ Quant a la indemnització, estableixen que hauria de concedir-se de manera apropiada i proporcional a la gravetat de la violació i a les circumstàncies de cada cas, per tots els perjudicis econòmicament avaluable que siguin conseqüència de violacions manifestes de les normes internacionals de drets humans o de violacions greus del dret internacional humanitari.¹⁴ D'altra banda, l'obligació d'indemnitzar deriva del dret internacional de la responsabilitat de l'Estat. Així, d'acord amb l'article 34 del Projecte d'articles de la Comissió de Dret Internacional sobre la responsabilitat de l'Estat per fets internacionalment il·límits,¹⁵ «la reparació íntegra del perjudici causat pel fet internacionalment il·límit adoptarà la forma de restitució, d'indemnització i de satisfacció, ja siga de manera única o combinada». A la indemnització es refereix, en concret, el primer de l'article 36, que és taxatiu en afirmar que l'Estat responsable d'un fet internacionalment il·límit està obligat a indemnitzar el mal causat per aquest fet en la mesura que aquest mal no siga reparat per la restitució. I afig en l'apartat segon que la indemnització haurà de cobrir qualsevol mal susceptible d'avaluació financera, inclòs el lucre cessant en la mesura que aquest siga comprovat (Tomuschat, 2007).

4. A tall de conclusió

La lluita contra la impunitat constitueix l'eix entorn del qual ha pivotat la tasca de l'ONU en l'àmbit que ens ocupa en aquest treball. Es tracta d'un objectiu que ha afavorit la cerca i el perfeccionament de mecanismes adequats per a aconseguir que els autors de violacions greus de drets humans reten comptes. D'altra banda, és un objectiu pel qual el dret internacional contemporani aposta de manera decidida.

No pot obviar-se que la consecució d'aquest objectiu sembla complicar-se quan es tracta d'afrontar violacions de drets humans que van tindre lloc en el passat amb ocasió d'un conflicte armat o d'una experiència dictatorial. Amb tot, només l'horitzó d'evitar la impunitat d'aquestes conductes és compatible amb una efectiva i adequada protecció dels drets de les víctimes. Tant el «Conjunt de Principis» com els «Principis i directrius bàsics», citats ací, desenvolupen precisament

12

Cf. l'apartat 33 de l'Informe.

13

Cf. l'apartat 18 dels «Principis i directrius bàsics».

14

Ibidem, apartat 20. Entre els perjudicis que caldria avaluar, se citen expressament els següents: el mal físic o mental; la pèrdua d'oportunitats, en particular les d'ocupació, educació i prestacions socials; els danys materials i la pèrdua d'ingressos, inclòs el lucre cessant; els perjudicis morals; i les despeses d'assistència jurídica o d'experts, medicaments i serveis mèdics, i serveis psicològics i socials.

15

A/CN.4/L.602/Rev.I, disponible en <https://legal.un.org/ilc/sessions/53/docs.shtml>.

l'obligació dels estats d'adoptar mesures contra la impunitat. Aquestes mesures hauran de garantir adequadament tant els drets de les víctimes de les violacions greus de drets humans a la veritat, la justícia i la reparació com la no repetició; també quan aquestes violacions s'han comés en el passat. El principi de continuïtat de l'Estat serviria per a fonamentar aquesta obligació en aquests supòsits. Tal com s'ha dit, «l'essència d'aquest principi podem condensar-la referint que l'Estat encara és el mateix, a l'efecte de l'ordenament jurídic internacional, qualsevol que siga el canvi o els canvis ocorreguts en la seua organització interna. En conseqüència, [...] un Estat haurà d'atendre a totes aquelles obligacions internacionals pertinents per a, recordem “resoldre els problemes derivats d'un passat d'abusos a gran escala”, estiga o no immergit en un procés de transició de l'índole que es vulga; si bé, matisem almenys, potser aquestes obligacions han d'interpretar-se d'una manera que, sense violentar els límits permesos, no es convertisquen en una cosa impossible, inviable, contraproductiu i/o odiosa” (Chinchón, 2009, p. 53-54).

La Llei de memòria democràtica i algunes de les normes adoptades en l'àmbit autonòmic a Espanya són prova que l'Estat espanyol segueix disposat a afrontar algunes de les dificultats que, tal com assenyalava en les primeres línies d'aquest treball, origina el pas del temps quan es tracta de dissenyar i implementar programes de garantia dels drets de les víctimes de greus violacions de drets humans.

Bibliografía

- Capellà i Roig, M. (2021). «El derecho a interponer recursos y a obtener reparación de los familiares de personas desaparecidas durante la guerra civil española». *Eunomía. Revista en Cultura de la Legalidad*, 20, 104-140.
- Chinchón, J. (2009). «Justicia transicional: “Memoria Histórica”, y responsabilidad internacional del Estado: Un análisis general a propósito del cumplimiento de ciertas obligaciones internacionales en juego después de más de tres décadas de inicio formal de la transición política española». *Revista de Derecho de Extremadura*, 4, 53-54.
- Cuesta, J. L. i Odriozola, M. (2018). «Marco normativo de la memoria histórica en España: legislación estatal y autonómica». *Revista Electrónica de Ciencia Penal y Criminología*, 20(8), 1-38.
- Escudero, R. (2021). «La vía autonómica para la recuperación de la memoria histórica en España». *Revista Catalana de Dret Públic*, 63, 165-184.
- Escudero, R. (2013). «Jaqué a la Transición: análisis del proceso de recuperación de la memoria histórica». *Anuario de Filosofía del Derecho*, 29.
- Errandonea, J. (2008). «Estudio comparado de la anulación de sentencias injustas en España». International Center for Transitional Justice. https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Spain-Amnesty-Justice-2008-Spanish_0.pdf.
- Forcada, I. (2011). *Derecho Internacional y Justicia Transicional. Cuando el Derecho se convierte en religión*. Ed. Civitas, Cizur Menor.
- Greiff, P. (2010). «Introduction. Repairing the past: Compensation for victims of human rights violations». En P. de Greiff (Ed.), *The Handbook of Reparations* (p. 3-18). University Press, Oxford.
- Nesiah, V. (2016). «Theories of transitional justice». En A. Orford i F. Hoffmann (Eds.), *The Oxford Handbook of the Theory of International Law*. Oxford University Press, Oxford.
- Tomuschat, C. (2007). «Reparation in favour of individual victims of gross violations of human rights and international humanitarian law». En M. C. Kohen (Ed.), *Promoting Justice, Human Rights and Conflict Resolution through International Law/La promotion de la justice, des droits de l'homme et du règlement des conflits par le droit international: Liber Amicorum Lucius Caflisch* (p. 569-590). Martinus Nijhoff Publishers, Boston, Leiden.
- Vallés Mañío, D. (2015). «El TEDH no cuestiona la Ley de Memoria Histórica, pero podría». *InDret*, 4, 19.

